



ISSN 0131-775X

Економіка України

науковий журнал

8/2016

Головний редактор: ГЕЄЦЬ В.М. (академік НАН України)

Заступник головного редактора: КОРНІЄНКО І.В.

Редакційна колегія: БИСТРЯКОВ І.К. (д.е.н., проф.), БОРОДІНА О.М. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ГНИБІДЕНКО І.Ф. (д.е.н., проф.), ГРІНБЕРГ Р.С. (д.е.н., проф., член-кор. РАН, Росія), ГРИЦЕНКО А.А. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ДАНИЛЕНКО А.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЕРВЕ Ж.-Ж. (професор, Франція), ЄФИМЕНКО Т.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЗВЕРЯКОВ М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЗИМОВЕЦЬ В.В. (д.е.н.), КОЛОДКО Г.В. (професор, Польща), КРЕДИСОВ А.І. (д.е.н., проф.), КУДРЯШОВ В.П. (д.е.н., проф.), ЛІБАНОВА Е.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), МАЗАРАКІ А.А. (д.е.н., проф.), МАКСЮТА А.А., МАНЦУРОВ І.Г. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), МОЛДАВАН Л.В. (д.е.н., проф.), МЯРКОВСЬКИЙ А.І. (к.е.н.), НІКІТЕНКО П.Г. (д.е.н., проф., академік НАН Білорусі), НИЖНИК О.М. (к.е.н.), ОСАУЛЕНКО О.Г. (доктор наук з держуправління), ПАВЛЕНКО А.Ф. (д.е.н., проф.), ПАНЧЕНКО Є.Г. (д.е.н., проф.), ПАПАВА В.Г. (д.е.н., проф., академік НАН Грузії), ПАРНЮК В.О. (к.е.н.), РИБАК С.О. (к.е.н.), СІДЕНКО В.Р. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), СТАТТЄВ С. (професор, Болгарія), ТАРАСЕВИЧ В. М. (д.е.н., проф.), ЧЕРНЯК О.І. (д.е.н., проф.), ШРЕТТЛЬ В. (професор, Німеччина), ЯКУБОВСЬКИЙ М.М. (д.е.н., проф.).

Editor-in-Chief: VALERIY HEYETS (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine).

Deputy Editor-in-Chief: IRYNA KORNIENKO.

Editorial Board: BYSTRYAKOV I.K. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BORODINA O.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), GNYBIDENKO I.F. (Doctor of Econ. Sci., Professor), GRINBERG R.S. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the RAS, Russia), GRYTSENKO A.A. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), DANYLENKO A.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), HERVE J.-J. (Professor, France), EFYMENKO T.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZVERYAKOV M.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZYMOVETS' V.V. (Doctor of Econ. Sci.), KOLODKO G.V. (Professor, Poland), KREDISOV A.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KUDRYASHOV V.P. (Doctor of Econ. Sci., Professor), LIBANOVA E.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), MAZARAKI A.A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), MAKSYUTA A.A., MANTSUROV I.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), MOLDAVAN L.V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), MYARKOV'S'KYI A.I. (Cand. of Econ. Sci.), NIKITENKO P.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Byelorussia), NYZHNYK O.M. (Cand. of Econ. Sci.), OSAULENKO O.G. (Professor, Doctor of Sci. on State Management), PAVLENKO A.F. (Doctor of Econ. Sci., Professor), PANCHENKO Ye. G. (Doctor of Econ. Sci., Professor), PAPAVA V.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Georgia), PARNYUK V.O. (Cand. of Econ. Sci.), RYBAK S.O. (Cand. of Econ. Sci.), SIDENKO V.R. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), STATTEV S. (Professor, Bulgaria), TARASEVYCH V.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor), CHERNYAK O.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), SHRETTL' V. (Professor, Germany), YAKUBOV'S'KYI M.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor).

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 15 від 26 липня 2016 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes № 15 of July 26, 2016)

При передруку посилання на журнал “Економіка України” обов’язкове.

While using refer to “Economy of Ukraine” is obligatory

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
МІНІСТЕРСТВА ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ І ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ,
МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Економіка України

8 (657)

СЕРПЕНЬ

2016

**Видається
з вересня
1958 р.**

Виходить щомісяця

З М І С Т

Стор.

ГЕСЦЬ В. М. — Суспільний капітал — 25: одержавленість чи державотворчість?	3
ЗВЕРЯКОВ М. І. — Уроки ринкової трансформації в Україні	7
ВИШНЕВСЬКИЙ В. П. — Глобальна неоіндустріалізація та її уроки для України	26
ДАНИЛИШИН Б. М. — Тактика еволюціонізму в сучасному економічному розвитку світу (в аспекті Третьої та Четвертої промислових революцій)	44
ЛІБАНОВА Е. М. — Криза політики доходів в Україні	62
БАЗИЛЕВИЧ В. Д. — Економічна наука та освіта в епоху системних трансформацій: нові виклики і запити до фундаментальної теорії	78
АМОША О. І. — Промисловість Донбасу на шляху до відновлення	93
БУРКИНСЬКИЙ Б. В. — Великі можливості та недосяжні мрії	109
РЕЗЮМЕ (англійською мовою)	118

THE SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE MINISTRY OF ECONOMIC
DEVELOPMENT AND TRADE OF UKRAINE,
MINISTRY OF FINANCES OF UKRAINE,
AND NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Economy of Ukraine

8 (657)

AUGUST

2016

It is monthly published
since September
1958

CONTENTS

Pages

HEYETS V. M. – Social capital – 25: establishment of the state or its development?	3
ZVERYAKOV M. I. – Lessons of the market transformation in Ukraine	7
VYSHNEVS'KYI V. P. – Global neoindustrialization and its lessons for Ukraine ..	26
DANYLYSHYN B. M. – The tactics of evolutionism in world's modern economic development (in the aspect of the Third and Fourth industrial revolutions)	44
LIBANOVA E. M. – Crisis of the incomes policy in Ukraine	62
BAZYLEVYCH V. D. – Economic science and education in the epoch of system transformations: new challenges and requests for the fundamental theory	78
AMOSHA O. I. – The industry of Donbas on the way to the restoration	93
BURKYNS'KYI B. V. – Great opportunities and inaccessible dreams	109
SUMMARIES	118



В. М. ГЕЄЦЬ,
*професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування
НАН України”,
Головний редактор журналу “Економіка України”
(Київ)*

V. M. HEYETS,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Director of the Institute for Economics and Forecasting
of the NAS of Ukraine,
Editor-in-Chief of the journal “Economy of Ukraine”
(Kyiv)*

СУСПІЛЬНИЙ КАПІТАЛ — 25: ОДЕРЖАВЛЕНІСТЬ ЧИ ДЕРЖАВОТВОРЧІСТЬ?

SOCIAL CAPITAL — 25: ESTABLISHMENT OF THE STATE OR ITS DEVELOPMENT?

Шлях, який обрала Україна у 1991 р., передбачав необхідність змін — у суспільстві, державі й у першу чергу — в економіці. Її нова ринково орієнтована модель повинна була забезпечити вихід на якісно новий рівень життя. Проте дійсність поки що демонструє абсолютно протилежне — стандарти життя так званого капіталістичного світу, незважаючи на обраний Україною ринковий шлях розвитку економіки і визнання її у світі ще на межі 2005–2006 рр. як такої, що відбулася, виявилися багато в чому недосяжними.

Що ж відбулося?

Почати слід, мабуть, із стартових умов. Вони нам дісталися не найгірші з усіх економік постсоціалістичних республік колишнього СРСР. Проте саме наша економіка демонструє найбільший спад, а рівня 1990 р. досягти так і не вдалося. Навіть якщо зважати на фінансово-економічні кризи та воєнні дії на Сході країни, розпочинали ми свій рух уперед зовсім не так, як, наприклад, Німеччина у 1945 р. — з повної руїни. Але за 25 років вона, як і Японія, а пізніше і Південна Корея, не пройшла, а пролетіла шлях до ефективного зростання, якого ми так і не досягли донині.

Чому так сталося?

Наше суспільство більшою мірою було і є орієнтованим на необхідність і можливість змін, зберігаючи оптимістичні надії на майбутнє. Разом з тим так звані реформи не стали ефективним рушієм, оскільки сформовані в Україні інститути ринку на даний час монополізували власність, а на неї дуже часто монопольно впливає влада і навіть здійснює контроль замість формування прозорих конкурентних відносин, завдяки яким економіка насамперед капіталізується, а не олігархізується.

Геєць Валерій Михайлович (Heyets Valerii Mykhailovych); e-mail: gvm@ief.org.ua.

Українське суспільство бажало змін. Проте, як виявилось, не тих, що трансформують лад завдяки змінам у громадській свідомості, а через механічне перенесення відносин приватної власності (читай — через приватизацію), при цьому не розуміючи й не приймаючи їх цілком. Навіть після 25 років трансформаційних змін соціологічні дослідження, проведені в НАН України, свідчать: понад 75% респондентів вважають, що держава повинна якщо не повністю, то за її участю здійснювати контроль у сфері економіки, поєднуючи його з ринковим. Крім того, надавати більшість послуг і нести за них відповідальність також повинна держава. Отже, суспільна думка була орієнтована на те, що, з одного боку, мала б існувати приватна власність, а з іншого — державні стандарти соціальної забезпеченості, саме ті, за досягнення і задоволення яких відповідає виключно держава, як це було свого часу в одержавленій економіці. Саме тому всі вади приватної підприємницької діяльності списувалися на державу — а вона від цього і не відмовлялася, дедалі більше утверджуючи статус одержавленої економіки, але вже іншого змісту. З одного боку, держава стала співорганізатором і співучасником процесів збагачення олігархів, а з іншого — масово поширилася корупція в середовищі державних службовців, що звело демократичні процеси виборів до формальних змін груп контролю за ресурсами країни. Хто ж випустив з рук "віжки" ринкових відносин? Насамперед — держава, що ініціювала і проводила приватизацію, в якій державні службовці відіграли значну роль.

Отже, можна стверджувати, що у тріаді "суспільство — держава — економіка" саме суспільство (насамперед, через свою еліту) — шляхом так званих виборів і задіяних технологій перемоги на них — обрало той шлях, який ми наразі маємо — корумповану та абсолютно неефективну модель економіки, не говорячи вже про продуктивність праці, яка має бути найголовнішим показником в економічних і суспільних відносинах на фоні стрімких процесів глобалізації економіки.

Інтеграція глобалізованого характеру в економічному просторі домінує на засадах конкурентоспроможності виробництва і відповідного вмонтування у глобальні ланцюжки створення доданої вартості. Українську ж економіку зв'язує із зовнішнім світом торгівля сировиною та продукцією первинної переробки, ціни на які на світових ринках, за рахунок порівняно низької доданої вартості, зазнають істотних коливань. У разі їх підвищення "святкуємо" успіх реформи, а коли відбувається їх зниження, маємо періодичні кризи, девальвацію і багато чого іншого, що кожного разу посилює нашу залежність від зовнішньої фінансової підтримки і дедалі більше занурює у борги. У підсумку це не створює справжньої кооперації із зовнішнім світом у сфері економіки, яка передбачає в тому числі й переорієнтацію внутрішнього ринку, отже — внутрішнього попиту, який мав би задовольнятися насамперед шляхом розвитку національного виробництва. Насправді ж Україна виявилась імпортозалежною за багатьма видами товарів як споживчого, так і інвестиційного призначення.

Сьогодні розвиток у тріаді "суспільство — держава — економіка" залежить від соціального капіталу, від того, чи буде він здатен вивести на шлях зростання і країну, і її економіку. Це *по-перше*. *По-друге*, важливо, щоб держава дала можливість соціальному капіталу реалізуватися насамперед шляхом розвитку інститутів європейської демократії, а це забезпечить і успіх у державотворенні. *По-третє*, слід ліквідувати монопольний контроль за власністю шляхом мінімізації неформальних відносин у бізнес-середовищі та переведення їх у прозору площину завдяки активізації

діяльності суспільних інститутів, довіра до яких останнім часом істотно зросла. Це є особливо важливим, оскільки завдяки суспільному контролю можна і необхідно подолати наявний в Україні так званий фундаменталізм існуючої практики щодо монополізму великого капіталу, який багато в чому приватизував і державу. При цьому слід мати на увазі, що тенденція до посилення демократичних способів контролю бізнесу з метою подолання ринкового фундаменталізму є доцільною та визнаною у сучасному глобалізованому світі.

Сучасна світова капіталістична система, що сформувалася в результаті динамічного розвитку конкурентних відносин, досягла значних успіхів і продемонструвала людству приклади життя вищої якості. Саме тому головне завдання нашої держави на найближчу перспективу — забезпечити реалізацію політики, спрямованої на формування такого рівня конкурентоспроможності (як країни в цілому, так і бізнесу), який дозволить в умовах глобалізації економічних процесів стати гідним суб'єктом міжнародних і міжекономічних відносин. З огляду на це, особливо важливим є стратегічне бачення майбутніх проблем і суперечностей, від якого залежатиме успіх. І навпаки, відсутність такого бачення може залишити нас серед відсталих держав.

Сучасні дослідження показують, що українське суспільство, український соціум посідають перше місце серед європейських країн щодо збереження своїх традицій. Можливо, це одна з причин певного відставання як за багатьма напрямками у технічних винаходах, так і в індивідуалізації діяльності, хоча остання породжує абсолютно інші стереотипи поведінки. Імовірно, відповідь можна знайти на психоемоційному рівні, адже населення підсвідомо прагне зберегти колишнє розуміння і засади життя. На наш погляд, важливо виходити з того, що це є серйозним викликом, який стоїть і перед суспільством, і перед державою. Індивідуалізувавши нашу поведінку і побудувавши на цій основі суспільно-економічне життя, ми зруйнуємо багато елементів давно усталеного розуміння поведінки людини. І тут криється ще один серйозний виклик. У прагненні до інновацій слід не загубитися в цьому егоцентричному світі, тому даним проблемам слід приділяти достатньо уваги, і в першу чергу в наукових дослідженнях, щоб Україна в майбутньому, скорочуючи своє технологічне відставання, не втратила кращих якостей українства. Такі тенденції характерні, наприклад, і для Китаю, і для Японії, які намагаються зберегти свої національні особливості. У глобальному плані постає запитання: що буде, коли ці та інші країни й надалі “вестернізуватимуться”? У світі це розглядається як досить серйозна суперечність і виклик для багатьох країн, у тому числі й для України. Невипадково на такі проблеми вказують відомі в усьому світі соціологи, які спостерігають за розвитком сучасного західного суспільства і замислюються над його майбутнім. Разом з тим науково-технічний прогрес ніхто не відмінює і не відмінить, тим більше, що в історичному вимірі саме завдяки передовому досвіду і науково-технічним досягненням значною мірою (і навіть у першу чергу) змінювалась і поведінка людей.

З 2004 р. Україна перебуває під тиском серйозного політичного виклику. Відтоді почався цикл нестабільності, пов'язаний із складними процесами формування демократичних інститутів держави й економічних шляхів їх ефективної діяльності. Проте цей процес затягнувся і поступово набув перманентного характеру.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася, може бути побудова такої системи устрою суспільства, розвиток якої однозначно завершиться відповідними рефор-

мами у сфері і державного управління, і економіки в цілому завдяки саме інноваціям. За 25 років незалежності було багато можливостей для реалізації успішних проєктів, але, як виявилось, більшість з них так і не реалізувалися до кінця. Якщо ми затримаємося на цьому етапі та гальмуватимемо, то все, про що буде сказано в цьому ювілейному номері журналу, може просто втратити сенс, і глобальний світ нав'яже нам такі стандарти, наслідуючи яких Україна навряд чи стане конкурентоспроможною державою. Відповідно, наші здобутки будуть абсолютно не такими, до яких ми прагнемо.

Нам варто мислити глобально і виходити із стратегії, здатної привести до нових здобутків. Безперечним джерелом стратегічних ініціатив для досягнення успіху і одночасно взірцем стратегічного мислення є відома праця про мистецтво війни К. Клаузевіца. Він, зокрема, наголошував на необхідності змагань: у засобах і волі до перемоги слід доводити устремління до крайньої межі напруження, оскільки ж змагання, а точніше — конкуренція, не є ізольованим актом, то боротьба за першість вимагає найвищого напруження і від суспільства, і від держави, і від економіки.

Ми запрошуємо до дискусії на цю тематику авторів, які вболівають за майбутнє України та її економіку, виходячи з відомої тези про те, що немає нічого важливішого за національні інтереси країни, в якій ти живеш. На нашу думку, акцент у розробках та їх реалізації має зміститись у бік зосередження уваги суспільства, держави, бізнесу на вирішенні завдань технологічного і економічного розвитку країни на засадах підвищення ролі людського капіталу та використання його можливостей з орієнтацією на конкурентні переваги, реалізацію національних інтересів з урахуванням взаємовигідного співробітництва у рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, розвитку існуючої європейської економічної, фінансової та організаційної практики.



М. І. ЗВЕРЯКОВ,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
ректор Одеського національного
економічного університету*

M. I. ZVERYAKOV,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Rector of the Odesa National
Economic University*

УДК 330.34 (477)

УРОКИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано підсумки соціально-економічних перетворень у національній економіці за 25 років. Розкрито причини невдач ринкової трансформації в Україні. Наведено аналіз існуючої господарської моделі, та обґрунтовано необхідність її зміни. Доведено потребу у вибудовуванні нової економічної політики, в якій основним елементом повинне стати стратегічне цілепокладання. Визначено основні завдання економічної політики, розв'язання яких, на думку автора, забезпечить поступальний економічний розвиток.

Ключові слова: ринкова трансформація в Україні, формування національної господарської системи, корпоратизація підприємств, дефіцит довіри, відтворювальні диспропорції, нова економічна політика, система стратегічного цілепокладання, “наздоганяючий” розвиток.

LESSONS OF THE MARKET TRANSFORMATION IN UKRAINE

The totals of the socio-economic transformations in the national economy for 25 years are analyzed. The reasons for failures of the market transformation in Ukraine are clarified. The analysis of the current economic model is presented, and the necessity to change it is substantiated. The need in the establishment of a new economic policy, where the main element should be the strategic targeting, is proved. The main tasks of the economic policy, whose solution, in author's opinion, will ensure the progressive economic development, are determined.

Keywords: market transformation in Ukraine, formation of national economic system, corporatization of enterprises, trust deficit, reproductive disproportions, new economic policy, system of strategic targeting, “overtaking” development.

25-річний період існування України як незалежної держави дає серйозні підстави для оцінки тих результатів, яких досягнуто в соціально-економічній сфері. Така оцінка передбачає дослідження як внутрішніх, так і зовнішніх причин, які привели до наявних результатів. Відсутність теоретичного аналізу наслідків проведених ринкових перетворень, невизначеність соціально-економічних орієнтирів відносно майбутнього стають однією з головних перешкод на шляху сталого економічного розвитку нашої країни.

Тому **метою статті** є теоретичне осмислення підсумків соціально-економічних перетворень у національній економіці за 25 років. Саме теоретичний аналіз підсумків реформ дозволяє сформулювати нові контури економічної політики на сучасному етапі.

Як правило, успішність перетворень оцінюється вітчизняними і зарубіжними експертами за певними критеріями: за ступенем розвитку політичної демократії; за ефективністю функціонування створених інститутів ринку; за рівнем добробуту громадян. Після 25 років соціально-економічних трансформацій результати свідчать про достатньо скромні досягнення з позицій названих критеріїв.

У країні не створено, подібно до інститутів європейської демократії, демократичні інститути, які б сприяли консолідації українського суспільства і стабільності в політичній сфері. Також відсутні ефективні інститути ринку, що створювали б передумови для успішних соціально-економічних перетворень. Що ж до рівня життя громадян України, то він виявився одним з найнижчих у Європі.

Сьогодні, після 25 років соціально-економічних перетворень, політичні еліти не можуть забезпечити суспільний консенсус і створити умови для сталого поступального розвитку країни по шляху соціального прогресу. В цьому зв'язку напрошується запитання: як потенційно багата країна, яка на початку перетворень за всіма соціально-економічними критеріями (насамперед, за динамікою ВВП) відповідала Польщі, Румунії, Туреччині та мала один з найкращих наборів вихідних ресурсів (освічене і працелюбне населення, виробничий потенціал, природні умови, географічне положення і т. п.), не змогла вміло розпорядитися такою сприятливою спадщиною?

Однозначної та простої відповіді на таке складне запитання немає, і спроби знайти її, на наш погляд, є безуспішними. Для її пошуку необхідною є серйозна і детальна робота різних ланок суспільних наук. Наприклад, аналізуючи невдачі соціально-економічної трансформації в Україні, деякі автори вважають, що, "якби інститути ринку тут було створено, а соціально-політична стабільність зберігалася протягом усього перехідного періоду, це була б історія успіху" [1]. Проте автори такої однозначної відповіді не намагалися відповісти на інші цілком логічні запитання. По-перше, чому в новій незалежній державі, де тільки виникають державні інститути, де відсутні були досвід макроекономічного управління і управлінські кадри, що розуміють закономірності функціонування економічних систем, перехідних до ринку, можуть відразу виникнути зрілі інститути ринку? По-друге, чи можлива соціально-політична стабільність у суспільстві, де існують глибокі ментальні відмінності у поглядах на майбутнє обличчя нової незалежної держави у населення різних регіонів, а також у лавах політичних еліт, які представляють ці регіони?

Крім того, автори не прагнули відповісти на інші, але взаємозв'язані із зазначеними, запитання. Наприклад: що впливало на вибір моделі ринкової трансформації? яку роль у процесі цього вибору відігравали радянська спадщина і виниклі нові реалії (зокрема, швидкозмінливі світова і регіональна кон'юнктури)? які тенденції визначатимуть зміни в національній економіці України в майбутньому?

Спробуємо відповісти на деякі з цих запитань.

Насамперед, слід підкреслити, що ринкова трансформація в Україні розпочалась із впровадженням в економіку інститутів і управлінських практик, вироблених попереднім досвідом ринкової трансформації та зафіксованих у "Вашинг-

тонському консенсусі”. Ці задекларовані нові інститути погано взаємодіяли із структурою господарства і традиціями управління, успадкованими від радянської планової економіки.

Початково ідеологами реформ замислювалося створити таку модель ринкової економіки, де б існували конкурентні відносини, що забезпечують ефективний розподіл і використання ресурсів, швидке і стає економічне зростання, рівновагу і відкритість у зовнішній торгівлі, стабільну фінансово-бюджетну і грошово-кредитну системи.

Досягнення таких цілей передбачало певну етапність. Але вже протягом декількох років (в усякому разі, за 10–15 років точно) пропонувалося сформувати міцні основи цивілізованої господарської моделі.

Що вийшло у підсумку? Внаслідок реформістських дій виникла система принципово іншого характеру, в якій жодне з поставлених завдань вирішене не було.

У країні не склались умови для зрілої внутрішньої- і міжгалузевої конкуренції, а також для нагромадження капіталу в ефективних формах. Не сформувався необхідний набір стимулів для ефективного і продуктивного використання ресурсів, відсутні дійові інститути, що забезпечували б цивілізовані форми взаємовідносин між господарськими агентами. У національній економіці відсутній механізм стимулювання сталого зростання. Структура господарства не тільки не поліпшується, а навпаки – набирає більш деструктивних форм.

За експертними оцінками, у 2014 р. частка нагромадження залишилася на дуже низькому рівні (трохи вищому від 14%), що жодною мірою не відповідає вимогам зростаючого господарства, а розміри інвестицій є у декілька разів меншими від тих, які здатна асимілювати економіка *. У країні так і не сформувалися ні бюджетна, ні грошово-кредитна системи, здатні виконувати свою головну функцію – підтримувати в економіці ефективні інвестиційні програми.

Слід виокремити декілька причин, які в підсумку вплинули на формування тієї моделі економіки, що склалась у нашому суспільстві. По-перше, це нерозуміння самої природи радянської економіки (тобто вихідних умов формування національної господарської системи). По-друге, це помилки, допущені при проведенні реформ. По-третє, це незнання істинних, а не декларованих, мотивів влади, яка не була заінтересована у “прозорому” і конкурентному ринковому середовищі та в соціальному захисті населення.

Неадекватність сприйняття вихідних умов ринкових перетворень

Автори ліберальних реформ виходили з хибного уявлення про те, що у принципі підприємства радянського типу відрізняються від фірм, які функціонують у ринковій економіці, тільки тим, що перші працюють з виконання директивних планів і належать до державної форми власності, а другі ставлять свою роботу в залежність від сигналів ринку.

Але насправді радянські підприємства були специфічно історичною формою первинної виробничої ланки, яка являла собою лише “технологічне інакшобуття” економіки “радянського типу” як соціального феномену. Це не були підприємства, до яких можливо застосувати абстрактні характеристики теорії капіталіс-

* Так, за даними Світового банку, у 2014 р. валове нагромадження капіталу становило 14,08% і було найнижчим порівняно з країнами-сусідами (у Польщі цей показник був на рівні 20,2%, у Румунії – 23,2%, у Словаччині – 20,9%, у Молдові – 26%) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS>.

тичної фірми, теорії конкуренції, основ корпоративного управління тощо. Радянські підприємства ніколи не були самостійними господарюючими суб'єктами. Вони виступали "технологічними цехами" єдиної господарської системи, принципово не здатними самостійно жити і функціонувати поза її межами. Їх індивідуальне відтворення було не можливим без участі держави через амортизаційну та інвестиційну політики у встановленні розмірів нагромадження, у взаємовідносинах з бюджетом, у визначенні розмірів оплати праці, соціальних трансфертів і т. д. Тому руйнування всіх передумов, необхідних для індивідуального відтворення, робило неможливим саме існування підприємств, не кажучи вже про зростання їх ефективності*.

Приватизація підприємств радянського типу мало що змінювала у передумовах для індивідуального відтворення. Зміна формально-правового статусу підприємства не могла змінити його природу і реальну мотивацію в нових інституціональних умовах. Нові власники, яким за безцінь дісталися колишні радянські підприємства, поводитися не так, як це описує "теорія фірми". Вони не тільки не розробляли стратегії підвищення ефективності роботи підприємства, але й руйнували виробничий потенціал, який їм дістався, шляхом порушення закономірностей індивідуального відтворення. У тих же випадках, коли нові власники підприємств намагалися перенести на свої фірми принципи менеджменту, характерні для господарюючих суб'єктів ринкової економіки, вони виявляли, що підприємства не могли асимілювати ці принципи через їх відторгнення самим менеджментом підприємства. Згодом з'ясувалося, що необхідною умовою для цього є докорінне перетворення як внутрішньої структури самих підприємств, так і їх взаємовідносин з оточуючим економічним середовищем. Інакше кажучи, необхідною є *корпоратизація* цих підприємств.

Наступна особливість радянської господарської системи полягала в її специфічній виробничо-галузевій структурі. Її було вибудовано у такий спосіб, що її основною рисою став *монополізм*. Сам по собі монополізм радянського типу за своєю природою відрізняється від монополій у ринковій економіці.

Якщо в ринковій економіці монополії стали підсумком зростання рівня усупільнення виробництва, то монополії радянського типу виникли як результат побудови галузевої структури виробництва без так званих "паралелізму і дублювання функцій", які вважались ознаками неефективності. Існування паралельних виробництв розцінювалось як форма марнування ресурсів. Тому логіка побудови виробничих і розподільчих систем базувалася на принципі функціонування окремих виробництв на планово-директивних засадах. В основу такої побудови було закладено принцип монополізму радянського типу, а існування в галузі аналогічних підприємств вважалось формою марнування ресурсів, а не умовою змагальності. Інакше кажучи, монополія розглядалась як своєрідний ідеал ефективності виробництва. Ігнорування такої галузевої структури вироб-

* Наприкінці 1980-х років проринковим законодавством було створено правові передумови для перетворення державних підприємств, які працювали в умовах централізованого планування, на товаровиробників, а планової економіки — на ринкову. Серед прийнятих законів — такі, як "Про індивідуальну трудову діяльність" (1986 р.), "Про державне підприємство (об'єднання)" (1987 р.), "Про кооперативи в СРСР" (1988 р.), "Про оренду" (1989 р.) та ін. На їх основі розпочалося спонтанне привласнення об'єктів державної власності. Саме в роки перебудови під гаслами "поліпшення соціалізму" радянська економіка стала на шлях капіталістичного розвитку.

ництва прирікало реформування багатьох галузей за ліберальним сценарієм на сумний результат.

Зіткнувшись із зовнішнім конкурентним середовищем, багато підприємств, які працюють на внутрішній ринок, незважаючи на їх приватизацію, не витримували виниклих економічних обмежень. В основному це підприємства металургії та хімічної промисловості, які забезпечували країні валютні надходження і не витримували конкуренції на зовнішніх ринках. Вони вимагали від уряду пільгових умов роботи, і він змушений був йти на це.

Наступне хибне уявлення ліберальних реформаторів полягало в тому, що вони виходили з допущення існування певних ресурсів капіталу, які із скасуванням державної власності стануть джерелом інвестицій і економічного зростання. Оскільки в радянській економіці інвестиції визначалися директивно в натурально-речовій формі, а грошові ресурси виділялися для опосередкування руху самих цих ресурсів, то багаторазове зростання цін перетворило залишки коштів на рахунках підприємств на суми, які жодним чином не могли стати джерелом нових капітальних вкладень.

Було допущено помилки і в послідовності заходів економічної політики. Під впливом міжнародних фінансових організацій (в першу чергу, Світового банку) створювалися плани миттєвої приватизації сотень великих підприємств, які в підсумку було зведено до їх передання на користь окремих маловідомих фірм і підприємців.

Підсумки форсованої приватизації загальновідомі: падіння обсягів виробництва і рентабельності, призупинення інвестиційного процесу, виведення за межі підприємств цінних видів активів. Уже наприкінці 1990-х років у нас у країні існувала більша частина приватизованих підприємств у різних галузях промисловості з неефективним управлінням, збитковим виробництвом, величезними заборгованостями перед бюджетом і своїми працівниками.

Як показав вітчизняний і зарубіжний досвід, масову приватизацію великого виробництва можна було розпочинати тільки після формування стійкої верстви дрібного і середнього бізнесу. Саме ця соціальна верства здатна була акумулювати засоби і досвід для участі у приватизації великого виробництва і забезпечити тим самим його більш ефективне функціонування і розвиток.

Ще одним сумним уроком форсованих реформ стало ігнорування монополізму, який дістався у спадщину від радянської економіки. Прискорена приватизація означала звільнення з-під контролю фактичних монополій. Замість лібералізації ринкового середовища і становлення конкурентних відносин відбулася лібералізація монополій. Досвід показує, що приватна власність без конкуренції є більш шкідливим явищем, ніж державна власність у конкурентній економіці. Відбулася заміна державного волюнтаризму на приватне свавілля, яке різко знижує ефективність господарської системи в цілому. Як показує досвід реформ, величезна (якщо не переважна) частина підприємств підтримується тими чи іншими елементами монопольного контролю.

Досвід реформ довів, що переважна частина економічних інститутів радянського періоду мала з інститутами ринкової економіки тільки спільну назву. Наприклад, у країні не було сучасних банківської, грошової та податкової систем, ринків капіталу, цінних паперів, господарського законодавства, механізму охорони контрактного права, механізму захисту прав акціонерів, процедур і механізму банкрутства тощо.

Проведення приватизації без наявності ринкових інститутів формує іншу систему відносин, яка закріплюється у суспільній свідомості як суспільна норма і формує у підприємців відповідний менталітет. Оскільки інституціональні реформи хронічно відставали від потреб у них ринкової сфери, що формується, то бізнес-середовище замінювало необхідні інститути на їх сурогати: замість повноцінної національної валюти використовували іноземну; замість податків — відкуп від податкових органів; замість державної судової системи — приватні переговори і зобов'язання; і т. д.

Уже після встановлення неформальних інститутів спроби створити справжні інститути найчастіше виявлялися низькоефективними. Нелегітимна система інституціональних відносин, яка склалася, стихійно підпорядковувала собі нові інститути ринкового регулювання, які перетворювались або на інструмент "годування" прикріплених до них чиновників, або на безглузду декорацію.

Формування ринкових інститутів, які слугували обов'язковою умовою виникнення ринкової економіки, було перенесено на значно пізніший час, а головними завданнями проголошувалися приватизація, лібералізація діяльності та цін, фінансова стабілізація.

Після колосальних фінансових диспропорцій, які виникли у ході ліберальних реформ, саме фінансова стабілізація на довгі роки перетворилася на своєрідний *фетиш* економічної політики (в тому числі й сьогоднішньої), оскільки в наявності бюджетного дефіциту та інфляції бачили джерело всіх проблем і головну перешкоду для економічного зростання. Після реформ стало очевидним, що насправді інфляція, як і бюджетний дефіцит, — це всього лише наслідки глибинних причин, і боротися треба з ліквідацією цих причин.

Це саме стосується і лібералізації господарської діяльності. Зняття обмежень, які перекидують дію ринкових механізмів і породжують сигнали, що ведуть до неоптимального, неефективного розподілу ресурсів, є одним з фундаментальних принципів функціонування ринкової системи. Проте в умовах наявності тотальної монополії, та ще й під контролем кримінально-бюрократичної номенклатури відповідного сегмента ринку, формальна лібералізація виявилася лише умовою легітимізації монопольного прибутку і консервацією існуючої низької ефективності економіки.

Такими у найбільш загальному вигляді є основні помилки, які допущені при спробах здійснити ліберальні реформи і зумовили, врешті-решт, їх невдачу.

Але є ще одна група причин, яка відіграла істотну роль у тому, що хід реформ пішов по шляху, який привів до нинішньої неефективної господарської моделі.

Йдеться про *мотиви самої влади*, яка взяла на себе відповідальність за проведення реформ. Задекларовані цілі, що передбачали створення "прозорої" та конкурентної ринкової економіки та забезпечення високого соціального захисту громадян, виявилися просто ідеологічною ширмою для розв'язання певних практичних завдань.

Насамперед, правлячу еліту інтересувало забезпечення політичної підтримки з боку нового підприємницького класу, що зароджується. Тому її реальні дії було спрямовано на підтримку тих підприємницьких груп, які формували економічну опору для нових політичних сил та їх основи — політичних партій. Формувалися нова колективна суспільна свідомість, нові соціальні норми поведінки підприємців та їх уявлення про допустиме і недопустиме, про моральне і аморальне тощо. Саме зміна

таких моральних імперативів забезпечувала прийняття правлячою елітою саме тих рішень, які створювали умови для успішної конвертації влади у власність, і навпаки. Це дістало своє відображення у тих законах і рішеннях, які за своїм змістом мало сприяли становленню цивілізованих ринкових відносин.

Такі норми і правила сформувались як стихійна реакція на руйнування господарського механізму, що існував у радянській економіці, і на прийняття тієї правової бази, яка не відображала реальних господарських відносин. У свою чергу, ці відносини набрали неформального характеру і панують не тільки в тіньовій економіці, але й в офіційній, відкритій, вносячи певні корективи до поведінки підприємств і офіційної влади.

У підсумку склалася така соціально-економічна система, яка почала жити не за законами, а “за поняттями”. Влада ж стає об’єктом конкуренції з боку різних груп інтересів, взаємодія яких і визначає характер самої влади в конкретний історичний період. Ці різні групи інтересів можуть набирати різноманітних конкретних форм існування – таких, наприклад, як офіційні органи влади, великі фінансово-промислові групи, різні об’єднання, що мають монопольну владу. Спільною ознакою для них є контроль над промисловістю і фінансовим сектором на користь тих чи інших груп інтересів.

За таких умов право власності на господарські активи стає формальним, оскільки на передній план виходить реальний контроль над об’єктами власності. Тому захист прав власності не може бути гарантованим за наявності більш сильних груп впливу.

Оскільки забезпечення успішного виконання зобов’язань господарюючих суб’єктів залежить від їх власних сил і можливостей, а не від інститутів влади, то в суспільстві виникає ситуація системного *дефіциту довіри*. Між бізнесом і державою формується дефіцит довіри, який поширюється також на інші сегменти економіки і суспільства.

З огляду на відсутність довіри, для підприємців різко звужується горизонт бачення перспективи. Зумовлені цим дефіцит довіри і високі ризики не дозволяють здійснювати довгострокові інвестиції та залучати приватних інвесторів (як вітчизняних, так і зарубіжних) до перспективних галузей. Скорочення конкретних строків господарського планування до 1–2 років не дозволяє підприємцям орієнтуватися на перспективні високотехнологічні виробництва, що вимагають довгострокових капітальних вкладень.

Таким чином, коли бізнес через недовіру до державних інститутів змушений спиратися на власні сили і неофіційне “право”, це з неминучістю породжує олігархічну структуру економіки і звуження сфери дії конкуренції [2].

Загальнонаціональний ринок розпався на окремі територіальні та галузеві системи, контроль над якими здійснює обмежена кількість адміністративних і бізнесових структур. Тому вхід на такий ринок нових підприємців є вкрай утрудненим. Бар’єри входу на окремі сегменти ринку є настільки високими, що затрати на їх подолання значно перевищують передбачувані доходи. Кожний з цих сегментів тісно пов’язаний з певними групами впливу. Але, як правило, жодна з цих груп не може побудувати всередині певного сегмента замкнутий відтворювальний цикл. Постійні зміни у співвідношенні сил між діючими групами інтересів, викликані як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами, слугують причиною існування нестабільної системи господарських відносин і зумовлюють постійні переділи власності.

Щоб захистити свій "непрозорий" бізнес, підприємницькі групи утворюють своєрідний союз з представниками влади різних рівнів ієрархії. В межах цього симбіозу відбувається "тіньове підгодовування" бюрократії, на що йдуть величезні кошти фінансово-промислових груп в обмін на владні рішення (такі, як пільгові митні тарифи або податкові ставки, надання особливих дозволів та ін.).

Проте доходи, одержані в результаті пільг, у багато разів перевищують кошти, витрачені на підкуп бюрократії.

Таким чином, *корупція* стає невід'ємним елементом існуючої господарської системи. У цій моделі господарювання неринкові сили визначають рух матеріальних, людських і фінансових потоків, а владні рішення зумовлені меркантильним інтересом.

Водночас адміністративний вплив на бізнес не є всесильним, а монополія — всеохоплюючою. Конкурентні сили гіпертрофовані існуючою системою формальних і неформальних інститутів. Тому найбільш характерною для існуючої моделі є комбінація відносин конкуренції залежно від сили адміністративної влади. Як правило, без супроводу бізнесу з боку влади його нормальне функціонування (а тим більше — розвиток) стає неможливим.

Отже, господарська модель, яка склалась у 1990-ті роки і перші 15 років нового століття, — це *комбінація відносин та інститутів різних типів і рівнів: ринкових і неринкових, правових і неправових тощо*. Таке чудернацьке поєднання зумовлене наявністю "інституціональної безперервності", тобто інститутів, які склалися за радянських часів у "неофіційній" економіці, перейшли до нового господарського ладу і знову виникли в умовах ринкової трансформації.

Сучасна господарська модель як система, що відтворюється

Дослідження існуючої господарської моделі ставить, принаймні, два важливі запитання: по-перше, наскільки вона стійка і життєздатна? по-друге, які її потенціальні можливості та межі?

На перший погляд здається, що існуюча господарська модель є алогічною за своєю природою. Проте при більш уважному вивченні можна зазначити, що кожний її елемент доповнюється і підтримується іншими, а всі разом вони забезпечують її функціонування і внутрішню стійкість. У свою чергу, тим самим забезпечуються її *самовідтворення* і саморозвиток.

Така господарська модель дістала власну *соціальну опору*, яка охоплює всіх тих, хто вилучає з існуючої господарської системи наддоходи і, отже, заінтересований в її збереженні. Сюди входять не тільки представники вищої верстви державних службовців, які отримують тіньові доходи за економічні та політичні рішення, вигідні для інших груп. До цього кола входять великий бізнес, здатний платити такі тіньові суми чиновникам і одержувати монопольні доходи, що в багато разів перевищують величину проплат, професійні політики, що лобіюють інтереси великого бізнесу, а також представники правоохоронних органів, які контролюють силовий апарат і здатні охороняти великий бізнес від "зовнішнього впливу". Саме збіг економічних інтересів цих соціальних груп з приводу одержання наддоходів і становить *матеріальну основу* тієї соціальної верстви, яка заінтересована у збереженні існуючої господарської моделі.

Але чи може така система забезпечити стабільне економічне зростання і позитивні зміни в соціальній сфері? Спробуємо відповісти на поставлене запитання.

Протягом 9 років безперервного скорочення ВВП у 1990 р. було досягнуто його кризового мінімуму. У 1999 р. падіння ВВП в Україні призупинилося на рівні 62% від рівня 1990 р., що є набагато більшим, ніж у сусідніх країнах Центральної та Східної Європи. Як правило, поліпшення економічних показників наприкінці 1990-х років і на початку нового століття пояснюють девальвацією національної валюти і високими цінами на сировинні експортні товари. Це в принципі правильно, але не можна заперечувати, що в самій господарській системі відбулися певні позитивні зміни. Так, помітно зросли доходи в експортних галузях, що пов'язано з різким підвищенням світових цін на сировинну продукцію, яке, у свою чергу, дозволило збільшити інвестиційний попит на продукцію підприємств виробничого призначення. У результаті виник, хоча й обмежений за своїми масштабами, але реальний фактор відновлювального інвестиційного зростання і розширення виробництва.

Позитивна тенденція зростання сукупних доходів населення дозволила очікувати підприємства (в основному продовольчого призначення), які працюють на задоволення внутрішнього попиту. В різних галузях економіки сформувалися господарські ланки, здатні виживати у конкурентній боротьбі та забезпечувати своє самовідтворення. Зростання концентрації та централізації виробництва сприяло реорганізації підприємств дрібного і середнього бізнесу, які частково потрапили під вплив великих компаній, що розвиваються, а частково знайшли власні ніші на ринку.

Певні успіхи спостерігались і в оволодінні новими методами управління, які еволюціонували в бік відповідності потребам сучасної ринкової економіки. До осені 2008 р. українська економіка успішно розвивалась і була лідером за темпами економічного зростання серед економік східноєвропейських країн.

Проте всього цього було явно недостатньо, щоб серйозно говорити про те, що існуюча господарська модель має передумови для сталого зростання. До кінця 2008 р. ВВП України лише незначно перевищив 70% від рівня 1990 р. При збереженні таких темпів зростання докризовий рівень ВВП міг би бути досягнутим до середини 2010-х років. Але, незважаючи на високі темпи зростання у 2000–2008 рр., ВВП на душу населення, розрахований за ПКС, у 2008 р. становив менш як половину від польського *.

Економічне зростання, яке виникло у 2000–2008 рр., виявилось нестійким. І справа тут не тільки у надзвичайно високій залежності української економіки від кон'юнктури цін на світових ринках. Така залежність, безумовно, становить серйозну проблему. Проте є й інші фактори, які також обмежують параметри економічного зростання і соціального життя громадян.

По-перше, існуюча господарська модель спирається на інфраструктурний і технологічний базиси, створені ще в радянський період. Протягом останніх 25

* Найбільш загальний аналіз динаміки ВВП за роки ринкової трансформації в Україні показує, що наша країна вже тривалий час перебуває у стані трансформаційної економічної кризи. На наш погляд, ця обставина мала б активізувати дослідження у сфері теорії економічних криз, виявлення їх спільних і особливих рис на сучасному етапі функціонування української економіки. На жаль, подібного розвороту в економічній науці не сталося. Сучасні кризи трактуються як спад виробництва, а його призупинення і невеликий кон'юнктурний приріст ВВП — як вихід з кризи. Але йтися повинно про досягнення національним виробництвом докризового рівня розвитку, тобто рівня 1990 р. Неправильне уявлення про зміст економічної кризи дає управлінській еліті підстави говорити про подолання кризи при, наприклад, прирості ВВП на 0,5–1%. Таке розуміння кризи не тільки спрощує проблему, але й пропонує суспільству неправильні орієнтири при виробленні антикризової політики, перекидаючи критерії її успішності.

років вкладення в цю матеріально-речову систему різко скоротилися, що вже обмежило темпи економічного зростання і спричинило зношення транспортної та соціальної інфраструктур *.

По-друге, відсутність структурних реформ починає справляти негативний вплив на поточні виробничі плани великих підприємств. Оскільки в економіці відсутні як стратегічна, так і середньострокова програми розвитку, то це стає великою перешкодою для інвестиційних планів.

По-третє, у самій господарській моделі відсутні стимули до формування ефективного механізму нагромадження. Порівняно з радянським періодом норма нагромадження в українській економіці скоротилась у рази. Навіть на фоні інвестиційного піднесення у 2000–2008 рр. її величина, розрахована за ПКС валюти, реально становила приблизно 9,3%, що жодною мірою не відповідає потребам модернізації реального сектору економіки [3].

Скорочення норми нагромадження зумовлене падінням (на 1/3) реального обсягу ВВП, а також зростанням масштабів особистого споживання. В підсумку абсолютна величина капітальних вкладень скоротилась, за нашими оцінками, приблизно в 4 рази. До кінця 2010 р. більш як 2/3 інвестицій у промисловість фінансувалося за рахунок власних коштів підприємств. Позикові кошти у структурі інвестицій у реальний сектор економіки не перевищували 4–10%. При цьому більш як половина капітальних вкладень здійснювалася в експортоорієнтованому сировинному секторі. Відсутність інститутів фінансового посередництва обмежує мобільність капіталу з галузей, де є надлишок доходів понад потреби у виробничих інвестиціях, до тих галузей, де спостерігається дефіцит вкладень. Формою розв'язання цієї суперечності є придбання сировинними компаніями підприємств у не профільних для них секторах. Це можуть бути активи, віддача від яких є вкрай низькою (наприклад, національні футбольні клуби).

Як показує аналіз зростання ВВП у перед- і післякризовий періоди, воно жодною мірою не змінило очевидного структурного перекосу економіки на користь сировинних галузей, благополуччя яких значно залежить від перепадів у світовій кон'юктурі. В цьому секторі зосереджено основну частину фінансових ресурсів, якими володіють українські компанії, а його частка у сукупних виробничих інвестиціях усі вказані роки була і залишається помітно вищою, ніж у структурі виробленої продукції. Так, у промисловості на експортоорієнтовані галузі припадає майже 80% усіх капітальних вкладень, а частка інвестицій у переробних галузях (машинобудуванні, легкій та харчовій промисловості) не перевищує 15%. Це означає, що саме сировинні галузі протягом останніх 15 років відігравали роль своєрідного "локомотива" промислового зростання, створюючи левову частку інвестиційного попиту на продукцію вітчизняних галузей машинобудування і металообробки. Через хіміко-металургійний та аграрний комплекси національну економіку включено до світового господарства.

Навколо хіміко-металургійного та аграрного комплексів консолідуються сучасні фінансово-промислові групи, на чолі яких стоять українські олігархи. Аналізуючи підсумки розвитку нашої економіки в I половині 2000-х років, Світовий банк зазначав: "Недавнє економічне зростання в Україні базувалося на недивер-

* Відсутність сучасних шляхів та інфраструктури з переробки відходів, а також зношеність системи ЖКГ, яка призводить до масових отруєнь громадян через несправність міських систем водопостачання (наприклад, у м. Ізмаїл у червні 2016 р.), свідчать про повністю "з'їдену" радянську інфраструктурну спадщину".

сифікованому, але сильному зростанні експорту в секторах економіки, контрольованих фінансово-промисловими групами, які оперують за допомогою неформальних відносин і спеціальних привілеїв” *.

Сировинний сектор перетворився на найбільший за своєю важливістю генератор грошових доходів населення. Крім великої чисельності працівників, безпосередньо зайнятих видобуванням, транспортуванням і переробкою сировини, цей сектор “годує” досить значну інфраструктуру — широке коло трудомістких виробництв, для яких основними і критично важливими споживачами є сам експортно-сировинний сектор або зайняті в ньому. В сьогоденних умовах збільшення або зменшення доходів у сировинному секторі мультиплікативно породжують зростання або падіння продажів у великому секторі виробництв, здатних у цілому справити визначальний вплив на стан внутрішньогосподарської кон’юнктури.

Крім того, сировинний сектор є вкрай важливим і для стану державних фінансів: саме в ньому збирається більш як половина всіх податків, які забезпечують понад 50% сукупних бюджетних доходів. Також цей сектор дозволяє підтримувати рівень валютних надходжень, необхідний для обслуговування зовнішніх боргів.

Структурна деформація — не єдина проблема, притаманна українському бізнесу. Як уже зазначалося, з огляду на системні обмеження національний ринок є сильно сегментованим, а можливість кожного економічного суб’єкта виходити на нові сегменти вже поділеного ринку, який жорстко охороняється, — вкрай обмеженою. У ході еволюції останніх десятиріч ступінь сегментованості національного ринку практично не знизився. Як наслідок, у країні так і не складаються умови для організації дійсно масштабного сучасного виробництва, не можливого без великих внутрішніх ринків збуту і порівняно вільного доступу до них.

Внаслідок кризи 2008—2009 рр. ситуація в економіці України різко погіршилася. На зниження основних показників її економічного розвитку вплинули не тільки світова рецесія, але й падіння попиту на експортні товари, зростання цін на газ, обслуговування зовнішнього боргу. Це ускладнило проблеми бюджету і підприємств, які залежать від споживання газу. З II півріччя 2012 р. країна занурилась у нову економічну кризу. Темпи поквартальних приростів ВВП набули негативної динаміки і зберігаються до цього часу. Таку саму динаміку мають і показники промислового виробництва, експорту, капітальних інвестицій. Слід звернути увагу на той факт, що темпи падіння інвестицій є вищими від темпів падіння ВВП. Так, за міжнародними експертними оцінками, за 1990—1996 рр. обсяг інвестицій скоротився на 85%, а в II половині 1990-х років в Україні спостерігалися нульові чисті інвестиції, тобто здійснювався тільки необхідний ремонт. Навіть після економічного зростання 2000-х років обсяг інвестицій в економіку країни становив менш як 40% від рівня 1990 р., а після кризи 2008—2009 рр. падіння інвестицій до 2014 р. і зовсім досягло 20% **.

За роки ринкових перетворень відбувалося також неухильне падіння норми заощаджень: якщо у 2004 р. вона становила 31% ВВП, а у 2008 р., незважаючи на

* Country Assistance Strategy Progress Report for Ukraine // The World Bank Report. — 2005. — № 32250-UA. — May 19. — P. 20—22.

** Розраховано автором за даними Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NE.GDI.FTOT.CD&country=>; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року ; [відп. за випуск Г.М. Тимошенко]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — С. 7.

зростання ВВП, знизилася до 21%, то вже в період другої хвилі кризи у 2014 р. — лише до 6% ВВП *. Низька норма заощаджень говорить про серйозні макроекономічні диспропорції в українській економіці.

Така норма заощаджень є у декілька разів нижчою від середньої світової (25%) і меншою від загальноєвропейських показників, які у країнах Західної Європи становлять 17–19% ВВП, а Східної — 21–22% ВВП. Як відомо, низька норма заощаджень впливає на розміри інвестицій: так, у 2014 р. інвестиції на 1 жителя в Україні становили близько 423 дол., тоді як у Польщі — 2,8 тис., а в Румунії — 2,2 тис. дол. **.

Отже, при таких низьких нормах нагромадження і заощадження у країні відсутні джерела інвестицій, які б забезпечили необхідні 4–6% приросту, тобто вищі від 3,5% світового приросту ВВП. Такі темпи приросту детерміновано, по-перше, умовами розширеного відтворення (тобто створенням нових виробництв і забезпеченням зайнятості), а по-друге, необхідністю розпочати скорочення двократного відставання України від країн-сусідів за показником ВВП на 1 жителя. За експертними оцінками, для того, щоб наздогнати своїх сусідів (Польщу, Румунію, Туреччину) до 2030 р., темпи приросту ВВП повинні становити в середньому не менш як 7% протягом усього періоду [4, с. 37].

Таким чином, поступове наростання фундаментальних відтворювальних диспропорцій забезпечило перехід гострої фази кризи у тривалий період стагнації, який охоплює останні 8 років.

Подібний розвиток подій є, на нашу думку, неприйнятним, оскільки він вестиме до подальшого зниження рівня і якості життя громадян, а також породжуватиме соціальну напруженість у країні. Для недопущення цього шляху розвитку формування економічної політики повинне орієнтуватися на вихід національної економіки із стану стагнації. Вирішення поставлених завдань має стати основою стратегічного цілепокладання як головного елемента економічної політики.

Проте — з огляду на кардинальну зміну вектора політичного і економічного розвитку шляхом підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також Меморандуму у зв'язку із загрозою дефолту по зовнішніх боргах — українське керівництво взяло на себе зобов'язання перед МВФ стабілізувати макроекономічну ситуацію у країні в обмін на кредитну підтримку в розмірі 17 млрд. дол. Тим самим Україні іззовні задано нові імперативи соціально-економічного руху на найближчу перспективу.

Повторна "шокова терапія" як спосіб досягнення макроекономічної збалансованості

Досвід останніх двох років соціально-економічних перетворень в Україні говорить про те, що йдеться про реалізацію чергового сценарію "шокової терапії", пов'язаного з виконанням взятої на себе програми МВФ. Проте, на відміну від першого раунду — сценарію "шокової терапії", прийнятого на початку 1990-х років,

* Ukraine: Opportunities and Challenges for Private Sector Development/International Finance Corporation. — Washington, DC : World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16711>.

** Розраховано автором за даними Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NE.GDI.FTOT.CD&country=>; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року ; [відп. за випуск Г.М. Тимошенко]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — С. 7.

коли українська економіка мала певний “запас міцності”, успадкований з радянського минулого, — сьогодні такий “запас міцності” вичерпано.

За минулі 25 років виробничий апарат в основних галузях національної економіки зносився на 75–85%. Одержувані доходи фінансово-промислових груп, які домінують в економіці, виводилися з національної юрисдикції до офшорів так званою “офшорною аристократією”. Структура цих доходів включала в себе не тільки переважну частину прибутку (в тому числі природну ренту), але й частину необхідного продукту (через заниження оплати праці), а також амортизаційні відрахування (з огляду на відсутність суворої інституціональної норми їх використання у відтворювальному процесі).

У підсумку таке ведення національного бізнесу в умовах відсутності дійових ринкових інститутів спричинило зниження рівня життя більшості громадян. У 2015 р. за показником ВВП на душу населення Україна перебувала на рівні Тунісу і Узбекистану, поступаючись в 1,5–2 рази перед Беларуссю і Казахстаном. Девальвація гривні за 2014–2015 рр. більш як у 3 рази не тільки знизила ВВП на душу населення до 1,8–2 тис. дол. на рік, але й знецінила виробничі активи підприємств*.

За експертними оцінками, від’ємний фінансовий результат функціонування економіки у 2014–2015 рр. становив 20–22 млрд. дол. на рік. Валовий зовнішній борг, який нагромадився на 1 січня 2016 р., досяг 118,7 млрд. дол. і вимагає щороку близько 12 млрд. дол. на своє обслуговування**. Щоб запобігти загрозі дефолту у 2015 р., уряд змушений був піти на реструктуризацію зовнішнього боргу на вкрай не вигідних умовах (з майбутнього приросту національної економіки Україна віддаватиме зовнішнім кредиторам 15% від 3% приросту ВВП і 40% від його приросту понад 4%).

Слід нагадати, що, за експертними оцінками, близько 3% приросту ВВП необхідно використовувати тільки на відтворення зношеної частини інфраструктури (транспортних магістралей, в тому числі залізничних колій, автомобільних доріг, нафто- і газопроводів), ліній електропередачі, мостів, систем ЖКГ тощо. Тому виникає цілком резонне запитання: звідки можна взяти ресурси для забезпечення економічного зростання? Стає зрозумілим, що тільки масштабні, багатомільярдні вливання інвестицій іззовні могли б стабілізувати економіку України та її соціальне становище. На жаль, як показують досвід останніх двох років і аналіз різних конференцій “країн-донорів, друзів України”, жодні фінансові організації поки що не мають наміру надавати масштабну допомогу під програми подібно до тих, які було надано, наприклад, Польщі у 1990-ті роки, коли вона перебувала у стані дефолту, та її борги спочатку було частково списано, а решту реструктуризовано на вигідних умовах***.

Як уже зазначалось, у 2014 р. Україна підписала Меморандум з МВФ про виділення їй кредитної лінії STAND-BY у розмірі 17 млрд. дол. Цей документ містить п’ять основних пунктів співробітництва нашої держави з МВФ:

1) перехід протягом року після початку програми до таргетування інфляції 3–5% на рік;

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua/gdp/>.

** [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://insiders.com.ua/spravochnik/vneshnij-dolg>.

*** Уже в наш час аналогічну стабілізаційну програму (розміри якої перевищують 300 млрд. дол.) ЄС надав Греції.

- 2) проведення Національним банком України гнучкого обмінного курсу;
- 3) стабілізація бюджетно-фіскальної політики шляхом комбінування заходів щодо збільшення доходів бюджету і скорочення його видатків;
- 4) підвищення роздрібних тарифів на теплогазопостачання до рівня ринкових;
- 5) підвищення "прозорості" фінансових розрахунків НАК "Нафтогаз України".

Згідно з експертними оцінками, тільки реалізація п. 4, яка розпочалася з 1 травня 2014 р. (шляхом підвищення тарифів на газ для населення, а з 1 січня 2015 р. — на тепло, електроенергію і знову на газ у 2016 р.), обернулася зростанням неплатежів і різким падінням споживчого попиту, а отже, подальшим спадом виробництва.

За наявними експертними оцінками, Україні в майбутньому може бути надана фінансова допомога від різних міжнародних фінансових організацій (в основному у формі кредитів) ще приблизно на 45 млрд. дол. У випадку надання всієї суми обіцяних кредитів зростання валової державної заборгованості України може становити 8–10 процентних пунктів ВВП на рік. Це зростання може негативно вплинути на її обслуговування. Платіжний баланс України за січень — квітень 2016 р. характеризується дефіцитом у розмірі 813 млн. дол. *.

До цього часу дефіцит платіжного балансу і бюджету вдавалося закривати за рахунок короткострокових зовнішніх запозичень. Шляхом залучення іноземних кредитів покривався дефіцит торговельних операцій і здійснювалися чергові процентні платежі. В цьому випадку дуже важливо не тільки не допустити "втечі" іноземних інвесторів, але й забезпечити їм сприятливий клімат, — особливо, якщо врахувати, що, за експертними оцінками, обсяги інвестицій в українську економіку покривають лише менш як половину потреб у них. Сьогодні ж країна потребує приблизно 300 млрд. дол. — саме з такою величиною інвестицій корелює розмір зношення основних фондів у нашій економіці.

Отже, фінансова допомога МВФ є вкрай не достатньою для стабілізації макроекономічної ситуації в Україні, оскільки обслуговування зовнішнього боргу, покриття дефіциту держбюджету і держкомпаній, а також утримування валютного курсу вимагають кратної величини фінансової допомоги. Інакше кажучи, щоб забезпечити прогностні параметри програми МВФ (зростання ВВП на 2%; інфляція на рівні 3–5%; стабільний курс гривні; тощо), необхідним є запуск нової моделі господарювання.

Складність економічної ситуації зумовлена не тільки макроекономічною незбалансованістю. Саме по собі досягнення макроекономічної збалансованості як головної цільової настанови МВФ зовсім не гарантує економічного зростання. Адже збалансованістю створюються лише необхідні передумови для економічного зростання.

Таким чином, необхідними є принципово інший механізм економічного зростання і нова відтворювальна модель для національної економіки. Цей імператив зумовлений не тільки втратою динамізму в розвитку і стагнацією економіки, але й зниженням якості життя населення, особливо нового покоління, яке виросло в роки незалежності.

Контури нової економічної політики

Для переходу до сталого економічного зростання необхідно вибудувати *нову економічну політику*. Проте внаслідок політичних та економічних подій останніх

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

років *система стратегічного цілепокладання* як основного елемента економічної політики виявилася розмитою. Об'єктом уваги управлінської верстви є короткострокові завдання, на розв'язання яких спрямовано і антикризові урядові програми, погоджені з МВФ. Наприклад, дії уряду із забезпечення макроекономічної стабільності на виконання п. 3 Меморандуму призвели до бюджетних і кредитних обмежень, що в підсумку позначилося на зниженні державної інвестиційної активності та загальної економічної динаміки. Це стосується найбільших українських державних корпорацій або корпорацій за участі держави. Проте, якщо держава через державні компанії скорочує інвестиційну активність, то це сприймається усім бізнесом як своєрідний негативний сигнал відносно реалізації державних інвестиційних проектів. Насправді такі проекти повинні підтримуватися через активізацію форм державно-приватного партнерства.

Але, крім макроекономічної стабілізації, головне завдання у *короткостроковій* перспективі полягає в забезпеченні реального сектору економіки не стільки інвестиційними ресурсами, скільки необхідним *оборотним капіталом*. Це означає налагодження кредитування підприємств реального сектору, і насамперед — експортоорієнтованих, які б могли, наприклад, заповнити виділені Україні експортні квоти ЄС, а також забезпечити поставки на інші зовнішні ринки. Як показують результати вільної торгівлі України та ЄС за 2015 р., повністю використати квоти вдалося лише на зернові, мед, виноградний і яблучний соки, тоді як за окремими групами товарів (такими, як молочна продукція, свинина, яловичина, вершкове масло, цукрові сиропи, гриби) виділена квота взагалі не була заповнена продукцією з огляду на її низьку якість [5].

Тут можуть бути задіяні механізми проектного фінансування через спеціальні державні банки з надання кредитів під програми підвищення якості продукції, пов'язані з дефіцитом конкурентоспроможних виробничих потужностей. Саме так діяли центральноєвропейські країни при відкритті для них ринків ЄС.

Інакше кажучи, в українській економіці виник позитивний імпульс, який передбачає необхідну реакцію національного виробництва, але вже не шляхом завантаження додаткових потужностей, а за допомогою або модернізації, або створення нових виробництв.

При бюджетних обмеженнях, які виникли, відновлення економічного зростання є можливим, якщо значну частину доходів підприємств буде направлено на розширення виробництва шляхом модернізації, яка, як відомо, коштує дешевше, ніж будівництво нових потужностей. У короткостроковій перспективі вкрай важливим є формування джерел нових доходів в економіці. Реальними джерелами поповнення доходів можуть стати розширення частки вітчизняної продукції на зовнішньому споживчому ринку, а також наступне розширення експорту готових предметів споживання.

І ще про одну потенціальну можливість збільшення обсягів виробництва в Україні. Триразовий обвал гривні створив певні передумови для витіснення імпортних товарів на внутрішньому ринку. Якщо бізнес, який займається виробництвом вітчизняних товарів, зможе скористатися сприятливою ситуацією, що склалася, то це також стане фактором економічного зростання. Але ключовою умовою розвитку внутрішнього вітчизняного ринку є стабільність валютного курсу. Якщо ж вітчизняний бізнес не відреагує на сьогоднішні обставини, то подальше підвищення імпортних цін стане неминучим.

Саме в таких ситуаціях необхідною є участь держави у формі державно-приватного партнерства як дій із стабілізації споживчого ринку, який постійно скорочується у зв'язку із стисненням споживчого попиту *.

Тому для недопущення подальшого стиснення внутрішнього попиту у короткостроковій перспективі не повинні відбуватися скорочення бюджетних видатків і підвищення податкового навантаження на населення та бізнес.

Наступний, *середньостроковий*, етап у розвитку вітчизняної економіки — стабілізація споживчого попиту і розширення інвестиційної активності. Ці фактори можуть стати головними у процесі відновлення економічного зростання у найближчі 3–5 років. Але запуск виробництва інвестиційних товарів залежатиме від того, чи вдасться запустити інвестиційний механізм у галузях, зорієнтованих на випуск експортних товарів, тобто на конкурентоспроможні виробництва. Тут уже не обійтися без активної промислової політики вирошування лідерів національної економіки, здатних виробляти конкурентні товари [6].

На цьому етапі мають бути ліквідовані відтворювальні диспропорції між нормами нагромадження і заощадження, оскільки при їх збереженні інвестиційних ресурсів для розширення інвестиційної активності не буде.

Запустити механізм перерозподілу ресурсів до інвестиційно активних підприємств повинні фінансово-банківська система та інші інститути розвитку (в тому числі і міжнародні).

У найстисліші строки шляхом інтенсивних консультацій з бізнесом державні інститути (міністерства) повинні сформувати перелік інвестиційних проектів, які держава здатна підтримати на поворотній основі: через кредитні гарантії або через випуск і купівлю корпоративних облігацій тощо. Поширення таких кредитних механізмів підвищить перерозподільчу функцію та ефективність самої фінансово-банківської системи, створить ринок корпоративних боргів.

Головним критерієм при відборі проектів повинне стати зростання доходів на основі подовження ланцюгів доданої вартості шляхом переробки первинної сировини і збуту готової продукції в першу чергу на експорт протягом найближчих 5–10 років.

У середньостроковій перспективі економічне зростання і розширення інвестиційної активності повинні збільшити зайнятість за рахунок створення високопродуктивних робочих місць і тим самим поліпшити якісні параметри життя населення. Тому збільшення заробітної плати у високопродуктивних галузях повинне стати головним фактором зростання якості життя громадян.

Для забезпечення сталого економічного зростання необхідно підвищити ефективність виробництва на основі збільшення норми нагромадження ВВП до 25–30%, а в підсумку — збільшити інвестиційну складову економічної динаміки.

І на завершення — декілька слів про такий важливий елемент економічної політики, як *довгострокове прогнозування*. Його об'єктивна необхідність виникає тоді, коли країна потребує *випереджаючого зростання*. В усіх країнах, де реалізовано стратегії "наздоганяючого" розвитку (Фінляндії, "азійських тиграх", Китаї), існували цільові стратегії, керовані та фінансовані їх державними органами.

Протягом усього періоду ринкових трансформацій в Україні проблеми *цілепокладання* вважалися не сумісними з уявленнями про ринкову економіку, в якій

* Наочним прикладом такого стиснення слугує скорочення внутрішнього споживання м'яса на душу населення із 46,5 кг у 2014 р. до 42,5 кг у 2015 р., тоді як у країнах ЄС середнє споживання м'яса становило 65 кг на душу населення [5].

ринкові сили усе розставляють по своїх місцях. Ідеологія ліберальних ринковиків мінімізує роль держави в економіці. З початку 1990-х років в органах державного управління склалось і утвердилось розуміння того, що національна економіка повинна стати частиною глобального ринку і вписатись у логіку його розвитку, запозичуючи основні принципи і механізми функціонування ринку. Інакше кажучи, якщо бути частиною світового ринку і жити за законами цього глобального ринку, то в такому випадку стратегія національного розвитку втрачає сенс.

У суспільстві утвердилася думка, що всі труднощі економічного розвитку зумовлені проблемами інтеграції національної економіки в цивілізований світовий ринок. В управлінських колах (оскільки їх головну увагу зосереджено на вирішенні поточних проблем) сформувалася “філософія виживання” національної економіки, суть якої полягає у формуванні тактичного мислення, а не стратегічного. Саме з таким сприйняттям власного буття ми і прожили всі 25 років.

У цьому зв’язку виникає запитання: чи можемо ми і далі жити, керуючись “філософією виживання”? Відповідь однозначна — ні. І ось чому.

Як показують тенденції світового розвитку, протягом наступних 15–20 років остаточно оформляться соціально-технологічні зрушення, що розпочались у світовій економіці та можуть повністю змінити правила функціонування глобальних ринків, де лідери глобальних перегонів ще жорсткіше нав’язуватимуть відсталі свої моделі поділу праці та “правила гри”. Вже на наших очах відбувається заміна регулювання товарних потоків на регулювання *стандартів* та інноваційних продуктів (живий приклад — експортні квоти з ЄС). Отже, відбуваються якісні зміни в технологіях, і зміна економічної парадигми є неминучою.

Головним фактором успіху в майбутньому стане здатність окремих держав забезпечувати стабільний соціально-економічний розвиток, стати привабливими для інвестицій, вирощувати таланти для національної економіки, які б працювали на майбутнє своєї країни, а не виїжджали за кордон.

Починаючи новий раунд соціально-економічних реформ, ми не можемо дозволити собі знову робити стратегічні помилки, неефективно витрачати національні ресурси — тим більше, що їх запас уже не такий великий, як 25 років тому.

Країні необхідна *довгострокова програма національного розвитку*, побудована на широкому суспільному діалозі про майбутнє. Такі програми довгострокового прогнозування було прийнято і успішно реалізовано у Фінляндії, Південній Кореї, Сінгапурі та, звичайно ж, у Китаї.

В основу програми мають бути покладені темпи зростання ВВП, вищі від середньосвітових, тобто на рівні 4–6%. Без таких темпів реалізувати стратегію “наздоганяючого” розвитку не можна.

Необхідною є програма таргетування темпів зростання ВВП. Таке цілепокладання повинне стати основою для всіх дій влади та бізнесу. Тим, хто сумнівається відносно такої постановки питання, слід, насамперед, дати відповідь на запитання: а чому таргетувати інфляцію (п. 1 Меморандуму, підписаного з МВФ) можна, а темпи зростання ВВП — ні? Як ми вже говорили, сама програма стратегічного прогнозування повинна включати *коротко-*, *середньо-* і *довгостроковий* етапи. На кожному з них повинні розв’язуватися конкретні завдання, які б стали умовами для вирішення наступних.

Великі інвестиційні проекти, які б змогли підвищити конкурентоспроможність окремих секторів економіки, не можливі без стратегічного цілепокладання, розрахованого на “наздоганяючий” розвиток.

Висновки

Аналіз ринкової трансформації в Україні дозволяє зробити висновки про те, що для вироблення ефективної моделі сталого економічного зростання необхідно розкрити причини, які вплинули на формування тієї моделі, що склалась у суспільстві та повністю вичерпала свій потенціал розвитку. Дослідження діючої господарської моделі показало, що в ній поєднуються відносини та інститути різних типів і рівнів: ринкових і неринкових, правових і неправових тощо. Така специфічна комбінація зумовлена "інституціональною безперервністю", тобто наявністю старих інститутів, які склалися за радянських часів у "неофіційній" економіці, перейшли до нового господарського ладу і знову виникли в умовах ринкової трансформації.

В існуючій політико-економічній моделі відсутній механізм ефективного використання виробничого потенціалу, який би забезпечував стале економічне зростання, а також не створено дійових ринкових інститутів, які є передумовою для цивілізованих форм взаємовідносин між господарськими агентами. Усе це, разом узятє, призвело до утворення фундаментальних відтворювальних диспропорцій і сприяло переходу гострої фази кризи у тривалий період стагнації.

Як показав проведений аналіз підсумків соціально-економічних перетворень, безперервне погіршення соціально-економічної ситуації у країні вимагає переходу до нової моделі національного розвитку, в основі якої має бути інший механізм економічного зростання, формування якого, у свою чергу, передбачає вибудовування нової економічної політики. Головним елементом цієї політики повинна стати система стратегічного цілепокладання. "Наздоганяюче" економічне зростання не можливе без такого цілепокладання. Вироблення довгострокової програми національного розвитку передбачає широкий суспільний діалог про майбутнє країни. Сама програма стратегічного прогнозування повинна включати коротко-, середньо- і довгострокові етапи.

Список використаної літератури

1. Григорьев Л.М., Агибалов С., Салихов М. Украина: раздвоение трансформации // Вопросы экономики. — 2009. — № 3. — С. 125–143.
2. Зверяков М.І. Про зміну моделі економічного розвитку // Економіка України. — 2015. — № 6. — С. 41–49.
3. Жданова Л.Л. Розрахунки масштабів нагромадження основного капіталу на базі паритету купівельної спроможності валюти : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. Стратегічне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери. — Чернівці. — 2015. — 5 грудня. — С. 26–28.
4. Григорьев Л.М., Бурак Е.В., Голяшев А.В. Второй старт трансформации украинской экономики? // Вопросы экономики. — 2014. — № 9. — С. 30–52.
5. Самаева Ю. Торговля с ЕС: по некоторым позициям экспорт даже не начинался // Зеркало недели. — 2016. — 25 мая.
6. Зверяков М.І. Промислова політика і механізми її реалізації // Економіка України. — 2016. — № 6. — С. 3–18.

References

1. Grigor'ev L.M., Agibalov S., Salikhov M. *Ukraine: razdvoenie transformatsii* [Ukraine: bifurcation of a transformation]. *Vopr. Ekon. — Quest. of Econ.*, 2009, No. 3, pp. 125–143 [in Russian].

2. Zveryakov M.I. *Pro zminu modeli ekonomichnogo rozvytku* [On a change of the model of economic development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2015, No. 6, pp. 41–49 [in Ukrainian].

3. Zhdanova L.L. *Rozrakhunky masshtabiv nagromadzhennya osnovnogo kapitalu na bazi parytetu kupivel'noi spromozhnosti valyuty*, v: *Mater. Mizhn. Nauk.-Prakt. Konf. "Strategichne Zabezpechennya Upravlinnya Stalym Rozvytkom Ekonomiky ta Sotsial'noi Sfery"* [Calculations of the scales of accumulation of the fixed assets on the basis of the parity of purchasing capacity of a currency, in: Proceed. of the Intern. Sci.-Pract. Conference "Strategic Ensuring of the Management of a Sustainable Development of the Economy and Social Sphere"]. Chernigiv, December 5, 2015, pp. 26–28 [in Ukrainian].

4. Grigor'ev L.M., Buryak E.V., Golyashev A.V. *Vtoroi start transformatsii ukrainskoi ekonomiki?* [The second start of a transformation of Ukraine's economy?]. *Vopr. Ekon. – Quest. of Econ.*, 2014, No. 9, pp. 30–52 [in Russian].

5. Samaeva Yu. *Torgovlya s ES: po nekotorym pozitsiyam eksport dazhe ne nachinalsya* [Trade with EU: there is no start of export on some positions]. *Zerk. Nedeli – Week's Mirror*, May 25, 2016 [in Russian].

6. Zveryakov M.I. *Promyslova polityka i mekhanizmy ii realizatsii* [Industrial policy and a mechanisms of its realization]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 6, pp. 3–18 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12 липня 2016 р.



В. П. ВИШНЕВСЬКИЙ,
*професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
заступник директора Інституту економіки
промисловості НАН України
(Київ)*

V. P. VYSHNEVS' KYI,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Deputy Director of the Institute of Industrial Economy
of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

УДК 338.45:338.2:330.837

ГЛОБАЛЬНА НЕОІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто сучасні тенденції до неоіндустріалізації національних економік, при якій ланцюжки поставок і створення вартості розташовані глобально, відповідно до динамічної зміни конкурентних переваг окремих світових регіонів, країн і підприємств. Обґрунтовано пропозиції щодо формування національної промислової політики в Україні, яка б сприяла успішному використанню "вікон можливостей" щодо копіювання і локалізації передових зарубіжних виробничих технологій.

Ключові слова: неоіндустріалізація, промисловість, промислова політика, національна економіка, держава розвитку, еволюційна економічна теорія, інституціональне середовище, регулювання інноваційного розвитку.

GLOBAL NEOINDUSTRIALIZATION AND ITS LESSONS FOR UKRAINE

The modern tendencies to the neoindustrialization of national economies, at which the chains of supply and the value creation are placed globally according to the dynamical change in competitive advantages of separate world regions, countries, and companies, are considered. Some propositions concerning the formation of the national industrial policy in Ukraine, which would favor a successful use of the "windows of possibilities" as for the copying and the localization of leading production technologies, are substantiated.

Keywords: neoindustrialization, industry, industrial policy, national economy, developing state, evolutionary economic theory, institutional medium, regulation of innovative development.

Посилення уваги до розвитку промисловості та промислової політики є одним з домінуючих трендів в еволюції сучасного світового господарства. Глобальна фінансово-економічна криза 2007–2008 рр. і подальша рецесія в ряді держав і

регіонів світу наочно продемонстрували, що ті країни і регіони, які мають більш розвинуту промисловість, здатні краще долати такі випробування та виходити з них сильнішими.

Світовий Схід, де нині сконцентровано багато сучасних промислових виробництв, у цілому виявився краще підготовленим до глобальних потрясінь економіки, ніж світовий Захід, який спеціалізується на сферах фінансів і послуг. Свого часу ряд компаній, які базуються у США і країнах ЄС, керуючись міркуваннями мінімізації витрат, перемістили свої виробничі потужності на Схід (що дістало назву “офшоринг” [1]). Проте в результаті цих процесів Захід став поступатися своїми конкурентними позиціями (рис. 1), так що до 2030 р. Азія знову може стати головним центром сили у світі, як це вже було в 1500 р. *. Ще більше відстають у промисловому розвитку раніше сильні в цьому відношенні країни СНД (рис. 2).

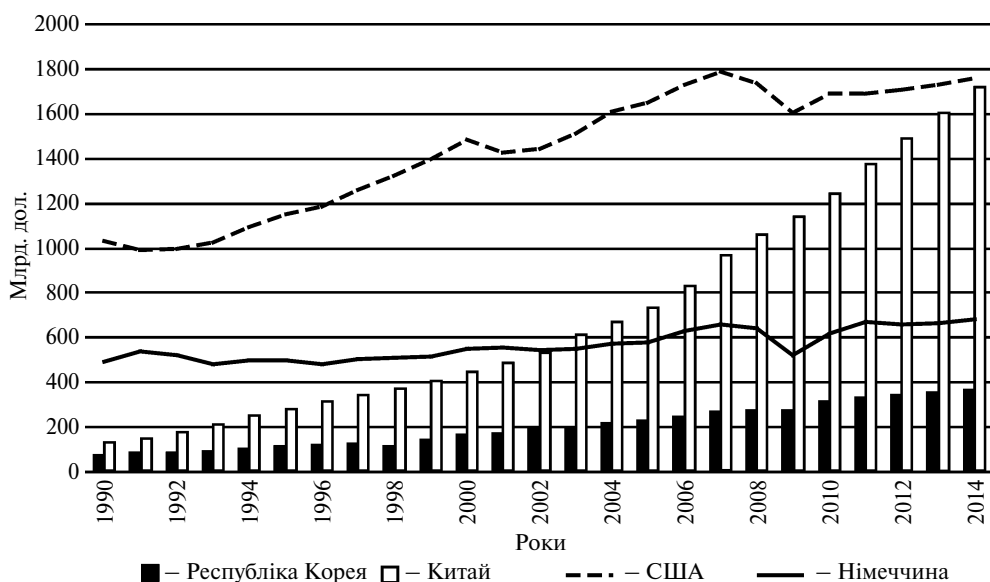


Рис. 1. Динаміка доданої вартості в обробній промисловості окремих країн світу (Manufacturing, value added, constant 2005 US\$)

Складено за: The World Bank. World Development Indicators & Global Development Finance.

Такий, дещо неочікуваний, перебіг подій зумовив широке визнання важливої ролі промисловості у розв’язанні актуальних проблем сучасності. Як зазначено в Лімській декларації 15-ї Генеральної конференції ЮНІДО, “локомотивом розвитку є індустріалізація. Завдяки промисловому розвитку збільшується продуктивність, створюються нові робочі місця і можливості одержання доходів, що у свою чергу сприяє викорененню злиднів і досягненню інших цілей у сфері розвитку, а також створенню умов для вирішення багатьох соціальних проблем, включаючи забезпечення гендерної рівності, надання жінкам і дівчатам більших прав і свобод і створення гідної зайнятості для молоді. З розвитком промисловості забезпечується зростання доданої вартості та розширюється застосування науково-технічних досягнень та інновацій, що стимулює додатковий приплив інвестицій до сфери професійної та загальної освіти і, відповідно, надхо-

* National Intelligence Council. Global Trends 2030: Alternative Worlds. — National Intelligence Council, USA, 2012. — Р. 2.

дження ресурсів на розв'язання ширших завдань всеохоплюючого і сталого розвитку" *.

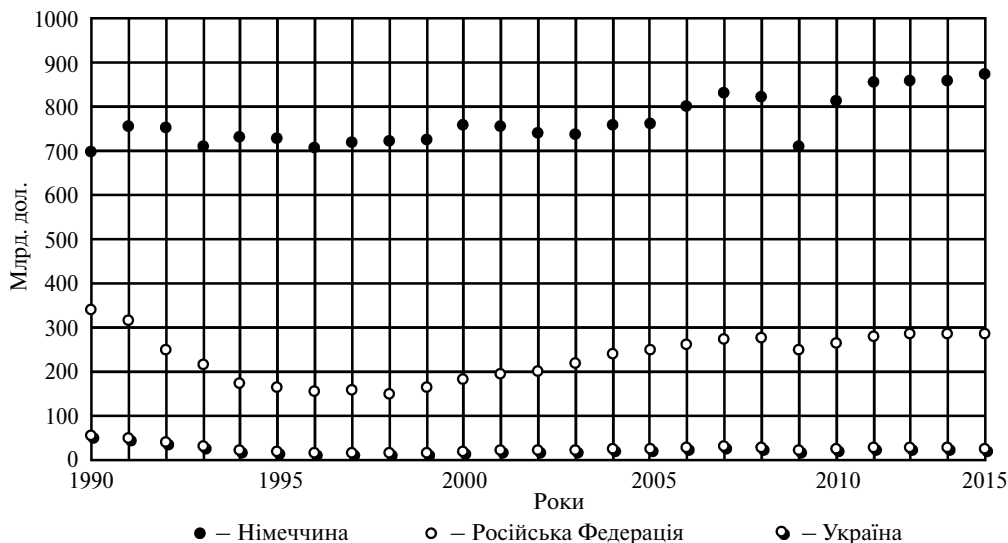


Рис. 2. Динаміка доданої вартості у промисловості окремих країн світу (Industry, value added, constant 2005 US\$)

Складено за: The World Bank. World Development Indicators & Global Development Finance.

Світовий політичний і економічний лідер — США — ставить перед собою завдання забезпечити американську першість у сфері передового виробництва (advanced manufacturing **). При цьому спеціально підкреслюється, що США “потребують робочої сили, яка б включала не тільки вчених та інженерів з науковими ступенями, але й інженерів у заводських цехах, які спроможні застосовувати і вдосконалювати складні виробничі процеси, а також робітників, які вміють використовувати сучасні інструменти і машини на фабриках” ***.

ЄС — другий за впливом центр у західному світі — наполегливо намагається переломити негативні тенденції до послаблення ролі промисловості у країнах — членах цього співтовариства і забезпечити до 2020 р. зростання її частки з 16% до 20% ВВП ****. Це має стати результатом відновлення рівня інвестицій (валових нагромаджень і вкладень в устаткування), розширення торгівлі товарами на внутрішньому ринку ЄС і значного зростання обсягів експорту продукції малих і середніх підприємств до “третіх країн”. На економічному форумі в Давосі (січень 2014 р.) тодішній британський прем'єр-міністр Д. Кемерон відзначив доцільність повернення (решорингу) підприємств і робочих місць із Сходу на Захід, яким уже займається ряд заснованих у США промислових компаній, і висловив сподівання на те, що для Британії також “існує шанс стати решорною нацією (Re-Shore

* ЮНИДО. Лимская декларация. Путь к достижению всеохватывающего и устойчивого промышленного развития. — 15-я Генеральная конференция ЮНИДО. — Лима — Перу, 2013. — 2–6 декабря.

** Executive Office of the President. Report to the President on ensuring American leadership in advanced manufacturing. — Washington, D.C. : Executive Office of the President. President's Council of Advisors on Science and Technology, 2011. — 38 p.

*** Там же. — Р. 30.

**** European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery. — Brussels, COM(2012) 582 final.

Nation)”, у тому числі завдяки заходам щодо поліпшення загального бізнес-середовища і забезпечення доступу до надійних і дешевих джерел енергії [2].

Прискорений інноваційний розвиток національної індустрії є пріоритетним завданням національної економічної політики нинішньої “світової фабрики” — Китаю *. У КНР прийнято план “Made in China 2025”, покликаний трансформувати переробну промисловість країни з використанням інноваційних технологій і з часом (до 2049 р. — тобто до 100-річчя утворення КНР) перетворити її на провідну виробничу потужність у світі. При цьому як 10 ключових секторів розвитку обрано нові інформаційні технології; цифрові засоби управління і робототехніки; авіаційно-космічну техніку; морське інженерне обладнання і високотехнологічні кораблі; залізничне обладнання; енергозберігаючі та нові засоби передачі енергії; енергетичне обладнання; нові матеріали; медицину і медичні прилади; техніку для сільського господарства.

В Індії — другій за чисельністю населення країні світу із швидким зростанням середнього класу, який до 2020 р., очевидно, стане найчисленнішим у світі **, — після ряду років певного спаду також розпочався період випереджаючого зростання обробної промисловості (manufacturing). У 2014–2015 рр. його найбільші темпи продемонстрували чорна металургія (+13%) і виробництво електротехнічного обладнання (+21%), при середньому показнику за цей період +3% [3, р. 5]. Проте, як вважає керівництво цієї країни, що сподівається перетворити її на “новий Китай останніх двадцяти років” [4], набраних темпів зростання поки що не досить. Згідно з програмою “Make-In-India”, побудованою на “Національній промисловій політиці 2012”, вони мають бути вищими, і тоді до 2022 р. обробна промисловість може досягти амбіційного рубежу у 25% ВВП [3, р. 6].

Таким чином, реіндустріалізація і рещоринг — це провідні напрями неоіндустріалізації національних господарств і світової економіки в цілому на основі нових техніки і технологій, при якій (на відміну від індустріалізації у XIX–XX ст.) ланцюжки поставок і створення вартості виходять за державні кордони і звичайно розташовані глобально, відповідно до динамічних змін конкурентних переваг окремих регіонів світу, країн і підприємств.

Особливе значення, яке тепер знову надається промисловій політиці у нестійкому світі, та важливість розміщення виробничих потужностей у рамках національних юрисдикцій зумовлені сильним позитивним впливом сучасної промисловості на економічні процеси.

По-перше, сучасна промисловість є генератором науково-технічного прогресу та інновацій в економіці. Так, в ЄС на промисловість, яка виробляє $\approx 15\%$ ВВП, припадає 65% витрат на НДДКР і майже 50% витрат на інновації. Інноваційна активність у великих промислових підприємств є приблизно вдвічі більшою, ніж у великих підприємств в інших секторах економіки. Тому тепер термін “промисловість” “більше не є синонімом для димлячих труб, а, навпаки, він дедалі частіше асоціюється з наукомісткою діяльністю і передовим екологічно чистим виробництвом” ***.

* “Made in China 2025” plan unveiled to boost manufacturing — Xinhua | English.news.cn. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://news.xinhuanet.com/english/2015-05/19/c_134252230.htm.

** European Union, Institute for Security Studies. Global trends 2030 — Citizens in an Inter-connected and Polycentric World. — European Strategy and Policy Analysis System (ESPAS), 2012. — 174 p.

*** Institut der deutschen Wirtschaft Köln. Industry as a growth engine in the global economy. Final Report. — Cologne : IW Consult GmbH, IW Köln, 2013. — P. 11.

По-друге, вона виступає драйвером економічного зростання. Бізнес-послуги та інші непромислові сфери діяльності істотно вииграють від попиту з боку індустрії. Наприклад, в ЄС кожний євро промислового випуску містить 34 центи походженням з інших (непромислових) секторів. При цьому саме індустрія формує попит на висококваліфіковану робочу силу і підтримує ринки праці в інших секторах національної економіки.

По-третє, промисловість є важливим фактором глобальної конкурентоспроможності національних економік. В ЄС вона забезпечує понад 2/3 експорту товарів і майже 60% загальних обсягів експорту (включаючи експорт послуг) *.

Ці висновки, з одного боку, є універсальними у зв'язку з особливостями сучасного етапу світового соціально-економічного розвитку, який характеризується "довгими" тенденціями до уніфікації. Тепер вони простежуються практично в усіх сферах суспільних відносин і свідчать про подальше розгортання і поглиблення процесів глобалізації. В індустріальному контексті актуальним є, насамперед, їх технологічно-інноваційний аспект, пов'язаний з формуванням транснаціональної науково-технічної та інноваційної культури, основні принципи якої розкриваються в численних дослідженнях з проблеми [5]. Як наслідок, сучасні промислові системи країн світу певною мірою втрачають свою географічну та історичну специфіку, поступово асимілюючись зазначеною глобальною культурою.

Але, з іншого боку, всі процеси глобалізації викликають також зворотну реакцію, пов'язану із зростанням значущості для виживання і відтворення економічних суб'єктів їх соціокультурної самобутності та автентичності, які визначають специфічні підходи, зумовлені залежністю від минулого розвитку (концепція "path dependence") і застосовувані для вирішення економічних проблем. У цьому відношенні сучасні соціокультурні матриці характеризуються діалектичною взаємодією двох протилежних тенденцій: а) до уніфікації просторових промислових систем; б) до їх національно і регіонально зумовленої диверсифікації.

Вказаний аспект дослідження проблем промислового розвитку виходить за рамки традиційної неокласичної парадигми, що вже визнається спеціалістами з промислової політики, які пропонують її особливі рецепти для країн, різних за ступенем розвитку [6; 7; 8]. Як зазначено в уже згаданій Лімській декларації ЮНІДО: "Ми визнаємо існування різних шляхів досягнення мети сталого розвитку і в цьому зв'язку нагадуємо про те, що кожна країна несе головну відповідальність за власний розвиток і має право на визначення своїх власних шляхів розвитку і належних стратегій" **. Слід також додати, що окремі підходи потрібні і для тих груп країн, які відрізняються не тільки за рівнем розвитку, але й за соціокультурними факторами. Наприклад, широко відомі промислові успіхи сучасних так званих "проактивних держав розвитку" [9, с. 118–119] багато в чому зумовлені їх багатотисячолітніми конфуціанськими традиціями, а отже, створені ними успішні алгоритми не можуть бути легко перенесені на ґрунт країн з іншою соціокультурною спадщиною.

Україні для виходу із стану соціально-економічної кризи, що затягнулася, теж принципово важливо активно використовувати названі переваги сучасної промисловості, спираючись на конструктивний аналіз нових можливостей, викликів, обмежень і сучасних процесів національного, регіонального (насамперед, євро-

* Там же.

** ЮНІДО. Лимская декларация. Путь к достижению всеохватывающего и устойчивого промышленного развития. — 15-я Генеральная конференция ЮНІДО. — Лима — Перу, 2013. — 2–6 декабря.

пейського і азійського) і світового розвитку, які тепер розгортаються як у самій країні, так і за її межами. Отже, **мета статті** – розглянути питання теорії та практики розвитку промисловості України в останні десятиріччя і обґрунтувати пропозиції щодо формування її неоіндустріальної політики.

У даному зв'язку важливо враховувати, що індустріалізація, яку в 30-ті роки ХХ ст. було проведено в СРСР (і в тому числі на території України), означала перехід від аграрного суспільства до індустріального, при якому ланцюжки поставок і створення вартості було замкнено переважно всередині країни. Неоіндустріалізація в сучасному світі – це пріоритетний розвиток промисловості на основі передового виробництва, при якому, як уже зазначалося, ланцюжки поставок і створення вартості (від англійського “global value chains” – GVC) звичайно виходять за державні кордони і розміщені глобально, відповідно до конкурентних переваг окремих регіонів світу, країн і підприємств. Тому для України в контексті забезпечення пріоритетного розвитку сучасної промисловості, яка здатна, на відміну від сільського господарства, забезпечити зростаючу граничну віддачу від вкладених ресурсів [10], принципове значення має підвищення якості її зростання: проходження міжнародними ланцюжками поставок і створення вартості від перших ланок, з низькою питомою вагою доданої вартості в ціні товару, до наступних ланок, з вищою питомою вагою доданої вартості.

Українські вчені обґрунтували ряд оригінальних наукових положень і конструктивних пропозицій щодо вирішення цього важливого завдання і відтворення у країні сучасної промисловості [11; 12; 13; 14; 15]. Зокрема, теоретично було обґрунтовано, що звичайного для вітчизняних і зарубіжних досліджень неокласичного підходу до розв'язання проблем неоіндустріального розвитку України вже не досить, а треба інтенсивніше використовувати інструментарій інституціональної та еволюційної економічних теорій [16]. Це зумовлено тим, що кожна з них пропонує свої засади промислової політики, які доповнюють одна одну і перебувають у діалектичній взаємозалежності.

У неокласичній економічній теорії – це провали ринку (неповна інформація, неконкурентні ринки, екстерналиї) та держави (недосконала інформація, своєкорислива поведінка посадових осіб, конфлікти промислової політики з іншими видами економічної політики держави). В інституціональній економічній теорії – це провали правил (у зв'язку з проблемами інновацій, галузевої диверсифікації, входження до глобальних ланцюжків створення вартості), а в еволюційній – провали пристосованості (у зв'язку з проблемами створення і функціонування національних інноваційних систем і промислових кластерів).

Неокласика обмежена рамками раціональної поведінки економічних суб'єктів. Такий тип поведінки має більше можливостей для прояву у країнах з усталеними правилами і розвинутими ринками і є менш актуальним для колишніх радянських республік, які пройшли через смугу інституціональної турбулентності та деіндустріалізації.

Інституціональна теорія, що ґрунтується на припущенні про людську поведінку, яка визначається нормами (насамперед, неформальними), має в пострадянських державах ширшу сферу застосування. Нині в багатьох з них домінує інститут взаємної недовіри економічних суб'єктів, а також між цими суб'єктами і представниками влади, наслідком чого є високі трансакційні витрати і перекручені товарні ціни. Тому перехід на “довгі” довірчі правила взаємодії (в тому числі

шляхом істотного зменшення масштабів корупції) має фундаментальне значення для успіху нової промислової політики і розвитку передового виробництва.

Не менш актуальним для колишніх радянських республік є розвиток положень еволюційної теорії, яка бере до уваги той факт, що мотиви поведінки людей визначаються, крім міркувань раціональності та інституціональних факторів, їх природним прагненням до виживання та "егоїстичністю генів" [17]. З огляду на це, важливо зосередити дослідження на проблемах культивування нових інститутів, які б краще відповідали місцевим умовам, враховували просторові та історичні характеристики процесу генно-культурної ко-еволюції у зв'язку із специфікою сучасних процесів промислового розвитку.

У даному контексті національні промисловості та національні економіки в цілому доцільно розглядати не як механічні сукупності економічних одиниць, а як організми, що еволюціонують, мають свою історію і характеризуються унікальними поєднаннями рушійних сил розвитку у просторі та в часі. З цих позицій кожна національна економіка являє собою щось особливе, що відрізняється від інших економік не тільки в кількісному аспекті (за кількісними характеристиками складових елементів: населення, багатства, доходів та ін.), але насамперед в якісному, який формується у просторі та в часі під впливом різноманітних факторів.

У сучасному світі всі успішні національні економіки зовнішньо є дуже схожими: це змішані господарства з певним поєднанням держави й ринку, що мають багаторівневі грошово-кредитні та податково-бюджетні системи, розвинуті ринки факторів виробництва, сучасну інфраструктуру тощо. Проте, з точки зору змісту, ті національні економіки, які в останні десятиріччя швидко піднімаються у світі, вибудовують системи соціально-економічних відносин інакше, ніж відомі західні демократії [9]. Це проявляється, насамперед, у географічно та історично зумовлених соціокультурних нормах, які лежать в основі господарських угод і механізмів прийняття управлінських рішень.

Аналіз нинішніх світових реалій дає підстави стверджувати, що окремі національні економіки згруповано в економічні популяції, які формуються і розвиваються під впливом географічних, соціобіологічних, мовних, релігійних, культурних та інших факторів. Такий підхід до економічного аналізу, побудований на еволюційній методології [18], характеризується як методологічний популяціонізм [19].

Беручи до уваги такий економіко-популяційний поділ у світі, який визначає сферу допустимих рішень в управлінні національним розвитком, подальшу типологію національних економік можна провести за політико-економічними, інституціональними і структурно-відтворювальними ознаками.

З політико-економічних позицій національні економіки можна поділити на економіки розвитку і економіки становлення. Економіка розвитку (або держава розвитку) — це "держава з активним урядом і, нерідко, аполітичною елітою, які вважають швидкий економічний розвиток своєю першочерговою метою. ...У свою чергу, високі темпи зростання і поліпшення життєвих стандартів надають легітимність державному апарату і правлячим елітам" *. Такими державами розвитку (заснованими на конфуціанській соціокультурній традиції) є, наприклад, Республіка Корея, Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Китай, В'єтнам, Камбоджа, Лаос **. Україну ж, навпаки, можна віднести до держав становлення, в яких, як це наочно продемон-

* ПРООН. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. — Программа развития Организации Объединенных Наций (ПРООН). — М. : Весь Мир, 2013. — С. 66.

** Там же. — С. 67.

стрували події останніх років (і на відміну від економік розвитку), політика переважає над економікою, а еліта є надмірно політизованою, навіть на шкоду економічному зростанню.

З інституціональних позицій національні економіки поділяються на економіки збалансовані та незбалансовані. Інституціонально збалансовані економіки — це ті, в яких існує сильна правова система, що забезпечує дотримання рівних “правил гри” для економічних суб’єктів, представлених, поряд з великим бізнесом, великою популяцією різних малих і середніх підприємств, яка є запорукою стабільного розвитку, стійкого до зовнішніх впливів. Інституціонально збалансованими можна вважати економіки країн — членів ЄС (насамперед, тих, які належать до “ядра” цього співтовариства), оскільки вони мають хороші рейтингові показники захисту прав власності, примушення до виконання контрактів, легкості відкриття бізнесу та ін. *, а малі та середні підприємства складають переважну більшість підприємств у нефінансовому секторі економіки, які забезпечують кожні два з трьох робочих місць і створюють близько 60% доданої в цьому секторі вартості **. Економіка України належить до інституціонально незбалансованих, насамперед, у зв’язку із слабкою правовою системою, що підтверджується в тому числі дуже високим рівнем корупції *** [20].

Нарешті, із структурно-відтворювальних позицій можна виокремити економіки, ведені капіталом, працею і природними ресурсами ****. До економік, ведених капіталом, можна віднести, наприклад, економіки США і найбільш розвинутих країн ЄС, оскільки в їх експорті велику частину становить капіталомістка високотехнологічна продукція. Економіки, ведені працею, — це, насамперед, трудонадлишкові країни (такі, як держави Східної, Південно-Східної та Південної Азії, — Китай, В’єтнам, Індонезія, Індія та ін.). І нарешті, економіки, ведені природними ресурсами, об’єднують країни, що критично залежать від світових цін на вуглеводні, мінерали, продукти сільськогосподарських угідь та ін. Як правило, до них відносять ряд євразійських країн — Росію, Казахстан, Азербайджан, Туркменістан та ін. Сюди ж можна включити й Україну, оскільки більшу частину її експорту складають сировина і продукти низького ступеня переробки.

Критичну залежність української промисловості в нинішньому її стані від світових цін на природні ресурси демонструє рисунок 3.

Траєкторія обсягів доданої вартості у промисловості України має приблизно таку саму форму, як і траєкторії цін на основні матеріальні ресурси, що споживаються національним виробничим апаратом (це стає особливо наочним, якщо відкинути початок 1990-х років, коли спостерігалось катастрофічне падіння промислового виробництва, зумовлене форс-мажором — шоковим розривом традиційних господарських зв’язків єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР). За даними 2000—2015 рр., коефіцієнти кореляції становлять $R_{VE} = 0,81$ і $R_{VM} = 0,84$, що свідчить про тісний зв’язок між змінними.

* World Bank. Doing Business 2016: Measuring Regulatory Quality and Efficiency. — Washington, DC : World Bank, 2016. — 338 p.

** European Commission. Key figures on European business — with a special feature on SMEs. — Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2011. — 118 p.

*** Transparency International (2016). Corruption Perceptions Index 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.transparency.org/cpi2015>.

**** Доклад об экономике России. Неопределенность экономической политики ограничивает горизонт роста. — Всемирный банк, Департамент по сокращению бедности и экономической политике региона Европы и Центральной Азии. — 2014. — № 32. — С. 40.



Рис. 3. Динаміка світових цін на енергетичні ресурси (Е), метали і мінерали (М), а також доданої вартості у промисловості України (І)

Складено за: The World Bank. World Development Indicators & Global Development Finance; World Bank Commodity Price Data (Pink Sheet).

У свою чергу, в сучасному світі "...коливання у парі долар — євро прямо впливають на сировинну кон'юнктуру: вона підвищується при послабленні долара. І навпаки, зміцнення долара зменшує інтерес до альтернативних вкладень, через що сировинні ціни тяжіють до зниження" [21]. Отже, в нинішніх умовах реальний центр управління українською промисловістю перебуває в руках ФРС США: політика ФРС із зміни ключової ставки (використовуваної для рефінансування комерційних банків*), яка виходить з аналізу стану і тенденцій розвитку найвпливовіших економік (насамперед, самих США), а також кон'юнктури світових ринків, істотно впливає на довгострокові процентні ставки, курс долара США і сировинні ціни, а через них — на розвиток української промисловості (рис. 4).

Якщо і надалі у структурі експорту української промисловості переважатиме продукція чорної металургії та добувних галузей, а місткість внутрішнього ринку принципово не збільшиться, то залежність її розвитку від зовнішніх центрів впливу і коливань сировинної кон'юнктури залишатиметься близькою до функціональної. В таких умовах передбачити подальший хід подій на найближчі роки неважко: достатньо взяти прогнозні ціни на сировинні ресурси, які регулярно складають спеціалісти Світового банку (рис. 5), і можна одержати достовірний прогноз розвитку національної промисловості (рис. 6).

Як показано на рисунку 6, при такому інерційному сценарії нічого хорошого промисловості України в найближчі роки очікувати не доводиться. Поступове збільшення світових сировинних цін на метали і мінерали може сприяти її певному зростанню, але при цьому за обсягами додана промисловістю вартість до 2025 р. не досягне навіть показників 2004—2005 рр., тоді як інші країни світу підуть далеко вперед. Тому наведений варіант розвитку не можна визнати задовільним.

* ВВС Русская служба. Зачем в США повысили ключевую ставку, и почему это важно [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.bbc.com/russian/business/2015/12/151217_federal_reserve_rate_q_a [Accessed 15 May 2016].

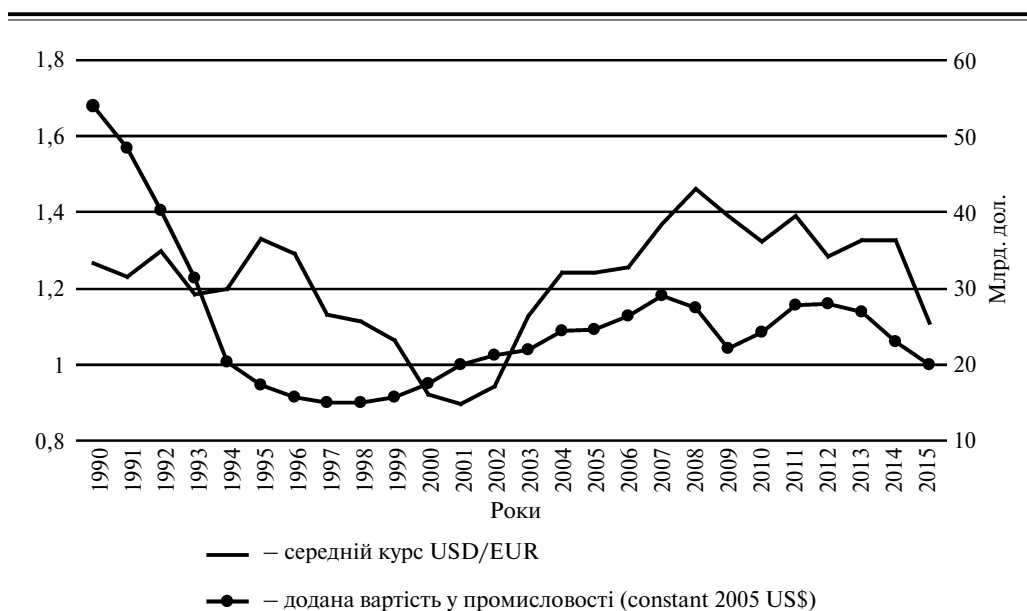


Рис. 4. Динаміка доданої вартості у промисловості України (I) і курсу долара у відношенні до євро (K) (коефіцієнт кореляції $R_{VK} = 0,79$)

Складено за: The World Bank. World Development Indicators & Global Development Finance; Fxtop.com.
Historical exchange rates from 1953 with graph and charts.

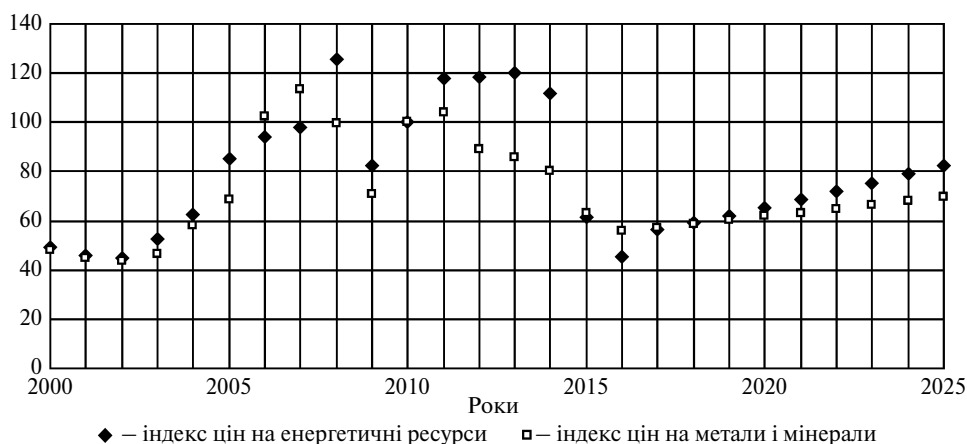


Рис. 5. Індекси світових цін на енергетичні ресурси, метали і мінерали (2016–2025 рр. — прогноз)

Складено за: World Bank Commodity Price Data (Pink Sheet).

Очевидно, що нинішні несприятливі тенденції треба переломити. Для цього, власне, і потрібна модернізація промислової системи. Її стратегічний напрям, з різних причин уже обраний Україною, полягає у входженні до європейського економічного простору. Інакше кажучи, Україні слід забезпечити прискорений розвиток національної індустрії шляхом копіювання і локалізації передових інститутів і технологій, а також входження на європейські ринки. Проте, як показали перші результати реалізації торговельної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (яка набрала чинності у січні 2016 р.), зробити це буде непросто. За оцінками спеціалістів “Bloomberg”, “...за перші два місяці 2016 р. обсяг торговельного обороту з ЄС трохи зменшився, і при цьому експорт скоротився більше, ніж імпорт. ...Інакше кажучи, крім роздратованої реакції Росії, яка підвищила торго-

вельні бар'єри для України у відповідь на угоду з ЄС, викликавши, таким чином, падіння експорту та імпорту, ця угода вносить негативний чистий вклад у торговельний баланс України — не дуже приємна новина для країни, міжнародні резерви якої (13,2 млрд. дол.) є меншими від тримісячних витрат на оплату імпорту" [22]. А отримати вигоди від асоціації між Україною та ЄС вона зможе "тільки в тому випадку, якщо розробить і забезпечить виконання прозорих і розумних правил для європейських інвесторів. В іншому випадку ця угода буде тільки важким тягарем для торговельного балансу, який перешкоджає бізнесу з Росією і ставить європейських експортерів у більш вигідне становище, ніж українських" [22].



Рис. 6. Додана вартість у промисловості України (2000–2015 рр. — факт, 2016–2025 рр. — прогноз *)

Розраховано з використанням даних: The World Bank. World Development Indicators & Global Development Finance; World Bank Commodity Price Data (Pink Sheet).

Висновки і пропозиції

З метою використання переваг неоіндустріалізації, яка заснована на інноваціях і глобальних ланцюжках створення вартості та здатна істотно підвищити якість і темпи національного економічного зростання, необхідно наполегливо культивувати нове інституціональне середовище, засноване на прозорих і розумних правилах для іноземних і вітчизняних інвесторів. Але цього ще не достатньо. Як показує досвід успішних держав розвитку, потрібна також проактивна, послідовна і "довга" національна промислова політика, здатна забезпечити успішне використання "вікон можливостей" імітації та локалізації передового технологічного досвіду більш розвинутих країн, які періодично відкриваються у зв'язку з відносно низькими вхідними бар'єрами на стадії зародження принципово нових виробництв і певною інерцією лідерів на стадії застосування вже освоєних технологій [23].

Для цього українській економіці як емерджентній (а не розвинутій ринковій), по-перше, потрібний суб'єкт такої політики у вигляді спеціального національного органу стратегічного планування. Передумовою для його успішного функціонування є ефективність бюрократії, звичайно заснована на високих ділових і моральних якостях виконавців та їх політичній підтримці з боку вищого керівництва держави. Із

* Прогноз складено з використанням моделі множинної регресії $V_i = \beta_1 + \beta_2 E_i + \beta_3 M_i + \varepsilon_i$, $i = 1, \dots, n$, де n — кількість спостережень; $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ — коефіцієнти регресії; ε — випадкова складова; регресійна статистика: множинний $R = 0,858$, $R^2 = 0,736$, нормований $R^2 = 0,696$.

зарубіжного досвіду відомо: ті країни, що розвиваються і добилися помітних успіхів у соціально-економічному розвитку, поклалися “на невеликі, спеціальні групи реформаторів, які були пов’язані з вищою частиною уряду і відповідали за розробку та оновлення стратегії реформ, досягнення консенсусу, координацію і мобілізацію ресурсів для здійснення стратегії та, найголовніше, за виховання реформістського політичного керівництва протягом тривалого часу” [24, р. 2].

Далі, важливо дотримуватися послідовності в кадрових питаннях і наступності дій у реалізації одноразово сформованої економічної стратегії. Політичні уподобання чергового уряду не повинні кардинально змінювати раніше обраний шлях розвитку. В іншому випадку провали стратегії є неминучими, як показує, наприклад, негативний досвід деяких країн Латинської Америки, де “...регулярні військові путчі означали, що керівники і співробітники підрозділів з планування (якщо такі були) часто змінювались, і політика проводилась у “стартстопному” режимі” [25, р. 9].

І нарешті, яким би не був організаційно-правовий статус такого суб’єкта *, це має бути організація з розпорядчими повноваженнями, встановленими спеціальним законом, керівники якої, з одного боку, не повинні обиратися народом, а з другого боку, не повинні прямо підпорядковуватися вибірним посадовим особам [27, р. 21–22]. Зміст такого статусу полягає в тому, що цей орган покликаний формувати “довгі” “правила гри”, виведені за рамки поточних політичних настанов і виборчих уподобань. Для цього строк повноважень його членів має перевищувати строк повноважень чергового глави держави. Саме на таких принципах звичайно функціонують незалежні агентства та корпорації у США і країнах ЄС [27; 28].

По-друге, у контексті еволюційної теорії важливо формувати “біологічне” різноманіття підприємств (малих, середніх і великих у різних видах переробної промисловості), які в сукупності формують “повну” національну індустріальну систему (“повну” популяцію індустріальних економічних суб’єктів). Як відомо, у природі біологічне різноманіття забезпечує стійкість екосистем до зовнішніх стресових впливів і підтримує в них рухливу еволюційну рівновагу. Аналогічно в економіці різні види підприємств, які займаються також різними видами промислової діяльності, володіють специфічними видами знань, умінь і організаційних рутин **, що робить індустріальну систему в цілому стійкішою до періодичних фінансово-економічних шоків.

Як наочно продемонстрували події останнього десятиріччя, нинішня промислова система України, представлена в основному великими підприємствами, сконцентрованими у традиційних галузях, не має достатньої стійкості та міжнародної конкурентоспроможності. Багато з них звикли вести бізнес у неконкурентному середовищі, збільшувати доходи за рахунок корупційного впливу на урядові рішення і пошуку ренти, а не підвищення ефективності виробництва, використовують специфічний людський капітал і мають слабку мотивацію до інноваційної діяльності. Як правило, їх власники і топ-менеджери не мають необхідної кваліфікації

* Детальніше про проблеми організації управління розвитком промисловості в Україні див. [26, с. 64–79].

** В еволюційній економічній теорії організаційні рутини звичайно розглядаються як соціальні реплікатори (одиниці спадковості), які являють собою “організаційну схильність до запуску умовних поведінкових патернів у межах організованої групи індивідумів, яка включає послідовне реагування на команди” [29, р. 379].

та досвіду інвестування в сучасні наукові дослідження і розробки. Тому Україні доцільно більшою мірою орієнтуватися на менші за масштабами, але більш прогресивні підприємства, яким, як показує досвід деяких країн [30], простіше локалізувати передові технології та займатись інноваціями. Перші кроки в цьому відношенні вже зроблено: наприклад, перспективним напрямом розширення українського експорту стає виробництво комплектуючих для автомобільної промисловості Європи на нових заводах у Західній Україні *.

По-третє, потрібна усвідомлена державна політика із створення сприятливого оточуючого середовища для прискореного зростання неоіндустріальної популяції економічних суб'єктів. З огляду на нинішні реалії розвитку української економіки, це, насамперед, "дешеві", але пов'язані з передовими виробництвами гроші, а також у цілому нейтральні, але одночасно сприятливі для інновацій податки.

Як правило, у світовій практиці для надання "дешевих" пов'язаних грошей використовуються національні банки розвитку [31] — фінансові інститути, призначені для усунення провалів на фінансових ринках, які звичайно перебувають у повному або частковому урядовому підпорядкуванні та виконують функції довгострокового кредитування пріоритетних для країни проектів, реалізація яких сприяє технологічній модернізації національного виробництва та економічному зростанню.

За роки незалежності в Україні національний банк розвитку так і не з'явився. Було створено декілька кредитних установ з амбіційними назвами, але жодна з них так і не стала справжнім банком розвитку — ні юридично, ні фактично. Всі вони функціонували як звичайні комерційні банки, мали невеликі активи і невисоку ефективність [32, с. 32–34]. Тому для підвищення дієвості монетарної підтримки неоіндустріальних трансформацій в Україні слід створити такий національний банк розвитку, який буде побудовано на принципах, уже апробованих у ряді країн, які розвиваються. Один з можливих варіантів — формування його у вигляді державної корпорації, наділеної особливими функціями і мандатом, із змішаною моделлю формування ресурсної бази (включаючи бюджетні кошти, рефінансування НБУ, ресурси фінансового ринку) [32, с. 34–38].

Щодо податкової політики, то тут важливо враховувати сучасні уявлення про ранжирування податків за критерієм впливу на економічне зростання. Тепер такими, що найбільше перешкоджають йому, вважаються податки на прибуток корпорацій, потім йдуть індивідуальні прибуткові податки, податки на споживання і податки на майно **. Тому довгострокова податкова стратегія України повинна передбачати перенесення акцентів з оподаткування результатів виробництва (прибутку і доходів) на оподаткування використовуваних ресурсів (насамперед, природних) і поступовий перехід до реалізації принципів "зеленої" податкової реформи, покликаної розв'язувати проблеми надмірного антропогенного навантаження на оточуюче середовище.

У середньостроковій перспективі створення сприятливих умов для інноваційного розвитку промисловості вимагає також істотного скорочення трансакційних витрат оподаткування і господарської діяльності в цілому. Але, як уже зазначалося, самими лише заходами щодо поліпшення інститутів (у тому числі податково-бюджетних) національну індустрію далеко не просунути. Тому податкова політика України має бути матричного типу (за аналогією з матричною промисловою полі-

* German companies to build several factories in Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uawire.org/news/german-companies-to-build-several-factories-in-ukraine>.

** OECD's Current Tax Agenda. — Paris : Centre for Tax Policy and Administration, 2011. — Р. 17.

тикою в ЄС [33]), тобто передбачати поєднання широких “горизонтальних” заходів удосконалення податкової системи, витриманих у дусі податкової нейтральності та оптимального оподаткування [34], з “вертикальними” секторальними заходами активної підтримки технологічних інновацій у промисловості, заснованими на довгостроковій державній стратегії її розвитку. Одним з важливих кроків у цьому напрямі може стати податкове стимулювання НДДКР, яке практикується в усіх розвинутих і успішних країнах, які розвиваються *. Його основна ідея — відновлення “заводської” науки за допомогою державної підтримки державно-приватного партнерства у стратегічно важливій сфері інновацій, а його рекомендована, найпростіша, форма — податкова знижка (tax allowance) на частину кваліфікованих витрат на НДДКР платників податку на прибуток підприємств [35, с. 43–46].

Надалі, в міру успішного просування у використанні “вікон можливостей” локалізації передових європейських виробничих технологій, знадобиться і перехід до більш прогресивних європейських форм податкового стимулювання інновацій, але тільки за умови трансформації нинішнього короткого (по суті, “політичного”) горизонту планування економічних суб’єктів у “довгий” економічний. І в цілому передумовою для успішного розвитку національної індустрії є перехід в Україні до стабільних правил, які б регулювали економічні відносини, достатньо тривалих для створення і комерціалізації нових технологій, в поєднанні з високими національними (державними і приватними) витратами на НДДКР, низькими макроекономічними ризиками монетарного і фіскального регулювання, великими витратами рентоорієнтованої поведінки та корупції.

Список використаної літератури

1. *Ellram L.M., Tate W.L. and Petersen K.J.* Offshoring and Reshoring: An Update on the Manufacturing Location Decision // *Journal of Supply Chain Management*. — Vol. 49. — № 2. — P. 14–22.
2. *Cameron D.* World Economic Forum (Davos) 2014: speech by David Cameron [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/speeches/world-economic-forum-davos-2014-speech-by-david-cameron--2>.
3. *Bhattacharya A., Bruce A., Agrawal S.* Future of Indian Manufacturing: Bridging the Gap. — The Boston Consulting Group, Confederation of Indian Industry, 2015. — 45 p.
4. *Bhagwati J.* India or China? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.project-syndicate.org/commentary/india-or-china>.
5. *Hulsmann M., Pfeffermann N.* (eds.). *Strategies and Communications for Innovations. An Integrative Management View for Companies and Networks*. — Heidelberg, Dordrecht, London, New York : Springer, 2011. — 403 p.
6. *Guadagno F.* Industrial Policies in Lower-Middle-Income Countries. E15 Initiative. — Geneva : International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015. — 10 p.
7. *Lee K.* Industrial policies for upper-middle-income countries. — Geneva : International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015. — 6 p.
8. *Weiss J.* Industrial policy in high-income economies. — Geneva : International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015. — 5 p.

* 2014 Global survey of R&D tax incentives. — Deloitte, 2014. — March. — 82 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-tax-global-rd-survey-aug-2014.pdf>.

9. *Вольпи В., Маццеи Ф.* Азиатская экономическая модель и Запад: реванш "видимой руки" ; [пер. с итал. Н. Тюкалова] ; [науч. ред. Ю.В. Таранухи]. — М. : Галлея-Принт, 2012. — 263 с.

10. *Райнерт Э.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. — М. : Высшая школа экономики, 2011 — 382 с.

11. *Геєць В.М.* Бар'єри на шляху розвитку промисловості на інноваційній основі та можливості їх подолання // Економіка України. — 2015. — № 1. — С. 4–25.

12. *Жаліло Я.А.* Промислова політика як чинник післякризового відновлення економіки України : аналіт. доп. ; [за ред. Я.А. Жаліла]. — К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. — 41 с.

13. *Кваснюк Б.Є., Кіреєв С.І., Болховітінова О.Ю.* та ін. Конкурентоспроможність національної економіки ; [за ред. Б.Є. Кваснюка]. — К. : Фенікс, 2005. — 496 с.

14. *Кіндзерський Ю.* Економічний розвиток і трансформація промислової політики у світі: уроки для України // Економіка України. — 2010. — № 6. — С. 14–22.

15. *Якубовський М., Новицький В., Кіндзерський Ю.* Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період до 2017 року // Економіка України. — 2007. — № 11. — С. 4–20.

16. *Вишневський В.* Промислова політика: теоретичний аспект // Економіка України. — 2012. — № 2. — С. 4–15; № 3. — С. 25–35.

17. *Dawkins R.* The Selfish Gene. — New York : Oxford University Press, 1976. — 360 p.

18. *Вишневский В.П., Дементьев В.В., Гурнак А.В.* и др. Эволюционное развитие налоговых систем: теория и практика : моногр. ; [под ред. В.П. Вишневого]. — Донецк : Ин-т экономики пром-сти НАН Украины, 2014. — 144 с.

19. *Dopfer K., Potts J.* The General Theory of Economic Evolution. — London, New York : Routledge, 2008. — 134 p.

20. *Lyons J.A.* A "culture of impunity". Corruption may send Ukraine back to Russia [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.washingtontimes.com/news/2016/jul/10/corruption-may-send-ukraine-back-to-russia/>.

21. *Кораблін С.* Велика депресія. Україна // Дзеркало тижня. — 2015. — 21 серпня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/macrolevel/velika-depresiya-ukrayina-_.html.

22. *Bershidsky L., Board E., Wilkinson F., Levine M., Board E.* Ukraine's Free Trade Deal Was Just a Start [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/view/articles/2016-05-11/ukraine-s-free-trade-deal-with-the-eu-was-just-a-start> [Accessed 15 May 2016].

23. *Дементьев В.* Догоняющее развитие через призму теории "длинноволновой" технологической динамики: аспект "окон возможностей" в кризисных условиях // Российский экономический журнал. — 2009. — № 1-2. — С. 34–48.

24. *Crisciuolo A., Palmade V.* Reform teams: How the most successful reformers organized themselves. — World Bank Note. — 2008. — № 318. — 4 p.

25. *Gumede W.* Comparative development planning. Development Planning Division // Working Paper Series, 2009. — № 8. — 18 p.

26. *Вишневский В.П., Амоша А.И., Збаразская Л.А., Охтеня А.А., Череватский Д.Ю.* Промышленная политика и управление развитием промышленности в условиях системных дисбалансов: концептуальные основы : моногр. ; [под общ. ред. В.П. Вишневого, Л.А. Збаразской]. — Донецк : Ин-т экономики пром-сти НАН Украины, 2013. — 180 с.

27. *Gilardi F.* Delegation in the Regulatory State. Independent Regulatory Agencies in Western Europe. – Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA : Edward Elgar Publisher, 2008. – 186 p.

28. *Shapiro M.* The problems of independent agencies in the United States and the European Union // *Journal of European Public Policy*. – 1997. – Vol. 4. – № 2. – P. 276–277.

29. *Hodgson G.* The mystery of the routine. The Darwinian destiny of an evolutionary theory of economic change // *Revue economique*. – 2003. – Vol. 54. – № 2. – P. 355–384.

30. *Chen C.-Y., Lin Y.-L. & Chu P.-Y.* Facilitators of national innovation policy in a SME-dominated country: A case study of Taiwan // *Innovation*. – 2013. – Vol. 15 (4). – P. 405–415.

31. *Bruck N.* Future Role of National Development Banks in the Twenty First Century / United Nations. Department of economic and social affairs. Financing for Development Office, 2005. – 33 p.

32. *Матюшин А.В., Аборчи А.В.* Национальные банки развития как инструмент обеспечения неоиндустриального роста // *Економіка промисловості*. – 2016. – № 1 (73). – С. 17–42.

33. *Pellegrin J., Giorgetti M.L., Jensen C., Bolognini A.* EU industrial policy: assessment of recent developments and recommendations for future policies / European Parliament. Directorate General for Internal Policies. Policy Department A: Economic and Scientific Policy, 2015. – 111 p.

34. *Mankiw N.G., Weinzierl M., Yagan D.* Optimal Taxation in Theory and Practice // *Journal of Economic Perspectives*. – 2009. – Vol. 23. – № 4. – P. 147–174.

35. *Мазур Ю.О.* Перспективи податкового стимулювання НДДКР в Україні: досвід інноваційно розвинутих країн // *Економіка промисловості*. – 2016. – № 2 (74). – С. 33–48.

References

1. Ellram L.M., Tate W.L., Petersen K.J. Offshoring and Reshoring: An Update on the Manufacturing Location Decision. *J. of Supply Chain Management*, Vol. 49, No. 2, pp. 14–22.

2. Cameron D. World Economic Forum (Davos) 2014: speech by David Cameron, available at: <https://www.gov.uk/government/speeches/world-economic-forum-davos-2014-speech-by-david-cameron--2>.

3. Bhattacharya A., Bruce A., Agrawal S. Future of Indian Manufacturing: Bridging the Gap. The Boston Consulting Group, Confederation of Indian Industry, 2015.

4. Bhagwati J. India or China? Available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/india-or-china>.

5. Hulsmann M., Pfeffermann N. (eds.). Strategies and Communications for Innovations. An Integrative Management View for Companies and Networks. New York, Springer, 2011.

6. Guadagno F. Industrial Policies in Lower-Middle-Income Countries. E15 Initiative. Geneva, International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015.

7. Lee K. Industrial policies for upper-middle-income countries. Geneva, International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015.

8. Weiss J. Industrial policy in high-income economies. Geneva, International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, 2015.

9. Volpi V., Maccei F. *Aziatskaya ekonomicheskaya model' i Zapad: revansh "vidimoi ruki"*, nauch. red. Yu.V. Taranukhi [Asian Economic Model and the West: Revenge of the "Visible Hand"], edited by Yu.V. Taranukha. Moscow, Galleya-Print, 2012 [in Russian].

10. Reinert E. *Kak Bogatyie Strany Stali Bogatymi, i Pochemu Bednye Strany Ostayutsya Bednymi* [How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor]. Moscow, High. School of Economics, 2011 [in Russian].

11. Heyets V.M. *Bar'ery na shlyakhu rozvytku promyslovosti na innovatsiinii osnovi ta mozhlyvosti ikh podolannya* [Barriers on a way of development of the industry on the innovative basis and possibilities to overcome them]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2015, No. 1, pp. 4–25 [in Ukrainian].

12. Zhalilo Ya.A. *Promyslova Polityka yak Chynnyk Pislyakryzovogo Vidnovlennya Ekonomiky Ukrainy*, za red. Ya.A. Zhalila [Industrial Policy as a Factor of the Postcrisis Recovery of Ukraine's Economy], edited by Ya.A. Zhalilo. Kyiv, Nat. Inst. Strateg. Studies, 2012 [in Ukrainian].

13. Kvasnyuk B.E., Kireev S.I., Bolkhovitinova O.Yu. et al. *Konkurentospromozhnist' Natsional'noi Ekonomiky*, za red. B.E. Kvasnyuka [Competitiveness of the National Economy], edited by B.E. Kvasnyuk. Kyiv, Fenix, 2005 [in Ukrainian].

14. Kindzers'kyi Yu. *Ekonomichnyi rozvytok i transformatsiya promyslovoi polityky u sviti: uroky dlya Ukrainy* [Economic development and a transformation of the industrial policy in the world: lessons for Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2010, No. 6, pp. 14–22 [in Ukrainian].

15. Yakubovs'kyi M., Novyts'kyi V., Kindzers'kyi Yu. *Kontseptual'ni osnovy strategii rozvytku promyslovosti Ukrainy na period do 2017 roku* [Conceptual foundations of the strategy development of Ukraine's industry in the period till 2017]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2007, No. 11, pp. 4–20 [in Ukrainian].

16. Vyshnevs'kyi V. *Promyslova polityka: teoretychnyi aspekt* [Industrial policy: theoretical aspect]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2012, No. 2, pp. 4–15; No. 3, pp. 25–35 [in Ukrainian].

17. Dawkins R. *The Selfish Gene*. New York, Oxford Univ. Press, 1976.

18. Vishnevskii V.P., Dement'ev V.V., Gurnak A.V. et al. *Evolutsionnoe Razvitiye Nalogovykh Sistem: Teoriya i Praktika*, pod red. V.P. Vishnevskogo [Evolution Development of Tax Systems: Theory and Practice], edited by V.P. Vishnevskii. Donetsk, Inst. of Industr. Economy of the NASU, 2014 [in Russian].

19. Dopfer K., Potts J. *The General Theory of Economic Evolution*. London, New York, Routledge, 2008.

20. Lyons J.A. A "culture of impunity". Corruption may send Ukraine back to Russia, available at: <http://www.washingtontimes.com/news/2016/jul/10/corruption-may-send-ukraine-back-to-russia/>.

21. Korablin S. *Velyka depresiya. Ukraina* [Great Depression. Ukraine]. *Dzerk. Tyzhnya — Week's Mirror*, August 21, 2015, available at: http://gazeta.dt.ua/macrolevel/velika-depresiya-ukrayina-_.html [in Ukrainian].

22. Bershidsky L., Board E., Wilkinson F., Levine M., Board E. *Ukraine's Free Trade Deal Was Just a Start*, available at: <http://www.bloomberg.com/view/articles/2016-05-11/ukraine-s-free-trade-deal-with-the-eu-was-just-a-start>.

23. Dement'ev V. *Dogonyayushchee razvitiye cherez prizmu teorii "dlinnovolnovoi" tekhnologicheskoi dinamiki: aspekt "okon vozmozhnostei" v krizisnykh usloviyakh* [The overtaking development through a prism of the theory of "long-wave" technological

dynamics: aspect of “windows of possibilities” under crisis conditions]. *Ross. Ekonom. Zhurn.* – *Russ. Econ. J.*, 2009, No. 1-2, pp. 34–48 [in Russian].

24. Criscuolo A., Palmade V. Reform teams: How the most successful reformers organized themselves. World Bank Note, 2008, No. 318.

25. Gumede W. Comparative development planning. Development Planning Division. Working Paper Series, 2009, No. 8.

26. Vishnevskii V.P., Amosha A.I., Zbarazskaya L.A., Okhten' A.A., Cherevatskii D.Yu. *Promyshlennaya Politika i Upravlenie Razvitiem promyshlennosti v Usloviyakh Sistemnykh Disbalansov: Kontseptual'nye Osnovy, pod obshch. red. V.P. Vishnevskogo, L.A. Zbarazskoi* [Industrial Policy and Management of the Development of the Industry under Conditions of System Disbalances: Conceptual Bases], edited by V.P. Vishnevskii, L.A. Zbarazskaya. Donetsk, Inst. of Industr. Economy of the NASU, 2013 [in Russian].

27. Gilardi F. Delegation in the Regulatory State. Independent Regulatory Agencies in Western Europe. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, Edward Elgar Publisher, 2008.

28. Shapiro M. The problems of independent agencies in the United States and the European Union. *J. of European Public Policy*, 1997, Vol. 4, No. 2, pp. 276–277.

29. Hodgson G. The mystery of the routine. The Darwinian destiny of an evolutionary theory of economic change. *Revue economique*, 2003, Vol. 54, No. 2, pp. 355–384.

30. Chen C.-Y., Lin Y.-L., Chu P.-Y. Facilitators of national innovation policy in a SME-dominated country: A case study of Taiwan. *Innovation*, 2013, Vol. 15 (4), pp. 405–415.

31. Bruck N. Future Role of National Development Banks in the Twenty First Century. United Nations. Department of economic and social affairs. Financing for Development Office, 2005.

32. Matyushin A.V., Aborchi A.V. *Natsional'nye banki razvitiya kak instrument obespecheniya neoindustrial'nogo rosta* [National banks of development as a tool of support of the neoindustrial growth]. *Ekonom. Promysl. – Econ. of Industry*, 2016, No. 1 (73), pp. 17–42 [in Russian].

33. Pellegrin J., Giorgetti M.L., Jensen C., Bolognini A. EU industrial policy: assessment of recent developments and recommendations for future policies. European Parliament. Directorate General for Internal Policies. Policy Department A: Economic and Scientific Policy, 2015.

34. Mankiw N.G., Weinzierl M., Yagan D. Optimal taxation in theory and practice. *J. of Economic Perspectives*, 2009, Vol. 23, No. 4, pp. 147–174.

35. Mazur Yu.O. *Perspektyvy podatkovogo stymulyuvannya NDDKR v Ukraini: dosvid innovatsiino rozvynutykh krain* [Perspectives of the tax stimulation of R&D in Ukraine: experience of innovatively developed countries]. *Ekonom. Promysl. – Econ. of Industry*, 2016, No. 2 (74), pp. 33–48 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19 липня 2016 р.



Б. М. ДАНИЛИШИН,
*професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
завкафедрою регіоналістики і туризму
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана*

B. M. DANYLYSHYN,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Head of the Chair of Regionalistics and Tourism,
Vadym Het'man Kyiv National Economic University*

УДК 141.155:330.3

ТАКТИКА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ В СУЧАСНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СВІТУ (В АСПЕКТІ ТРЕТЬОЇ ТА ЧЕТВЕРТОЇ ПРОМИСЛОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ)

Комплексно досліджено політичні, економічні, соціально-психологічні та гносеологічні обставини виникнення сучасного капіталізму в Західній Європі, а також Першої і Другої промислових революцій. Сформульовано пропозиції та рекомендації для урядів країн, що розвиваються (до яких належить і Україна) неендогенного капіталізму, які стосуються успішної трансформації суспільства в напрямі більш високих стадій розвитку в технологічну епоху Третьої та Четвертої промислових революцій.

Ключові слова: промислова революція, технологічні інновації, технологічна модернізація, промислова політика, соціокультурні особливості, фундаментальна наука, капіталізм, конкуренція, лідерство, трудова етика.

THE TACTICS OF EVOLUTIONISM IN WORLD'S MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT (IN THE ASPECT OF THE THIRD AND FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTIONS)

The political, economic, socio-psychological, and epistemic circumstances of the appearance of the modern capitalism in the West Europe, as well as of the First and Second industrial revolutions, are complexly studied. Some proposals and recommendations for the governments of developing countries (Ukraine belongs to them) of nonendogenous capitalism are formulated. They concern the successful transformation of a society in the direction of higher stages of development in the technological epoch of the Third and Fourth industrial revolutions.

© Данилишин Богдан Михайлович (Danylyshyn Bogdan Mykhailovych), 2016; e-mail: bogdan@akmsv.cz.

Keywords: industrial revolution, technological innovations, technological modernization, industrial policy, socio-cultural peculiarities, fundamental science, capitalism, competition, leadership, labor ethics.

Еволюція і динаміка технологічних інновацій

Згідно з класичною теорією культурного еволюціонізму Ф. Клемма та Е. Тейлора, яка в цілому ґрунтується на теорії Чарльза Дарвіна, людське суспільство безперервно розвивається; для неї властивим є прямолінійний процес переходу від простого до складнішого. Розвиток будь-якого культурного елементу від початку є визначеним, оскільки його пізніші форми утворюються і зароджуються в більш ранніх. При цьому вдосконалення будь-якої культури має багаступінчастий характер. Ось чому культурні відмінності народів визначаються за їх різними ступенями розвитку. Ідеї культурного еволюціонізму, висловлені класиками цієї теорії, проникли і до інших соціальних наук, наприклад до історії економіки. Саме як латентний прояв постулатів еволюціоністської теорії ми повинні сприймати вираз “В економіці історія — це доля” [1, с. 17]. Оскільки економіка — частина людської культури, то економічні процеси також повинні підкорятись еволюційним законам.

Після формулювання теорії культурного еволюціонізму в ХІХ ст. надалі вона зазнала критики, що, безумовно, є однією з важливих переваг будь-якої якісної теорії, оскільки немає абсолютно істинних теорій. Тому спроби фальсифікації теорії, тобто її спростування (явно неправдиві теорії просто не розглядаються), згідно з вимогами наукового методу, — необхідна умова її існування в науці [2]. Підтвердженням того, що ця теорія, як і раніше, має наукову цінність, є те, що суміжні соціальні науки — соціологія та економіка — в цілому сприйняли ідеї культурного еволюціонізму. Ці ідеї, безумовно, — важливі інструменти в усвідомленні процесів, що відбуваються нині у світі, а саме в рамках Третьої і вже розпочатої Четвертої (як назвали її деякі аналітики, наприклад К. Шваб на останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2016 р.) промислових революцій.

Проте, проводячи аналогію між дарвіністською еволюцією і технологічними інноваціями, ми все-таки не повинні занадто захоплюватись, оскільки технічний прогрес, у принципі, має не дарвіністську природу. Технології — це інформація, яка передається у процесі навчання, а не записана в генах. Тому, незважаючи на те, що в попередніх промислових революціях технологічний прогрес часто мав випадковий характер, а його динаміка нагадувала біологічне поняття “екзаптація” — пристосування тієї чи іншої особливості організму до виконання функцій, що дуже відрізняються від тих завдань, які спочатку сприяли розвитку цієї особливості [3, с. 132], — порівняння біологічної еволюції з культурними або технологічними змінами принесло набагато більше шкоди, ніж користі. І такі аналогії — типова інтелектуальна пастка [1], тому що біологічна еволюція, на відміну від науки і техніки, не несе в собі елемента інтенціональності: в біології немає свідомих гравців, які намагаються, наприклад, знизити виробничі витрати. А людське оточення, безумовно, впливає на формування новаторами нових ідей за допомогою прихованих і нерідко неусвідомлених культурних механізмів (наприклад, протестантської трудової етики). Саме через те, що інновації вирішують конкретні проблеми людини, вони і будуть більш адаптивними, ніж за суто випадкових інновацій [4].

Ще одна відмінність пов’язана з горизонтальним обміном. У світі живої природи гібридизація якщо і відбувається, то тільки між близькостпорідненими вида-

ми, до того ж роль гібридів в еволюції є неважливою. Навпаки, в історії техніки такий обмін здійснюється постійно, наприклад, кібернетика з'явилася на стику двох дисциплін — біології та математики [5]. Сучасні технології рідко є продуктом дослідних процесів, самостійно виношених ученими і новаторами. Сучасним науці й технологічному процесу властивий відкритий характер [6], тому вони є, скоріше, постійним перехрещенням знань і технологій з абсолютно різних галузей. Рекомбінація існуючих, але раніше розрізнених елементів часто створює ціле, яке значно перевершує суму його окремих складових, оскільки дозволяє новаторам працювати з найкращими людьми, ідеями та об'єктами [7].

З урахуванням сказаного, з одного боку, ми розуміємо, що минуле, як навчають нас основоположники культурного еволюціонізму, зумовлює майбутнє і різкі стрибки в розвитку є неможливими. Ми це бачимо на прикладах країн розвинутого Заходу (США, Західна Європа, Канада), а також Австралії та Нової Зеландії (які теж є країнами "культурного Заходу", оскільки вони, як і США з Канадою, були сформовані вихідцями з Англії), в яких первинний технологічний розвиток XII–XVIII ст. у цілому був органічним, повільним і тривалим, а в XIX–XXI ст. — швидким. З іншого боку, ми знаємо і про стрибки в розвитку країн, де були відсутні ендогенні передумови для таких технологічних трансформацій. Сталося це в країнах Східної Європи (у СРСР — в 1930–1960-х роках, в його східноєвропейських сателітах (країнах Союзу економічної взаємодопомоги) — в 1940–1960-х роках); в Японії — наприкінці XIX — початку XX ст., в інших країнах Південно-Східної Азії (ПСА) та в таких державах, як Тайвань, Сінгапур, Гонконг, Південна Корея, Китай, — у другій половині XX — на початку XXI ст. В усіх цих державах технологічний розвиток був ініційований "згори" елітами цих країн, він відбувся відносно швидко — за порівняно короткий історичний період (у СРСР, його сателітах і всіх країнах ПСА основні критичні зміни при переході від нетехнологічних суспільств різного ступеня архайки розтягнулися на 30–40 років). Отже, незважаючи на культурні відмінності, будь-який народ зможе приєднатися до мейнстримного напрямку розвитку світової технологічної цивілізації в цілому, але для цього треба знати, як це правильно зробити.

Далі я проведу невеликий історичний екскурс щодо того, де, коли і чому в історії людства виник такий феномен, як "розширений порядок людської співпраці" — порядок, який частіше називається (хоча, за словами Л. фон Мізеса, і не цілком вдало) "капіталізмом". І один з найважливіших феноменів цього "розширеного порядку" — каскад промислових технологічних революцій.

Виникнення сучасного капіталізму в Західній Європі та подальші технологічні революції

Отже, згідно з досягнутим консенсусом між істориками економіки, сучасний капіталізм розпочався в північній Італії та Фландрії в XI–XIII ст. Після поразки німецького імператора Ф. Барбароси від військ Ломбардської ліги в битві біля Леньяно (1176 р.) почався бурхливий промисловий і торговельний розвиток цього регіону. Багато в чому він спирався на глибоке цивілізаційне коріння самого регіону, яке веде аж до Римської імперії. Економіка ж півночі Європи створювалася практично з нуля. Брюгге, а потім і Антверпен спочатку були тільки майданчиками для італійських купців [8]. Життя цих регіонів постійно змінювалося, що сприяло розвитку промисловості й торгівлі, особливо міжнародної, та скасуванню феодальних обмежень на комерційні угоди з власністю. Масово відбувалася рецепція (запозич-

чення) постулатів римського права. Ще одним кроком уперед став розвиток бухгалтерського обліку. Державні податкові системи ставали більш передбачуваними і менш довільними. Зростання довіри до фінансових інститутів сприяло розширенню доступу до кредитів і страхування, полегшуючи оцінювання ризиків і раціональну організацію бізнесу у великих масштабах у різних країнах [9, с. 129].

Проте промислова технологічна революція, під якою ми розуміємо кумулятивне зростання технологічних інновацій, яке є стислим у часі і вже більше потім ніколи не припиняється, почалася значно пізніше — наприкінці XVIII ст., і тепер має назву *Перша промислова революція у Британії*. Чому вона сталася саме у Британії? Це дуже важливе запитання, від відповіді на яке залежить успіх усіх народів і урядів, які бажають повторити шлях технологічної модернізації, який сьогодні треба пройти й Україні. Тому поставимося до цього історичного факту з усією серйозністю. Відповідь на запитання є зрозумілою, хоча наукові дослідження, як і раніше, тривають: з'ясовується багато деталей тих історичних процесів, проте до головних і певних висновків учені вже прийшли, і я можу коротко їх викласти.

Промислова революція сталася саме в Англії, тому що тут приблизно з XIV ст. рівень заробітної плати був вищим, ніж на континенті, і водночас зберігалися низькі ціни на вугілля. У цьому зв'язку британським промисловцям було вигідно замінити некваліфіковану і дорогу працю британських робітників машинами [10]. Крім того, до кінця XVIII ст. у Британії вже існувала розвинута годинникова промисловість. Франція постраждала від втечі багатьох кращих годинників, які переховувалися від антипротестантських гонінь [1, с. 378], що дозволило підприємцям переманювати кваліфікованих у техніці майстрів із сталих на той час промислових галузей (в основному годинникової) в нові технічні інноваційні виробництва (наприклад, при створенні парових машин Дж. Уаттом). Як зазначав у своїй книзі “Промисловість і торгівля” А. Маршалл, англійські підприємці користувалися послугами абсолютно різних кваліфікованих ремісників, яких було дуже багато [11]. І це при тому, що в Англії рівень фундаментальної науки був нижчим, ніж у Франції, Німеччині та навіть Шотландії. У цілому у XVIII ст. англійці не мали репутації оригінального або винахідливого народу. Проте вже після публікації в 1620 р. праці філософа Ф. Бекона “Новий органон” британські підприємці та вчені були більше орієнтовані на практичні дії (бріколаж), ніж на абстрактні, теоретичні науки. Водночас на європейському континенті орієнтація досліджень, навпаки, була спрямована в основному на теоретичну науку: французи і німці відставали від Британії у сприйнятті ідей Бекона [12]. Так, Дж. Голдстоун писав: “Ідеї Бекона щодо того, що вчені повинні збирати факти, наводити докази публічно, як юристи, які розкривають обставини тієї чи іншої справи перед журі, та будувати свої пояснення на цих фактах, а не на традиційній філософії, спонукали вчених збирати якнайбільше фактів і спиратися у своїх висновках на ці факти і спостереження” [13, гл. 8]. Це приводило до того, що методом проб і помилок вони знаходили інноваційні рішення, існування яких фундаментальна наука того часу не могла передбачити [1, с. 120]. Британські елітні класи захоплювалися технологіями. Вони стали учасниками численних аристократичних клубів, де часто “аудиторія, затамувавши подих, стежила за експериментами, що демонструють використання наукових принципів у насосах, лебідках і маятниках” [3, с. 65].

Англійці широко використовували інструменти під час промислових експериментів, що раніше було рідкістю. “Інструментальні дослідження сприяли по-

ширенню нових відкриттів саме тому, що вони відкривали речі, які за тисячі років спостережень за природою за допомогою одних лише органів чуття людини залишалися невідомими” [13, гл. 8]. Успіх такого підходу стимулював створення нових інструментів, які, у свою чергу, сприяли появі нових відкриттів. У цей період в Англії встановилась атмосфера терпимості і плюралізму — результати “Славної революції” В. Оранського, а не насаджуваної державою ортодоксії [13, гл. 8]. Місцеві протестанти відіграли у справі Британської промислової революції найважливішу роль. Англіканська церква не лише терпимо поставилась, але й активно підтримала революційні зміни у промисловості і популяризацію нової експериментальної науки Бекона і Ньютона. Соціолог М. Вебер вказав на особливе культурне зрушення, припустивши, що саме воно було ключем до бурхливого розвитку капіталізму. Він стверджував, що кальвінізм і лютеранство породили економічну культуру ощадливості і працьовитості, і саме тому капіталізм утвердився в протестантських країнах північної Європи і США. У своїй праці “Освічена економіка” Дж. Мокір пояснював промислову революцію у Британії просвітницькою ідеєю про право людини на інакомислення, а У. Істерлі писав, що інтелектуальна інновація може виникнути лише в толерантному суспільстві, де обурливі ідеї, що висуваються ексцентричними людьми, не спричиняють запеклих звинувачень у єресі та відступництві [14]. Слово “інновація” спочатку мало негативне забарвлення, було інструментом осуду (“Щоби жив в епоху змін” — китайська приказка), тому що новатори висловлювали неповагу до шанованих усіма ідей, установ і правителів. В епоху Просвітництва в Західній Європі XVIII ст. наукова терпимість у дискусіях вчених стає нормою.

Важливими чинниками успіху промислової революції у Британії були стабільна підтримка підприємництва і тісні зв’язки між підприємцями, інженерами, вченими і кваліфікованими робітниками. Королівське наукове товариство надавало членство будь-якій людині, яка зробила корисний винахід, включаючи і підприємців (наприклад, М. Болтону — партнерові Уатта в розробці парового двигуна). На відміну від Франції, багато членів Королівського наукового товариства не були професійними вченими. Крім того, у становленні французької та бельгійської промисловості брали участь британці Дж. Холкер, У. Дуглас і У. Кокеріль, що є прикладом залежності швидкості поширення ідей промислової революції у Британії на європейський континент від особистих зв’язків між науковим і підприємницьким співтовариствами в Європі [1].

**Авантюрний характер англійців (їхня життєздатність — вітальність)
визначає їхню схильність до внутрішніх (ендогенних) технологічних інновацій
без вказівок “згори”**

Ендогенні інновації живляться в основному культурою країни, що захищає і надихає індивідуальність підприємців, інженерів і робітників [15]. Головна теза вітальності в тому, що мандри в житті — це не просто послідовні кроки в самореалізації, а подорож, яка дозволяє відкрити себе шляхом проб і помилок. В основі цього уявлення лежить так званий “етос Дон Кіхота”: хороше життя полягає в тому, що для розкриття людини потрібне життя, повне викликів і пригод, а якщо знадобиться, то треба навіть *увянути* їх [15, с. 383]. Так, іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет писав, що неприборкана воля Дон Кіхота має бути невід’ємною частиною реальності і повною рішучості — бажання пригод. Крім того, одним з важливих елементів англійської культури була терпимість до поразок. В англійців поразка ніколи не вважалася фатальною і, відповідно, не засуджувалася. Британське

суспільство терпимо ставилося до поразок джентльменів. Недаремно знаменитий політик-торі У. Черчилль, спадкоємець цих бравих британських традицій, говорив, що успіх — це результат зусиль людини, яка з неослабним ентузіазмом рухається від поразки до поразки.

Захист національної промисловості в перший період розвитку

К. Полані у “Великій трансформації” стверджував, що британська держава завжди захищала національну промисловість за допомогою обмеження національного ринку або тарифів (для специфічних галузей) чи підтримки певних фірм і підприємств, підвищуючи цим їх конкурентні позиції у світовій економіці [16]. Економічний розвиток Англії в 1500—1820 рр. відбувався в умовах меркантилістської політики і панування вертикальних ринків. І тільки в 1820 р. Британія перейшла до вільної торгівлі [9].

Фактор того, що всю свою історію Захід, зокрема Британія, перебував у становищі політичної роздробленості

Ніколи і ніхто з правителів Заходу не міг заборонити технологічні інновації, тому що не мав усієї повноти політичної влади. Громадяни держав-націй, що сусідять одна з одною, підтримували між собою досить значні торговельні відносини і легко здійснювали інтелектуальний взаємообмін. Ця м’яка фрагментація держав стимулювала їх конкуренцію та інновації. У разі потреби підприємливі, по-новому мислячі люди мали можливість мігрувати або знайти притулок в інших культурах та оточенні [9, с. 485]. Це відрізняло західний світ від монолітних деспотій Сходу, які раніше, приблизно до XV ст., лідирували у світі в технологічному розвитку.

Фактором, який забезпечив технологічний ривок Британії порівняно з іншими європейськими країнами, був відносно єдиний ринок, на якому переміщення товарів і людей було досить простим. Порівняно з континентом Британія мала налагоджену внутрішню систему каботажних морських перевезень; транспорт був спеціалізованою галуззю й опинився у віданні професіоналів, що поліпшило його ефективність. Також тут не стягувалася плата за річкові перевезення, не бралися внутрішні мита, як у Франції до революції [1].

Важливу роль відіграла і британська патентна система, створена в 1624 р. У цьому відношенні вона набагато випереджала європейський континент: у Франції аналогічний закон було ухвалено тільки в 1791 р. (а в США — в 1790 р.), інші ж європейські країни запровадили патентне право тільки на початку XIX ст. Так, Дж. Мокір писав про той період: “Розумні англійці за допомогою патентів перетворили їх на реальну вартість і мають право користуватися своїми відкриттями, доки ті не приведуть їх до нових відкриттів і нових праць. Як тут не поставити запитання: чому вони нас випереджають в усіх відношеннях?” [1, с. 390].

Це далеко не всі причини виникнення промислової революції саме у Великобританії, але, мабуть, найголовніші, на думку світової наукової спільноти. Поєднання викладених факторів у певний історичний період має унікальний характер. Цілком можливо, що “розвиток сучасного економічного зростання у Британії слід вважати випадковим процесом — чимось, що не було неминучим і могло взагалі не статися” [13, гл. 8]. Таким чином, ми могли б і не побачити тих тотальних змін у світовому промисловому виробництві і, як наслідок, кардинальних змін у житті людей, які відбулися спочатку в Англії на межі XIX ст., потім — у Західній Європі, а далі — в решті світу.

Плоди промислової революції дозріли не відразу. Споживання на душу населення і рівень життя спочатку зростали непомітно, проте виробничі технології змінилися значущо, підготувавши ґрунт для стійкого інноваційного зростання у другій половині XIX ст., в період Другої промислової революції. Перша промислова революція, яка успішно відбулась у Британії, потім перейшла до культурно близької їй континентальної Західної та Північної Європи, а пізніше — до США, привела до перерозподілу сил у світовій політиці. Промислові технології проникли і у сферу виробництва озброєнь: Англія в серії "опіумних воєн" 1840–1860 рр. змусила Китай відкрити свої торгові ринки. У світі настала ера панування Заходу і приниження Китаю, який набагато відстав у світовій технологічній гонці. До кінця XIX ст. Захід створив світову колоніальну систему, яка значною мірою спиралася на його промислову могутність у період другої хвилі промислової революції, що відбувалася приблизно в цей самий час.

Коли у другій половині XIX ст. знадобився глибший науковий аналіз промислових проблем, лідерство поступово почали захоплювати німецькі та французькі винахідники. Технології, розроблені під час *Другої промислової революції*, вже після 1860 р., були результатом прикладної науки — "любительський" етап в історії техніки добігав кінця. Проте винаходи, які здійснювалися методом проб і помилок, були не до кінця витіснені більш повним розумінням відповідних природних процесів. Лінійна модель переходу від теоретичних (епістемних, грецькою "епістема" — "знання", "наука", "знати" або "пізнавати") до практичних знань була б не зовсім точним описанням цих процесів, проте розвиток теоретичної науки мав ключове значення. Також було б помилкою вважати, що вся нова техніка, зроблена під час Другої промислової революції, спиралася на широку теоретичну базу. Як і в Першу промислову революцію, взаємодія між теоретичним і практичним знаннями йшла в обох напрямках. Нові й старі теоретичні знання дедалі частіше трансформувалися в нові технології; значна їх частина, на якій ґрунтувалися винаходи, мала прагматичний, неформальний та емпіричний характер ("неявне знання"), але все-таки ставала формальною і всеохопною, перетворюючись на те, що сьогодні ми називаємо наукою [3, с. 129]. Проте і без цього розширення теоретичних основ інноваційного процесу безперервний розвиток технологій через деякий час призвів би до зниження віддачі. Крім того, коли технології спираються на незмінну наукову теорію, можна отримати перехресні та складені технології, за умови, що потенціальні винахідники матимуть недорогий доступ до каталогу використовуваних технологій. Проте навіть якщо теоретична основа не розширюється, технічний процес із часом все одно сповільниться. Так, П. Фейєрабенд стверджував, що досвід завжди з'являється одночасно з теоретичними припущеннями, а не до них, і без теорії є також немислимим, як і навпаки: заберіть частину теоретичного знання у сприймаючого суб'єкта, і ви отримаєте людину, яка абсолютно дезорієнтована і не здатна здійснити прості дії [17].

Важливими елементами Другої промислової революції були зростання серед учених значущості статистичних даних і їх допустимість при встановленні природних закономірностей. За цим стояв новий рівень взаємодії та зворотного зв'язку між знаннями та їх інституціональним оточенням. Якби інституціональний зворотний зв'язок мав негативний характер, як це було до 1750 р., то технічний процес тривав би недовго [3]. Під час другої хвилі промислової революції, до початку XX ст., найбільшого успіху досягли саме ті економіки, зв'язки яких були найбільш

ефективними. Соціальні інститути, які встановлюють ці зв'язки, є відомими — це університети, політехнічні школи, науково-дослідні центри, що фінансуються державою, дослідницькі відділи корпорацій і великих банків (наприклад, найбільші німецькі виробники барвників і такі американські корпорації, як “General Electric” та “Alcoa”). Підвищенню якості доступу до теоретичних знань сприяли масові дешеві наукові видання. Технічні предмети проникали в усі шкільні програми в усіх країнах Заходу, як це сталося, наприклад, у Німеччині. Її пригломшуюча перевага була досягнута завдяки тому, що німецькі вчені не боялися широко експериментувати, не ставлячи перед собою ніякої конкретної мети, а потім у процесі експерименту розуміли, як саме вони можуть використати отриману інформацію [18].

Далі, в період з 1914 р. по 1950-ті роки, реальні макровинаходи здійснювалися рідко порівняно з попереднім періодом. У той час, коли в цілому наука і корисні знання розвивалися в експоненціальному режимі, ця епоха майже не знала радикальних технологічних проривів. Замість цього рушійною силою економічного зростання в 1914–1973 рр. в основному був безперервний потік мікровинаходів [15]. Головною причиною безперервності і стійкості технічного прогресу слугувало розширення епістемної основи технологій (автомобілебудування, хімічної промисловості, енергетики, промислової інженерії, харчової промисловості, виробництва синтетичних матеріалів, телефонії та бездротового зв'язку), які вже існували в 1914 р., що створювало можливості для стабільного економічного розвитку і зростання продуктивності.

Можливо, найважливішим явищем XX ст. була зміна природи самого процесу винаходу, викликана виникненням корпоративних університетських і державних потужностей для науково-технічного прогресу, яке називають “інституціоналізацією інновацій” [19]. XX ст. стало століттям, у якому природа і швидкість технічного прогресу активно визначалися політикою. Уряди наполягали на дослідженнях, оскільки вони давали стратегічну перевагу з військової точки зору. Більша частка федеральних витрат на науково-технічні дослідження у США припадала на оборонну сферу, крім того, федеральним урядом фінансувалася значна частина всіх досліджень у цілому. В інших західних країнах уряди відігравали також важливу роль [3].

Історія розвитку техніки у XX ст. може бути описана як безперервний пошук правильного “балансу” державної та приватної участі в науково-технічному прогресі. З одного боку, приватний сектор систематично вкладає в технологічні інновації недостатньо коштів через наявні проблеми власності на ринку теоретичних знань, а з іншого — держустанови не вміють обирати кращі технології і лише іноді досягають успіху при розробці цивільних технологій.

Третя промислова революція, що почалася на рубежі 1980-х років, отримала естафету від колишніх хвиль єдиного інноваційного процесу. Так звана революція інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ, або “цифрова”) була зовсім не ідентичною створенню комп'ютерної техніки. Великі ЕОМ 1950-х та 1960-х років і навіть ранні персональні комп'ютери насправді не створили принципово нових революційних технологій. Ознакою вододілу, який характеризував третю хвилю промислової революції, слугували глибокі зміни в методах придбання і поширення знань. Значення цієї інформаційної революції було не в тому, що тепер ми можемо читати на екрані те, що раніше читали в наукових

виданнях, а в різкому зниженні граничної ціни доступу до систематизованих знань будь-яких видів [3].

Нинішнє значення Третьої промислової революції полягає не лише в її безпосередньому впливі на продуктивність, але і в тому, що вона вплинула на техніку здобуття знань, а з її допомогою — і на всі використовувані технології. З урахуванням грандіозного розростання різних теоретичних знань у ХХ ст. (що триває по експоненті, і нині кожні два роки відбувається подвоєння всіх знань людства) неминучими є подальша спеціалізація та звуження компетенцій. Пошукові програми Google дозволяють користувачам без особливих витрат знайти ті чи інші знання. Це стає принципово важливим для розвитку нових технологій. Спеціалізація — ефективний метод для актуалізації постійно зростаючого обсягу корисних знань. Новатори технологічного процесу потребують покращеного доступу до дедалі більшої кількості знань. І принципового значення набувають усі ті засоби, які дозволяють їх знаходити, оцінювати, сортувати і фільтрувати. У цьому аспекті інформаційних технологій криється суть майбутньої технічної креативності нашого часу [3]. Тому Інтернет і його пошукові програми — лише невеликий елемент інформаційної революції, а ось зниження ціни доступу до нових знань відіграє ключову роль у стрімкому поширенні нових технологічних інновацій. Саме зниження ціни доступу і стимулює технічний прогрес за допомогою іншого явища — гібридних технологій і рекомбінації технологій (які можна назвати складеними технологіями) [7]. Нині наша цивілізація перебуває в центрі Третьої промислової революції, хоча деякі аналітики стверджують, що це вже Четверта, яка органічно випливає з третьої хвилі промислових інновацій. На мій погляд, це всього лише термінологічна суперечка деяких інтерпретаторів та істориків світового технологічного процесу. Принципових факторів, які радикально впливають на суть мого опису технологічного процесу як зміни підходів до отримання і подальшої роботи із знаннями, немає.

Таким чином, ми можемо сказати, що, починаючи з кінця ХVІІІ ст., у рамках трьох хвиль одного технологічного процесу обличчя сучасного світу змінилося настільки, що якби його зміг відвідати на вигаданій "машині часу" мандрівник з ХVІІІ ст., то він би його просто не зрозумів. Чого, наприклад, не сталося б, якби те саме ХVІІІ ст. відвідав житель цієї країни з ХVІ ст. — він просто побачив би майже знайомий йому світ. За останні 200 років світ змінився радикально, як ніколи за всю свою попередню історію.

Технологічна модернізація незахідних країн, методологія та підходи

Як же реагувала решта світу на ці технологічні зміни в економічному розвитку Заходу? З великим запізненням. Тільки наприкінці ХІХ ст., після революції імператора Мейдзи, розпочалась індустріалізація Японії, а потім (у 30-х роках ХХ ст.) — і СРСР. Проте теоретичною базою для технологічних змін у цих країнах була не проактивна діяльність приватних підприємців, схильних до внутрішніх, ендегенних технологічних інновацій, а діяльність державних органів. Теоретичною базою для таких змін і теоретичним підсумком для деяких технологічних модернізацій стала теорія Нобелівського лауреата, шведського економіста Г. Мюрдаль.

На початку своєї кар'єри Мюрдаль уже продемонстрував світу приклад економічного "мислення з чистого аркуша". Він захопився "соціальною інженерією", тобто був готовий відкинути всі існуючі інститути і традиції, незалежно від свідчень їх історичної ефективності. Нові інститути і традиції передбачалося створити з

нуля силами експертів, спираючись на чистий розум. Мюрдаль сприйняв новий технократичний підхід як суто технічний аналіз проблем соціальної політики. У цього підходу була тенденція розвиватись у вкрай радикальному напрямі. Це пояснювалося тим, що технічні рішення дійсно розроблялися з нуля, відкидаючи тим самим попередні інститути. Мюрдаль описував заходи, яких слід було б вжити слаборозвинутим країнам, підкреслюючи при цьому, що у них немає часу на зволікання і реформи їм дуже потрібні. Політичним лідерам молодих держав необхідно було пробудити в народі честолюбні прагнення. На думку вченого, розвиток може бути забезпечений тільки шляхом досягнення національних цілей, які лідер нав'язує співгромадянам, а за необхідності — за допомогою примусу. Мюрдаль вважав, що відповідальність за економічний розвиток повинна взяти на себе держава. Він розглядав уряд і його оточення як активного суб'єкта планування, а населення країни — як відносно пасивний об'єкт політики, що є результатом планування. Під словом “планування” Мюрдаль не мав на увазі централізоване планування радянського типу. Він уточнював, що планування — це лише те, що ми називаємо *свідомим задумом*. Працюючи над книгою “Азіатська драма”, Мюрдаль у 1968 р. писав, що убоге населення навряд чи виявиться здатним до ухвалення індивідуальних рішень. Так, У. Істерлі стверджував, що переважаючі настрої та звички людей щодо життя і роботи є з точки зору розвитку безперспективними; таких людей вирізняє низький рівень трудової дисципліни, для них характерними є забобони, ірраціональність, безпечність, нездатність до адаптації, відсутність амбіцій і загальна неготовність до змін та експериментів [14]. Його теоретичні переконання підтвердили на практиці свою правоту під час усіх технологічних модернізацій ХХ ст. Інтелектуальні антагоністи Мюрдаля — представники австрійської економічної школи Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк — постулювали теоретичні погляди стосовно того, що в соціалістичній економіці, де ніхто нічим не володіє, просто не буде стимулів та інформації, необхідних для відхилень або експериментів. Ці експерименти здійснюються індивідами, завдяки яким витрати на продукцію та вартість праці в кожному конкретному випадку позначаються на цінах і заробітній платі. У цьому зв'язку в соціалістичній економіці її учасники не зможуть постійно відходити від нормальної практики, щоб отримати більш високі ціни на товари, що продаються, або, навпаки, нижчі — на товари, що купуються ними, а також не зможуть випробувати нові методи господарювання, в тому числі з використанням технологій, і виявити свої економічні вигоди.

Проте все це було спростоване практикою економічного розвитку. Лауреат Нобелівської премії з економіки Е. Фелпс писав про практику соціалізму в СРСР: “Але одна справа — стверджувати, що при переході на соціалістичні рейки всієї економіки, яка відрізняється високим рівнем складності, для чого знадобилася тривала еволюція інститутів і культури, тобто сучасної економіки або економіки знань, має статися значне зниження ефективності. І зовсім інша справа — вважати, ніби будь-яка економіка з довільним рівнем ефективності при переході до соціалізму погіршила б свій стан. І, знову ж таки, зовсім інша річ — стверджувати, що будь-який обсяг соціалістичних заходів, незалежно від їх цілей і масштабу, призводить до зниження ефективності. Соціалістичний рух був життєздатним! Соціалізму вдалося взяти у свої руки владу в нерозвинутих економіках, які не йшли шляхом швидкої модернізації. Не було сенсу говорити росіянам, що їх соціалізм не буде таким ефективним, як добре функціонуючі капіталістичні економіки,

оскільки в росіян просто не було досвіду такої економіки. І навряд чи їх переконав би той аргумент, що їх соціалізм не буде таким інноваційним, як економіка з високим рівнем динамізму, оскільки і цього досвіду в них теж не було" [15, с. 186]. Насправді ж у СРСР стався неймовірний ривок технологічних інновацій.

Технологічний розвиток, що відбувався в СРСР, не завжди доводився до пуття, але тоді це було єдино можливе і швидке рішення "дилеми новатора". Тільки "згори", як і передбачав у своїх теоретичних працях Г. Мюрдаль, можна було швидко побудувати досить розвинуте суспільство в СРСР в умовах інертності і культурної відсталості населення того часу. І те, як деградували Росія та Україна в технологічному відношенні за останні 25 років за відсутності державної промислової політики, є тому практичним доказом. Активність підприємців, їх бажання займатися розвитком технологій є характерними виключно для представників соціокультурного Заходу, де і виникли ендегенні (внутрішні) технологічні інновації, але не для країн колишнього СРСР і держав Південно-Східної Азії. Тому ні там, де раніше були успіхи модернізації, ні там, де їх не було, ми не побачили технологічного розвитку поза практикою уряду, який би ним займався.

У Південній Кореї вдалося розв'язати проблему низької ефективності промислового виробництва, яка проявилася наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, тобто в період розпаду СРСР. Промислова політика, що проводилася в цій країні в жорсткому дирижистському варіанті, в межах реалізації семи п'ятирічних планів (1962—1996 рр.), застосовувалася в основному до економіки, в якій, на відміну від СРСР, панувала приватна і корпоративна власність на засоби виробництва. Таким чином, Південній Кореї вдалося здолати всі ті труднощі економічного модернізаційного зростання, чого не змогли зробити в Радянському Союзі. Після 1998 р. корейська економіка стала розвиватися вільніше, без пильної уваги регулюючих держорганів. Сьогодні можна сміливо стверджувати: якби свого часу в СРСР і Південній Кореї не потурбувалися "згори" про індустріалізацію в рамках другої хвилі промислової революції, то навряд чи в Радянському Союзі (в період після 1930-х років і до розвалу країни) і Південній Кореї (нині) була б така кількість промислових підприємств, які весь цей час чесно працювали на їх економіки. Це дозволило Південній Кореї стати найважливішим гравцем у рамках Третьої промислової революції. Ми ж, завдяки індустріалізації, яка була проведена у СРСР і створила високі стандарти промислового зразка, вже як незалежна Україна маємо всі шанси також опинитися серед високорозвинутих країн нової індустріальної хвилі.

Наслідки для людей

Третя і Четверта промислові революції у процесі перетворень зовнішнього світу змінюють і самих учасників цього процесу — людство. Вони впливають на ідентичність людей і все, що з нею пов'язане. У своїй практиці люди дедалі більше застосовуватимуть у небачених раніше масштабах електронні гаджети. Можна сказати, що поступово життя людей перейде з "аналогового" стану в "цифровий". Песимістичну оцінку таким змінам дає французький футуролог Ж. Атталі [20]. Він бачить настання нового століття, в якому правитиме нова соціальна страта: "нові кочівники", або гіперкочівники. Вони говоритимуть багатьма мовами, користуючись машинними перекладачами, керуватимуться особливими канонами краси, особливими розвагами. Потреба у творчості приведе до того, що для них зникнуть межі між роботою, споживанням, творчістю і розвагами. Це будуть арбітри елегантності, господарі багатств і ЗМІ, які не належатимуть до жодної з на-

ціональностей чи політичної культури. Їх одяг нагадуватиме вбрання кочівників, а життя проходитиме в закритих містах, в оточенні найманців. Не прив'язані до жодного місця проживання, вони залишаться вірними тільки собі. Їх більше цікавитимуть власні досягнення, винні льохи, сексуальне життя і планування суїциду, ніж майбутнє потомство, якому вони не залишать ні грошей, ні влади. Державні справи, популярність і слава для цих людей будуть поза сферою їх турбот. Вони стануть діячами “тіньової” економіки. Водночас настання повної автоматизації виробництва, включаючи штучний інтелект, робототехніку, промисловий 3D-друк, негативно позначиться в першу чергу на житті простих працівників, особливо в країнах, що розвиваються, де у зв'язку з міжнародним поділом праці зосереджується саме низькокваліфікована робоча сила.

“Розумні” машини ставатимуть дедалі дешевшими і досконалішими, в перспективі тотально замінюючи людську працю, особливо в промисловому виробництві (на заводах) і там, де переважають монотонні, рутинні операції. Передислокація західного виробництва до Китаю, яка вже закінчується, — лише проміжна стадія на шляху до автоматизації. Із серйозними проблемами стикнуться ті країни, де праця коштує недорого. Так, китайська компанія “Foxconn”, яка збирає iPhone та iPad і в якій працюють понад мільйон низькооплачуваних працівників, дедалі більше доповнює або замінює їх працю величезною армією роботів. Багато видів ручної праці, раніше переведених із США до Китаю, тепер починають зникати і там. Дані, які свідчать про цю трансформацію, важко не помітити. Згідно з офіційною китайською статистикою, з 1996 р. кількість виробничих робочих місць скоротилася на 30 млн., або на 25%, при цьому обсяг промислового виробництва зріс на 70%. Утім, частково це скорочення відображає зміну методики збирання даних.

Проте, мені здається, це все ж таки зайві переживання. Людство, як писав колись Х. Ортега-і-Гассет, зможе здолати загрози *дегуманізації* свого виду, які загрожують його існуванню [21]. Тенденція до більшої персоналізації товару зіграє на руку багатьом виробничим компаніям у заможних країнах. Для виготовлення продукції за індивідуальними специфікаціями компаніям неминуче доведеться швидко реагувати на запити споживачів, які вимагають вносити зміни в продукцію. Для цього потрібно, щоб більше кроків здійснювалось у напрямі індивідуальних налаштувань, або персоналізації, поблизу споживачів, більшість з яких живуть у багатих країнах. Отже, це підвищить імовірність того, що переважно продукція, яка виготовляється на замовлення, випускатиметься саме в цих регіонах. Крім того, більшість з ключових технологій охоплюватимуть комбінацію автоматизації та ремісничих навичок. Робочі місця, які з'являться в результаті цих тенденцій, деякою мірою компенсують їх втрати у виробничій сфері після 1990-х років. Проте проблеми соціальної політики після заміни людей роботами, яка вже відбувається, звичайно, залишаться гострими і потребуватимуть постійної уваги, особливо з боку політичної влади країн, що розвиваються.

Нині багато пишуть і про загрозу створення штучного інтелекту, ворожого людству. Дійсно, ризики вагомі, і ними не варто нехтувати. Водночас американський дослідник цього напрямку Р. Курцвейл стверджує: “Отримати сутність, надзвичайно розумну, але з якихось причин націлену на наше знищення, — це негативний сценарій. Але запитайте себе: чому може так статися? По-перше, я б наважився стверджувати, що не існує протистояння між нами і машинами, оскільки машини — не окрема цивілізація. Це частина нашої цивілізації. Це інструменти,

якими ми користуємось, і їх застосування постійно розширюється; навіть якщо ми *станемо* цими інструментами, все одно ця система розвивається з нашої цивілізації. Це не якесь інопланетне вторгнення машин з Марса. Нам не доведеться розмірковувати, на чому ґрунтується їх система цінностей" [22].

Звичайно ж, зміни також стосуватимуться громадської та національної безпеки. Військова техніка і міжнародна безпека завжди були дуже тісно пов'язані з технологічними інноваціями, тому змін зазнають багато речей. Дедалі більше стиратимуться відмінності між такими поняттями, як "війна" і "мир", сторони, що "воюють" і "не воюють", навіть "наси́льство" і "ненаси́льство". Відбуватиметься подальша гібридизація війни та геополітики.

Наслідки для урядів

Під час поточної технологічної революції за допомогою цифрової інфраструктури перед урядами відкриваються нові можливості для посилення контролю над населенням. При цьому тиск на владу з метою змінити її нинішні підходи до управління населенням наростатиме, тому від здатності влади пристосовуватися до змін і змінюватися залежатиме її виживання. Якщо вона зуміє пристосовуватися до життя у світі революційних технологічних змін, трансформує свої структури і системи, приведе їх до необхідних рівнів ефективності, то зможе вижити. Класична теорія соціальних революцій учить, що еліти, не здатні змінюватися в межах процесів, які домінують у світі, рано чи пізно будуть відсторонені від влади. Крім того, якщо державні закони можуть бути змінені впродовж короткого часу, то неформальні норми змінюються поступово. Саме такі норми створюють легітимну основу для дії законів, а революційні зміни останніх часто призводять до результатів, які відрізняються від очікуваних. Країни, які ухвалюють закони, придатні для інших економічних умов, неформальних норм і спонукальних чинників, отримують зовсім не той напрям розвитку, який мають держави, звідки ці закони запозичено. Тому уряди в країнах, що розвиваються, з іншими соціокультурними особливостями, ніж у країнах розвинутого ендегенного капіталізму, повинні при ухваленні рішення про технологічну модернізацію чітко зважувати свою промислову політику. Рецепти, які є ефективними в державах з населенням абсолютно іншої трудової психології, навряд чи спрацюють в інших країнах. Проте наважуватися на зміни все-таки необхідно, тому що політичні ризики усунення від влади в цьому випадку значно зростають.

У цьому зв'язку мої рецепти для урядів країн неендегенного капіталізму, що розвиваються (до яких, безумовно, належить і Україна), є такими. Враховуючи важливість культурно-еволюційних процесів у трансформації суспільства до більш високих стадій розвитку в технологічну епоху часів Третьої та Четвертої промислових революцій, Україна, звичайно, повинна створити інститути розвинутого індустріального суспільства. Проте це необхідно робити, ґрунтуючись на ідеях Г. Мюрдаля, Е. Фелпса, Дж. Мокіра та інших реалістично мислячих теоретиків економіки, а не економічної теорії, сформульованої в рамках Вашингтонського консенсусу, який базується на ідеях "австрійської" школи економіки. Ці вчені не думають неіснуючими об'єктами, не підміняють реальних людей, які приймають рішення, абстрактними фікціями, які ніде і ніколи не існували. Саме про це пише дослідник Р. Талер, який поділяє економічні школи на ті, що пишуть свої теорії для ніде не існуючих "еконів" — людей, які приймають рішення виключно на раціональній основі, і на ті, що пишуть про "гуманів" — людей,

які реально живуть на Землі [23]. Звідси й усі проблеми теорії Вашингтонського консенсусу, створеної для “еконів” (у нашому випадку — людей, які нібито зможуть скористатись усіма перевагами економічної дерегуляції в Україні). Але їх в Україні немає в достатній кількості, тому що в нас інша історія.

Перехід до розвитку в рамках Третньої промислової революції повинен здійснюватися на підставі промислової пропаганди серед населення, в рамках ідеології його промислової просвіти. Промислова пропаганда — єдиний засіб, який зможе оперативно повернути суспільство до праці від домінуючого в ньому нині прагнення до споживання. Тому слід звернути увагу на той факт, що англійський письменник-просвітник і пропагандист часів Британської промислової революції Дж. Рескін, засновник щомісячного видання “*Fors Clavigera*”, яке виходило в 1871–1886 рр., проводив межу між матеріальним добробутом і негативним ефектом надмірного споживання (див. його працю “Листи до робітників і трудівників Великобританії”). Він винайшов нове слово “*illth*”, яке означало антитезу тому, що він розумів під істинним багатством. До цього можу додати, що промислова пропаганда була завжди в тих суспільствах, які хотіли провести технологічну модернізацію і потім здійснювали її: в Японії, Німеччині та, що особливо важливо для нас, у СРСР. І це працювало!

Важливість трудової етики складно переоцінити. Тому виховання нинішнього і, головне, майбутніх поколінь українців в етиці “поклоніння продуктивній праці” є ключовим чинником успіху трансформації українського суспільства в нинішню технологічну епоху. Якщо ми хочемо жити, як на Заході, то і працювати повинні, як на Заході. Ще М. Вебер розумів головне значення трудової етики у промисловому і торговельному успіху країн. З того часу нічого не змінилось. Етика має ключовий характер в успіху української модернізації третьої хвилі. Тільки дуже етична у своєму ставленні до праці людина може сказати так, як сказав А. Дей, керівник, заснованої на знаннях американської компанії “*Corning*”, який стверджував, що необхідно передбачати постійну зміну потреб, адже ми навмисно зосереджуємося на складних сферах технології та відчуваємо, що не вміємо добре виконувати нескладну роботу.

Найважливішою підтримкою в реалізації технологічних інновацій підприємцями стане створення української національної венчурної фінансової системи, яка є критично важливою для існування інноваційного технологічного процесу. Жодна державна промислова політика, яка лише створює умови і формує інфраструктуру інформаційного суспільства, не зможе конкретно визначити галузі високоефективних вкладень. Такого не було ніде. Жодна держава у світі з цим не впоралась. Але це роблять “бізнес-ангели” і венчурні фонди, які спеціально для таких цілей створюються підприємцями. Для них щоденною практикою є операції, коли вони ризикують своїми фінансами і грошима своїх партнерів для того, щоб отримати ще більший прибуток. Серед них теж іде еволюційний відбір, і виживають найсильніші. Тому створення нині режиму вільного доступу до “розумних грошей” профільних технологічних інвесторів для технологічних підприємців — це критично важливо для національного промислового розвитку.

Українські промисловці повинні обрати кластерний підхід до розвитку промисловості, оскільки, згідно з усіма трендами, які нині формуються в новій індустріальній революції, субтрактивне масове виробництво в недалекому майбутньому, скоріше за все, буде практично повністю замінено на адитивне (3D-друк), серійне чи індивідуальне (під замовлення). Тому основними учасниками нової

економіки будуть не великі підприємства, що здійснюють масовий випуск продукції, а мережі малих фірм, які випускатимуть у спеціалізованих нішах вузький асортимент продукції, або невеликі, але мультинаціональні компанії, які вести-муть різні види діяльності по всьому світу. Такі національні кластери, які конку-руватимуть за внутрішній попит з іноземними підприємствами і встановлювати-муть міжнародні виробничі зв'язки по всьому світу, зможуть "витягнути" україн-ську економіку із скрутного становища, а також зробити її подальший розвиток сталим. Наприклад, Д. Корстен, професор Мадридської школи бізнесу ІЕ, ствер-джує, що, по-перше, для бізнесу вкрай важливо розглядати мережі постачальників не просто як можливість зниження витрат, а і як спосіб реалізації нових техноло-гічних ідей, які можуть бути корисними в розробленні продукції. По-друге, ком-паніям не слід побоюватись ускладнення роботи там, де це просто недоречно. Важливо також пам'ятати "закон складності" Ешбі: складні технології та продук-ція вимагають складних систем постачання.

Обов'язковим фактором розвитку повинна стати наявність у країні держав-ної промислової політики. Але не декларативної, а реально розробленої, опри-людненої і такої, що втілюється в життя. Г. Мюрдаль був правий: деякі народи, через характер їх колишньої історії, яка надала певний напрям їх соціокультур-ній еволюції, не є рівними за ефективністю найпродуктивнішим націям світу. Нічого образливого для них у цьому немає. Проте потрібно це усвідомлювати і не тішити себе нездійсненими надіями про швидке скорочення розриву із захід-ними виробниками. Скоріше, буде навпаки. Преференції, які має західний бізнес нині, дозволять його компаніям і тим компаніям, які вже пройшли перший пе-ріод інтенсивного розвитку в країнах Південно-Східної Азії та Східної Європи, різко піти у відрив від нас. Проте яким цей відрив буде, також залежить від нас. Крім того, є нові сектори в індустріальній економіці, де ще немає компаній, які б створювали актуальні пропозиції для ринків. Ось тут ми можемо показати себе. Це шанс для нас.

Висновки

Усе написане у статті є реалістичним і абсолютно узгоджується з мейнстрім-ним теоретичним знанням, створеним найвидатнішими вченими світу, в тому числі і Нобелівськими лауреатами з економіки. Інша справа, чи зможуть наші уряд і на-род прийняти таке знання. Але від цього значною мірою залежатиме якість нашо-го майбутнього. Видатний фізик П. Дірак якось сказав: якщо ви згодні з деякою теорією, то також маєте бути згодні і з висновками, зробленими на її основі, неза-лежно від того, подобаються вам вони чи ні. Я зробив свої висновки на підставі тих теоретичних праць, автори яких присвятили своє життя розгляду причин про-мислового прогресу і методів втілення технологічних інновацій в економіці інших країн. Питання тільки в одному: чи захочемо ми погодитися з цими ви-сновками і приєднатися до цього технологічного прогресу? Чи, може, нам більше подобається перебувати на узбіччі розвинутого світу? Від правильної відповіді залежатиме майбутнє наших нащадків. Я — оптиміст. Я вірю, що в українців ви-стачить розуму зробити правильний культурно-еволюційний вибір відносно стра-тегії й тактики технологічної модернізації країни в рамках Третьої і Четвертої про-мислових революцій.

Проте в нас має бути секретний план такого переходу. П. Тіль, один з найві-доміших технологічних підприємців світу, якось сказав: ви нічого не досягнете,

якщо у вас не буде секретного плану інновацій [24, с. 104]. Так само і нам не потрібно розповідати всьому світу, що ми збираємося зробити, – просто нам потрібно це *вже* робити.

На закінчення нагадаю слова англійського історика технологій П. Марша, який стверджував, що можливості участі в цій новій епосі будуть набагато рівномірніше розподілені серед мешканців Землі, ніж у будь-які з попередніх великих періодів змін. Для людей, наділених великим талантом, уявою і технічними навичками, нова індустріальна революція створить колосальні можливості, які будуть не менш захоплюючими, ніж ті, які змінили світ у період Першої промислової революції кінця XVIII ст.

Список використаної літератури

1. *Мокир Дж.* Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс ; [пер. с англ.] ; [под ред. Т. Дробышевской, А. Смирнова]. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 504 с.
2. *Понпер К.* Логика научного исследования ; [пер. с англ.] ; [под ред. В.Н. Садовского]. – М. : Республика, 2004. – 447 с.
3. *Мокир Дж.* Дары Афины [под ред. М. Иванова]. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2012. – 408 с.
4. *Cavalli-Sforza L.L., Feldman M.V.* Cultural Transmission and Evolution: Quantitative Approach Princeton. – Princeton University Press, 1981. – 388 p.
5. *Винер Н.* Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине ; [пер. с англ.] ; [под ред. Г.Н. Поварова]. – М. : Наука, Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 343 с.
6. *Чесбро Г.* Открытые инновации: создание прибыльных технологий ; [пер. с англ.]. – М. : Поколение, 2007. – 336 с.
7. *Харгадон Э.* Управление инновациями: опыт ведущих компаний ; [пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2007. – 290 с.
8. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – В 3-х томах. – М. : Прогресс, 1992. – 680 с.
9. *Мэддисон Э.* Контуры мировой экономики в 1-2030 гг. Очерки по макроэкономической истории. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 584 с.
10. *Аллен Р.* Британская промышленная революция в глобальной картине мира. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 448 с.
11. *Marshall A.* Industry and Trade. A study of industrial technique and business organization; and of their influences on the conditions of various classes and nations. – London : Macmillan and Co. Ltd., 1919. – 874 p.
12. *Jacob M.* The Cultural Meaning of the Scientific Revolution. – New York : Knopf, 1988. – 274 p.
13. *Голдстоун Дж.* Почему Европа? – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 224 с.
14. *Истерли У.* Тирания экспертов. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2016. – 496 с.
15. *Фелпс Э.* Массовое процветание. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 472 с.
16. *Поланьи К.* Великая трансформация. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.
17. *Фейерабенд П.* Против метода. Очерк анархистской теории познания. – М. : АСТ “Москва”, Хранитель, 2007. – 413 с.

18. James H. The German Experience and the Myth of British Cultural Exceptionalism ; [B. Collins and K. Robbins (eds.)]. — London : Weidenfeld and Nicolson, 1990. — P. 7–96.

19. Mowery D., Rosenberg N. Path of Innovation. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. — 214 p.

20. Амтали Ж. Краткая история будущего. — М. : Питер, 2014. — 288 с.

21. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о Дон Кихоте. — М. : Эстетика. Философия Культуры, 1991. — 588 с.

22. Баррат Дж. Последнее изобретение человечества: Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens. — М. : Альпина нон-фикшн, 2015. — 64 с.

23. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. — М. : АСТ, 2013. — 656 с.

24. Тиль П. От нуля к единице. Как создать стартап, который изменит будущее. — М. : Альпина Паблишер, 2015. — 192 с.

References

1. Mokir J. *Rychag Bogatstva. Tekhnologicheskaya Kreativnost' i Ekonomicheskii Progress, pod red. T. Drobysheskoj, A. Smirnova* [The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress], edited by T. Drobysheskaya, A. Smirnov. Moscow, Gaidar Institute, 2014 [in Russian].

2. Popper K. *Logika Nauchnogo Issledovaniya, pod red. V.N. Sadovskogo* [The Logic of Scientific Discovery], edited by V.N. Sadovskii. Moscow, Respublika, 2004 [in Russian].

3. Mokir J. *Dary Afiny, pod red. M. Ivanova* [The Gifts of Athena], edited by M. Ivanov. Moscow, Gaidar Institute, 2012 [in Russian].

4. Cavalli-Sforza L.L., Feldman M.V. Cultural Transmission and Evolution: Quantitative Approach. Princeton, Princeton Univ. Press, 1981.

5. Wiener N. *Kibernetika, ili Upravlenie i Svyaz' v Zhivotnom i Mashine, pod red. G.N. Povarova* [Cybernetics or Control and Communication in the Animal and Machine], edited by G.N. Povarov. Moscow, Nauka, Glavn. Red. Izd. dlya Zarub. Stran, 1983 [in Russian].

6. Chesbrough H. *Otkrytye Innovatsii: Sozdanie Pribyl'nykh Tekhnologii* [Open Innovation. The New Imperative for Creating and Profiting from Technology]. Moscow, Pokolenie, 2007 [in Russian].

7. Hargadon E. *Upravlenie Innovatsiyami: Opyt Vedushchikh Kompanii* [Innovation Management. Experience of Leading Companies]. Moscow, Vil'yams, 2007 [in Russian].

8. Braudel F. *Material'naya Tsivilizatsiya, Ekonomika i Kapitalizm, XV–XVIII vv., v 3-kh tomakh* [Material Civilization, Economy and Capitalism, the XV–XVIII Centuries]. Moscow, Progress, 1992, Vols. 1–3 [in Russian].

9. Maddison A. *Kontury Mirovoi Ekonomiki v 1-2030 gg. Ocherki po Makro-ekonomicheskoi Istorii* [Contours of the World Economy 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History]. Moscow, Gaidar Institute, 2015 [in Russian].

10. Allen R. *Britanskaya Promyshlennaya Revolyutsiya v Global'noi Kartine Mira* [The British Industrial Revolution in Global Perspective]. Moscow, Gaidar Institute, 2014 [in Russian].

11. Marshall A. Industry and Trade. A Study of Industrial Technique and Business Organization; and of Their Influences on the Conditions of Various Classes and Nations. London, Macmillan, 1919.

12. Jacob M. The Cultural Meaning of the Scientific Revolution. New York, Knopf, 1988.

-
13. Goldstone J. *Pochemu Evropa?* [Why Europe?]. Moscow, Gaidar Institute, 2014 [in Russian].
 14. Easterly W. *Tiraniya Ekspertov* [The Tyranny of Experts]. Moscow, Gaidar Institute, 2016 [in Russian].
 15. Phelps E. *Massovoe Protsvetanie* [Mass Flourishing]. Moscow, Gaidar Institute, 2015 [in Russian].
 16. Polanyi K. *Velikaya Transformatsiya* [The Great Transformation]. Moscow, SU HSE, 2006 [in Russian].
 17. Feyerabend P. *Protiv Metoda. Ocherk Anarkhistskoi Teorii Poznaniya* [Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge]. Moscow, “Moskva”, Khranitel’, 2007 [in Russian].
 18. James H. The German Experience and the Myth of British Cultural Exceptionalism, edited by B. Collins, K. Robbins. London, Weidenfeld and Nicolson, 1990, pp. 7–96.
 19. Mowery D., Rosenberg N. *Path of Innovation*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1998.
 20. Attali J. *Kratkaya Istoriya Budushchego* [A Brief History of the Future]. Moscow, Piter, 2014 [in Russian].
 21. Ortega y Gasset J. *Razmyshleniya o Don Kikhote* [Meditaciones del Quijote]. Moscow, Estetika. Filos. Kul’tury, 1991 [in Russian].
 22. Barrat J. *Poslednee Izobretenie Chelovechestva: Iskustvennyi Intellekt I Konets Ery Homo Sapiens* [Our Final Invention: Artificial Intelligence and the End of the Human]. Moscow, Al’pina Non-Fikshn, 2015 [in Russian].
 23. Kahneman D. *Dumai Medlenno... Reshai Bystro* [Thinking, Fast and Slow]. Moscow, AST, 2013 [in Russian].
 24. Thiel P. *Ot Nulya k Edinitse. Kak sozdat’ Startap, Kotoryi Izmenit Budushchee* [Going from Zero to One. Notes on Startups, or How to Build the Future]. Moscow, Al’pina Publisher, 2015 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12 червня 2016 р.



Е. М. ЛІБАНОВА,
професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
директор Інституту демографії та соціальних
досліджень
імені М. В. Птухи НАН України
(Київ)

E. M. LIBANOVA,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Director of M. V. Ptukha Institute of Demography and
Social Studies
of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

УДК 336.1:316.34

КРИЗА ПОЛІТИКИ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ

Висвітлено основні прорахунки в державній політиці доходів протягом 1991–2016 рр. та їхній вплив на соціальні й економічні процеси. З'ясовано та охарактеризовано суспільні ризики консервації чинної політики. Сформульовано першочергові дії, які можуть змінити сучасну ситуацію і запобігти реалізації існуючих загроз.

Ключові слова: політика доходів, оплата праці, соціальні трансферти, фінансування публічних послуг, нерівність, оподаткування, суспільний клімат.

CRISIS OF THE INCOMES POLICY IN UKRAINE

The main errors in state's incomes policy in 1991–2016 and their influence on the social and economic processes are clarified. The social risks from the conservation of the current policy are elucidated and characterized. The urgent actions that can change the present situation and can prevent the realization of existing threats are formulated.

Keywords: incomes policy, payment for labor, social transfers, financing of public services, inequality, taxation, social climate.

Протягом 25-річного періоду Україна пережила багато змін, далеко не всі йшли на краще, але й не всі процеси є результатом політики саме цих років. У кінцевому підсумку всі економічні, політичні, організаційні процеси в державі позначаються на соціально-демографічній ситуації: на тривалості, рівні та якості життя, настроях і вподобаннях населення. У свою чергу, соціальна ситуація, соціальні настрої є важливою складовою державної політики безпеки, адже ніщо так не загрожує існуванню будь-якої демократичної держави, як соціальні протистояння. Надзвичайно важливе значення у формуванні соціального клімату має політика доходів, результати якої безпосередньо стосуються і кожної окремої людини, і громад, і суспільства в цілому. Однак за всі ці роки системної трансформації соці-

альної політики в країні так і не відбулося — були разові акції, пов’язані з необхідністю чергового гасіння чергової пожежі: браку коштів у Пенсійному фонді, дефіциту бюджету, протестів окремих груп населення.

Головною проблемою залишається відсутність виваженої та системної політики доходів, яка б стимулювала населення до активної поведінки на ринку праці й забезпечувала хоча б мінімально прийнятний рівень життя працюючим за рахунок заробітної плати, а непрацюючим — за рахунок соціальних трансфертів. Практика масового надання соціальної допомоги (у вигляді допомоги по бідності, субсидій на оплату житлово-комунальних послуг або пільг), на мою думку, є нелогічною. З одного боку, надто висока частка одержувачів соціальної допомоги — це ознака неефективності первинної політики доходів, зокрема, відсутності належних стимулів до ефективної праці. З іншого, неможливість точного обліку вартості всіх видів отриманої соціальної допомоги надзвичайно ускладнює механізм бюджетної компенсації витрат їхнім надавачам, тобто на практиці соціальна допомога часто перетворюється на приховані бюджетні компенсації витрат конкретним структурам. Водночас нагальним залишається забезпечення прийнятного співвідношення між заробітною платою і соціальними трансфертами, оскільки будь-який соціальний трансферт, включаючи пенсію, в середньому має бути меншим від заробітної плати. За інших умов цілком імовірними є відмова значної частини працездатного населення від трудової діяльності, принаймні легальної, і відповідне збільшення економічно пасивних контингентів.

Отже, **мета статті** — охарактеризувати сучасний стан соціальної політики доходів в Україні, запропонувати кроки для недопущення загострення ситуації та запобігання існуючим загрозам.

Загальні оцінки

Стимування рівня оплати праці — свідоме чи ні — відповідає моделі економіки з дешевою робочою силою. Така модель цілком себе виправдовує за наявності великих мас працездатного населення з низьким рівнем освітньої підготовки, невисокою мобільністю й готовністю працювати за мізерну зарплату. В Україні ж склалася майже протилежна ситуація. Питома вага працездатного населення в загальній його чисельності є невисокою, що створює значні ризики, передусім, для системи пенсійного забезпечення осіб старшого віку. Високий рівень освітньої підготовки (за показником середньої тривалості навчання, а це 11,3 року, Україна посідає 33-тє місце у світі, випереджаючи такі країни, як Франція, Австрія, Італія, Хорватія, Португалія тощо) * зумовлює належну конкурентоспроможність української робочої сили у світі, а достатньо висока мобільність — масштабну трудову і стаціонарну еміграцію. Безперечно, не тільки занижка заробітна плата спонукає молодь і людей середнього віку шукати кращої долі за межами України, але цей чинник є головним. У результаті вплив працездатного населення обмежується виключно закордонним попитом на українську робочу силу, а в умовах значного демографічного постаріння населення практично у всіх розвинутих країнах він зберігатиметься високим і надалі. Отже, орієнтація на модель економіки з дешевою робочою силою, що й відбувається якщо не де-юре, то, безумовно, де-факто, є надзвичайно шкідливою і навіть загрозливою для країни. Всі намагання виправдати таку практику низькою ефективністю національної еко-

* Human Development Report 2015 / Work for Human Development, UNDP, 2015. — P. 208—209.

номіки здаються непереконливими з огляду на досвід інших країн, на значні власні експортні потужності, врешті-решт, на наявність достатньо великої чисельності багатих людей в Україні, про що говорять обсяги продажу нерухомості, дорогих автомобілів, побутової техніки і коштовностей. Додатковим аргументом на користь доцільності якнайшвидшої переорієнтації існуючої економічної моделі на модель з дорогою кваліфікованою робочою силою слугує відчутне підвищення внутрішнього платоспроможного попиту, що за сучасного валютного курсу неминуче позитивно вплине на обсяги виробництва, зайнятість тощо.

У країні з ринковою економікою держава має небагато підойм впливу на систему оплати праці: регулювання мінімальної заробітної плати, оплати праці в бюджетній сфері та оподаткування заробітків, включно з внесками на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Встановлена в Україні на період з 1 травня 2016 р. по 30 листопада 2016 р. мінімальна заробітна плата (1450 грн. на місяць) аж ніяк не відповідає реальному прожитковому мінімуму, який має враховувати вартість мінімально прийнятної раціону харчування, ліків, задоволення потреб в одязі та взутті, товарах тривалого користування, за необхідності отримання базових публічних послуг — лікування, освіта, соціальна допомога, утримання житла тощо. За оцінками Міністерства соціальної політики України, які важко визнати завищеними, такий прожитковий мінімум становить 2615 грн. на місяць *.

Занизькі доходи населення, зокрема працюючого, зумовлюють надто архаїчну структуру споживання. Якщо в розвинутих країнах витрати на харчування не перевищують чверті доходів населення, то в Україні вони сягають 50—60%, а з урахуванням інших невідкладних витрат (оплати житлово-комунальних послуг, придбання ліків та оплати медичних послуг) частка "обов'язкових витрат" сягає 80%. Отже, навіть не мінімальні, а середні доходи не забезпечують можливостей купувати побутову техніку, відвідувати театри, концерти, кінотеатри, подорожувати тощо.

Це наочно свідчить про заниження базових соціальних стандартів в Україні, що, по-перше, спричиняє соціальне напруження і загрожує його загостренням аж до соціальних конфліктів у суспільстві; по-друге, зумовлює системне невдоволення діями влади і перешкоджає вкрай важливому формуванню суспільної підтримки (або, принаймні, сприйняття) радикальних економічних і політичних реформ; по-третє, формує негативний міжнародний імідж України. Суто формально розмір мінімальної заробітної плати відповідає офіційно встановленому сильно заниженому прожитковому мінімуму. Оскільки зарплата значної частини працюючих не перевищує мінімального рівня (решту отримують "у конвертах", без сплати податків і внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування), таке штучне стримування розміру чи не найважливішого соціального стандарту в кінцевому підсумку призводить до недоотримання коштів бюджетами та страховими фондами, а отже, і неможливості для держави виконувати взяті на себе зобов'язання. Чи є наслідком такої практики підвищення доходів працюючих, тобто чи сплачують роботодавці своїм працівникам суму, яку мали б перерахувати у вигляді податків та внесків? Підстав для позитивної відповіді на це запитання немає. Непрямим свідченням слугує відсутність зростання легальної заробітної плати після дворазового зниження ставки єдиного внеску на соціальне страху-

* Міністерство соціальної політики України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=141688.

вання. Очевидно, вигоду від штучного заниження зарплат отримують головним чином роботодавці.

У цілому співвідношення мінімальної та середньої заробітних плат (навіть за офіційними даними) в Україні є дещо заниженим. Так, у I кварталі 2016 р. воно коливалося від 28,1% у березні до 31,6% у січні *, тоді як у Польщі аналогічний показник дорівнює 45,3%, у Литві — 47,4%, у Латвії — 62,3%, у Словаччині — 47,3% і тільки у Чехії — 36,7% **. Враховуючи те, що фактична середня зарплата перевищує легальну (за різними оцінками, на 25–30%), дійсне співвідношення є ще нижчим. Отже, досвід країн навіть не з дуже вагомою соціальною складовою політики, а тих, де населення все ще сплачує високу ціну за реформи, доводить наявність значних резервів для підвищення мінімальної зарплати без ризику стрімкого зростання інфляції.

Іншим інструментом регулювання оплати праці є ставки в бюджетній сфері. Оскільки окремі галузі та види економічної діяльності функціонують за принципом сполучених посудин, підвищення зарплат в одній з них викличе аналогічний процес і в решті — хоча і з певним часовим лагом (від двох до шести місяців) і в різних масштабах, але це відбувається практично завжди. Таким чином, частина додаткових видатків бюджету на збільшення оплати праці освітян, медиків, науковців, працівників інших галузей через певний час повертається у вигляді податків та внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Українські офіційні заробітки більшості тих, хто працює в бюджетній сфері, ця чи не найбільш очевидна вада чинної політики доходів, зумовлюють не тільки низький рівень життя і масове невдоволення тих, хто надає публічні послуги населенню, а і їхню орієнтацію — почасти вимушену — на різноманітні додаткові нелегальні або напівлегальні платежі. Як результат, корупція вийшла далеко за межі тих видів діяльності, де вона традиційно концентрується — поліція, суди, чиновництво, — і поширилася чи не на всі сфери суспільного життя.

Безоплатні де-юре освіта і медична допомога реально потребують великих затрат. У багатьох навчальних закладах оцінки учнів безпосередньо залежать від того, наскільки їхні батьки стимулюють вчителів. Як наслідок, учні не здобувають належних знань, і, за різноманітними відомостями з ВНЗ, якість підготовки студентів навіть доволі престижних університетів є далекою від бажаної, адже практику “оплачуваних оцінок” поширено і там. Але це тільки один бік проблеми. Значно небезпечнішим є те, що нові покоління з дитинства при звичаються до думки, що все можна купити, отже, немає ніякого сенсу важко працювати і вчитися, тобто сприйняття корупції як неминучої реальності формується вже з дитинства. Кожний п'ятий українець вважає хабарі нормою життя, а кожний третій погоджується, що завдяки їм простіше вирішувати всі проблеми ***. Безперечно, практика збирання додаткових коштів на ремонти, придбання нового обладнан-

* Там же.

** International Labour Organization [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ilo.org/ilostat/faces/help_home/data_by_country/country-details/indicator-dtails?country=UKR&indicator=EAR_INEE_NOC_NB&source=3257&datasetCode=GWR&collectionCode=GWR&_afLoop=96093952568111#%40%3Findicator%3DEAR_INEE_NOC_NB%26_afLoop%3D96093952568111%26datasetCode%3DGWR%26collectionCode%3DGWR%26country%3DUKR%26source%3D3257%26_adf.ctrl-state%3D8yz2atw17_510.

*** Дослідження Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова 14–22 листопада 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1090.

ня, оплату додаткових послуг у шкільних і дошкільних закладах з'явилася не сьогодні. Головною причиною є вкрай низький рівень фінансування всієї соціальної сфери, зокрема освіти, і, відповідно, низьким є рівень оплати праці. Але, цілком очевидно, що одним тільки підвищенням зарплат і збільшенням фінансування розв'язати проблему в цілому вже не вдасться.

Практично така сама ситуація склалась і в медицині. Платити доводиться абсолютно за все і зазвичай безпосередньо надавачеві послуги: конкретному лікарю, конкретній медичній сестрі, конкретній санітарці. На думку українців, саме медицина є найбільш корумпованим видом діяльності в країні — 84,6% опитаних убачають тут масштабну корупцію*. Звісно, певною мірою такі висновки пов'язані з різним ступенем обізнаності — переважна більшість населення так чи інакше стикається з системою охорони здоров'я і, відповідно, володіє інформацією про реальну ситуацію там, на відміну від, скажімо, СБУ або ЗСУ, про діяльність яких люди в основному мають тільки віддалене уявлення (про це непрямо говорять показники часток тих, хто не зміг визначитися з відповіддю, щодо медицини — таких найменше).

Для того щоб підвищення фінансування, зокрема зарплат, привело до зниження корупції в освіті та охороні здоров'я, необхідно виконати три умови. По-перше, повинні існувати реальні можливості для вибору місця отримання послуги. По-друге, працівники мають дорожити своїм робочим місцем. По-третє, керівництво має бути заінтересованим у збільшенні кількості наданих послуг, за якими люди можуть звернутись і до інших закладів. У разі дотримання цих вимог сама адміністрація встановлюватиме жорсткий контроль і викоринюватиме будь-які додаткові платежі.

Чи можна досягти цього без реструктуризації мереж відповідних закладів? Очевидно, ні. За міжнародними стандартами, в Україні зайнятість у бюджетній сфері, зокрема в освіті та охороні здоров'я, є завищеною. Значною мірою така ситуація зумовлена завищеною питомою вагою невеликих освітніх і медичних закладів і, відповідно, відносно високою часткою управлінсько-обслуговуючого персоналу. Вкрай необхідне укрупнення таких закладів спричинить звільнення не педагогів та медиків, а головним чином менеджерів, бухгалтерів, кадровиків тощо, тобто тих фахівців, професія яких не надто жорстко "прив'язана" до галузі. До того ж це дасть змогу дещо зменшити важкий тягар утримування неефективних за витратами енергії та тепла будівель.

Проте така реструктуризація неможлива за відсутності розвинутої дорожньо-транспортної системи. До речі, через це ринки праці в Україні є жорстко локалізованими. Минули ті часи, коли мешканці невеликих містечок і селищ працювали в сусідніх більш розвинутих містах. Нині висока вартість транспортних послуг у поєднанні з вкрай низькою якістю доріг (а подекуди з їх відсутністю) стає на заваді таким можливостям, і люди змушені шукати роботу виключно за місцем проживання. У свою чергу, несформованість розвинутого ринку орендного житла не дозволяє переїхати до іншого міста. Тільки такі поліфункціональні ринки праці, як київський, одеський, львівський, з їх значно вищими зарплатами, здатні залучати робочу силу з інших міст і навіть областей. Іноді безпосередньо великі підприємства, потребуючи робочої сили, самостійно організовують її перевезення, але така практика є, скоріше, винятком, ніж правилом.

* Дослідження Центру Разумкова 13 вересня — 8 жовтня 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=903.

Розбудова доріг є надзвичайно важливою і в контексті збільшення попиту економіки на робочу силу. Давно відомо, що будівництво має великий мультиплікативний ефект – створення кожного робочого місця супроводжується відкриттям додаткових 6-7 вакансій у суміжних галузях. Але для отримання бажаного результату у вигляді зниження безробіття та підвищення доходів працюючих слід встановити жорсткі обмеження щодо використання іноземної робочої сили (винятком може залишатися тільки менеджмент) та будівельних матеріалів іноземного виробництва. Отже, створення належного дорожньо-транспортного сполучення – необхідна економічна передумова формування ефективної політики доходів.

Ефективна політика доходів передбачає також їх обґрунтовану, обмежену, зрозумілу і прийнятну для суспільства диференціацію. Взагалі різні форми диференціації мають різну природу і, відповідно, різні можливості зниження і різне суспільне сприйняття. Сучасна світова спільнота сприймає нерівність як зло. Фахівці Світового банку стверджують, що економічне зростання, результати якого розподіляються несправедливо, справляє гірший вплив на ситуацію в країні, ніж його відсутність. Таким чином, завданням влади є зниження нерівності за допомогою, передусім, політики доходів. Зазвичай більш високі доходи обкладаються вищими податками, бідні верстви отримують допомогу, за рахунок загальнодержавних коштів забезпечується доступ усього населення (у тому числі незалежно і від місця проживання) до базових соціальних послуг у межах стандартів тощо.

Безперечно, не йдеться про абсолютну рівність – вона є не менш шкідливою, оскільки не стимулює до активної поведінки ані органи місцевого самоврядування, ані територіальні громади, ані окрему особистість. Так звана зрівнялівка проти діє економічної активності, включаючи активність на ринку праці, здобуттю конкурентної професії (спеціальності), часто провокує бажання забезпечити вищі доходи за рахунок їх тінізації.

Найбільш небезпечною є “застигла” нерівність, тобто поділ суспільства на окремі касти за наявності вкрай ускладненого переходу з нижчої касти до вищої. Для уникнення цього явища існують соціальні ліфти, які надають додаткові шанси тим, кого від народження було поставлено в скрутні умови. Їхню роль можуть відігравати служба у збройних силах, поліції, спорт, гранти на здобуття освіти в престижних навчальних закладах тощо.

Поширення переконаності у “кастовій структурі” суспільства, сформованій виключно за ознаками статків та зв’язків, і впевненість у тому, що належність до вищої касти практично убезпечує від покарання за будь-який злочин, перетворюють нерівність на одну з найбільших загроз соціальній стабільності. На жаль, можна говорити про це стосовно до України, причому зовсім не як про особливість останніх років. Значною мірою її формування пов’язане з приватизацією і подальшою концентрацією власності в руках відносно нечисленної групи людей, які мали доступ до найбільш привабливих об’єктів. Але було б неправильним все зводити тільки до несправедливостей приватизації – помітним є внесок привілейованого доступу до фінансових, виробничих і природних ресурсів представників владних структур, поширення хабарництва в гігантських розмірах, яке забезпечує великі й надвеликі статки. Проте чим би не була викликана нерівність, громадяни України сприймають її вкрай негативно. Не випадково в процесі обго-

ворення бажаного майбутнього саме необхідність подолання надмірної нерівності українці підкреслювали чи не найчастіше *.

Найбільш очевидною є нерівність за статками. Можливо, в її наявності не було б нічого поганого, якби високі доходи асоціювалися з талантом, хорошою освітою, врешті-решт, з удачею. Але ж ні! Спостерігається велика різниця в оцінках українцями чинників успіху на батьківщині та в економічно розвинутих країнах. На думку наших співвітчизників, успіх у західних країнах набагато більше залежить від особистих якостей, ніж від зовнішніх (табл.). Там із значним відривом лідирують високий інтелект і здібності (60,8%), а також хороша освіта (48,4%). Натомість в Україні вирішальну роль відіграють походження (впливові родичі — 46,5%, родина з високим соціальним статусом — 38,6%, заможні батьки — 37,5%), вміння йти в обхід закону (33,1%) та хороше здоров'я (38,3%).

Таблиця *

**Визначення українцями головних чинників
досягнення високого соціального становища ****

Головні чинники успіху ***	В Україні		У країнах Заходу	
	ранг	%	ранг	%
Впливові родичі.....	1	46,5	15	10,5
Походження з родини з високим соціальним статусом.....	2	38,6	7	22,5
Хороше здоров'я.....	2	38,3	3	30,8
Заможні батьки.....	3	37,5	16	10,0
Уміння йти в обхід закону.....	4	33,1	20	5,5
Високий інтелект, здібності.....	5	31,8	1	60,8
Впливові друзі.....	6	28,4	16	6,9
Хороша освіта.....	7	26,4	2	48,4

* Складено автором за [1, с. 310].

** Станом на 2012 р.

*** Перші сім для України.

Проте не завжди відчуття населення віддзеркалюють реальність. Зокрема, попри поширені тези про те, що вища освіта не забезпечує від безробіття і бідності, а українські ВНЗ дуже часто не дають необхідних на ринку праці знань і навичок, об'єктивні дані свідчать, що вища освіта насправді продукує відносно вищі доходи (рис. 1). До того ж і поширення серед молоді прагнення здобути вищу освіту певною мірою говорить про збереження її престижу, хоча дається взнаки і бажання відстрочити свій вихід на ринок праці. Дійсно, значна частина українців працюють не за здобутою під час навчання спеціальністю або навіть за іншою професією. Але, по-перше, швидка зміна вимог економіки до робочої сили в поєднанні з швидким старінням знань викликає неодноразові зміни спеціальності протягом життя. Саме цим зумовлені відповідні вимоги до освіти, відмова від орієнтації переважно на первинну освітню підготовку на користь її продовження в зрілому віці. По-друге, наявність високої професійно-освітньої підготовки істотно розширює можливості людини здобувати інші знання, адаптуватися до нових умов тощо. У результаті освічені особи частіше і швидше знаходять місце роботи, просуваються кар'єрними сходами. Це підтверджує і прямий зв'язок між рівнем осві-

* UNDP Ukraine : Звіт 2012/2013 "Майбутнє, якого ми прагнемо: український погляд" / Всеукраїнська краудсорсінгова платформа.

ти, з одного боку, та доходами і зайнятістю — з іншого, який спостерігається протягом усіх років, за які є співставна інформація (2001–2013 рр.), сприймається населенням як цілком обгрунтований і не викликає нерозуміння.

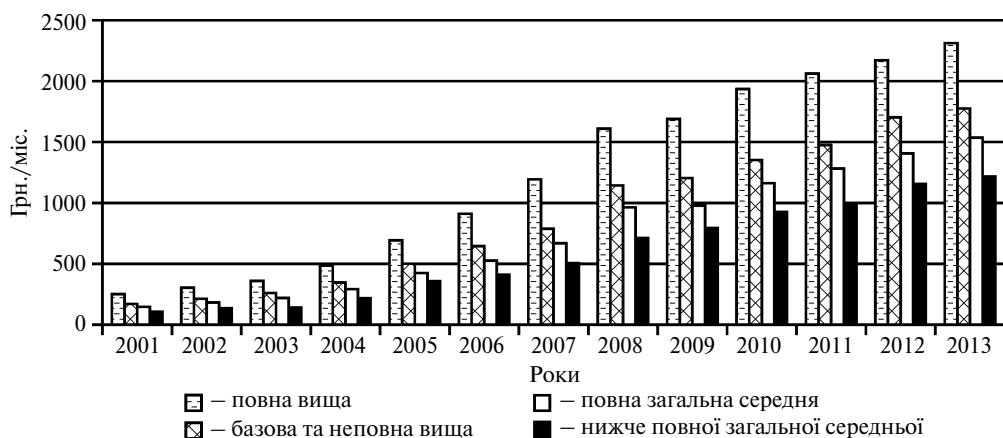


Рис. 1. Нетто-заробітна плата за рівнем освіти працюючих

Розрахунки ІДСД за даними Держстату України за відповідні роки.

Традиційною є і нерівність за ознакою місця проживання. Велике місто дає більше можливостей здобути якісну освіту, отримати кваліфіковану медичну допомогу, знайти прийнятну роботу, врешті-решт — цікаво провести дозвілля. Але водночас у великому місті значно вищими є загазованість і забрудненість навколишнього середовища, набагато нижчою — доступність недорогих свіжих продуктів. У розвинутих країнах такі відмінності компенсуються можливостями досить швидко дістатися центру необхідних послуг, але в Україні вони є мінімальними. Відповідно, розбіжності в рівні та якості життя мешканців великих міст і селищ та малих містечок набувають ознак сталості.

Прямим наслідком надмірної диференціації доходів населення є консервування масштабної бідності, принаймні визначеної за відносним критерієм. Вимірювання бідності — дуже складне завдання, розв’язання якого так чи інакше залежить від обраного критерію (критеріїв), і дуже часто тенденції, визначені за одним з них, суперечать визначенням за іншим. До цього можуть додаватися перекошення, зумовлені політичними рішеннями. Зокрема, “заморожування” або недостатня індексація прожиткового мінімуму прямо знижуватиме показники абсолютної бідності, визначені за критерієм прожиткового мінімуму. В умовах надмірної нерівності подолання відносної бідності (за критерієм 75% медіанних (середніх) доходів (витрат)) є практично неможливим. Коректність використання як критерію самооцінки значною мірою залежить від того, наскільки сформовані в суспільстві стандарти споживання відрізняються від реального рівня життя. Отже, більш-менш адекватну картину можна отримати, тільки використовуючи різні критерії (рис. 2).

Так, показники суб’єктивної бідності, визначені як за самооцінкою достатності коштів (ті, кому не вистачає навіть на харчування, і ті, кому вистачає тільки на харчування), так і за самоідентифікацією (бідні), цілком закономірно істотно перевищують показники об’єктивної бідності. Таке перевищення є характерним для більшості країн світу, навіть для економічно розвинutih. Проте в Україні після нетривалого періоду більш-менш нормального співвідношення (2004–2005 і 2007 рр.) воно в середньому становить 3–4 рази, а у 2009 р. і зовсім сягнуло 5,7 раза, тобто в 3–5 разів більше людей вважають себе бідними, ніж є такими за офіційними критеріями.

ріями. Слід підкреслити, що масштабна суб'єктивна бідність є надзвичайним ризиком для соціального спокою в країні — люди, які ідентифікують себе як бідних, зазвичай незадоволені своїм суспільним становищем і у цілому тим, як склалася їхня доля, але схильні покладати відповідальність за це на владу, зовнішні обставини, але не на себе. Дуже часто вони чекають на лідера, який "поведе їх до світлого майбутнього". Особливо небезпечна масштабна суб'єктивна бідність серед людей активного віку. Виправити ситуацію може тільки трансформація політики доходів, зокрема, її спрямування на згладжування нерівності, значне підвищення доходів працюючих, дійову підтримку бідних верств.

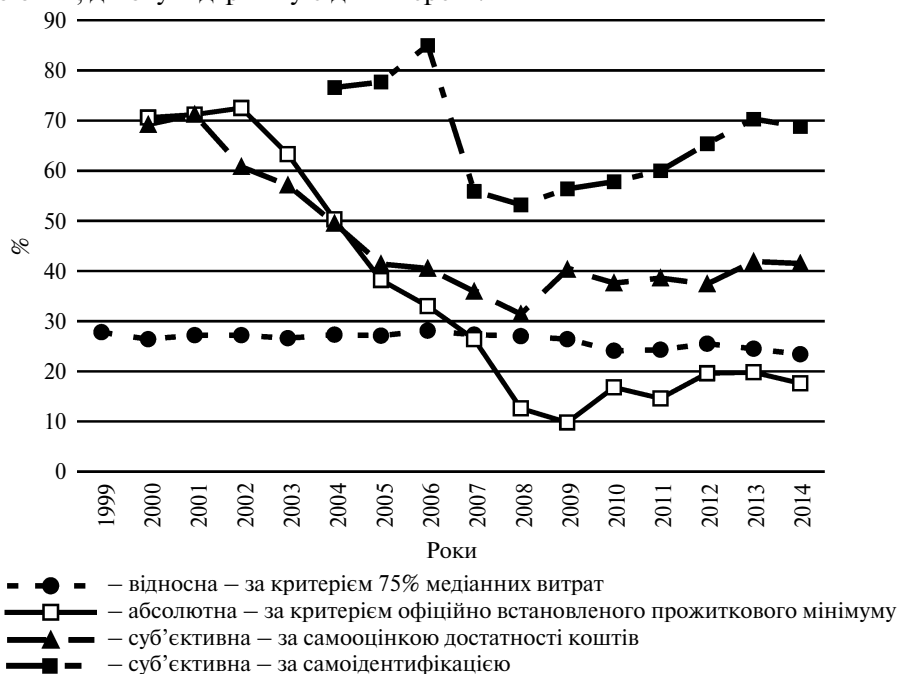


Рис. 2. Рівень бідності, визначений за різними критеріями

Розрахунки ІДСД за даними Держстату України за відповідні роки.

За відсутності можливостей забезпечити справедливий розподіл економічних результатів, а отже, і доходів, влада має знижувати надмірну нерівність за допомогою їх перерозподілу. Найбільш очевидною формою є податковий перерозподіл, у першу чергу — за допомогою прогресивної шкали оподаткування: заможніші платять більший процент своїх доходів, ніж бідні. Відповідно, перші "щедріше діляться із суспільством", більше вкладають у фінансування публічних послуг, а другі додатково отримують певні вигоди — за рахунок їх більшої доступності, більшого розміру допомоги тощо. Проте порівняння українських показників з аналогічними у США, модель економіки яких передбачає мінімальне втручання держави в соціально-економічні процеси, свідчить про значно менше державне податкове регулювання нерівності в Україні. В обох державах внесок більш заможної частини платників податків перевищує внесок біднішої. Але якщо в Україні багаті сплачують 63,7% загальної суми податків з населення, то у США — 97,8%, а бідні — відповідно, 36,3% і 2,3%; найзаможніші 10% платників податків в Україні забезпечують 20,2% загальної суми надходжень від населення, а у США — 70,5%. Але найразючіший контраст — за внеском 1% найбільш заможних: в Україні він становить 4,4% загальних надходжень, а у США — 36,7% (рис. 3). Причин такої різниці багато, але головними

є більше поширення в Україні практики ухилення від сплати податків і відсутність реально прогресивної шкали оподаткування.

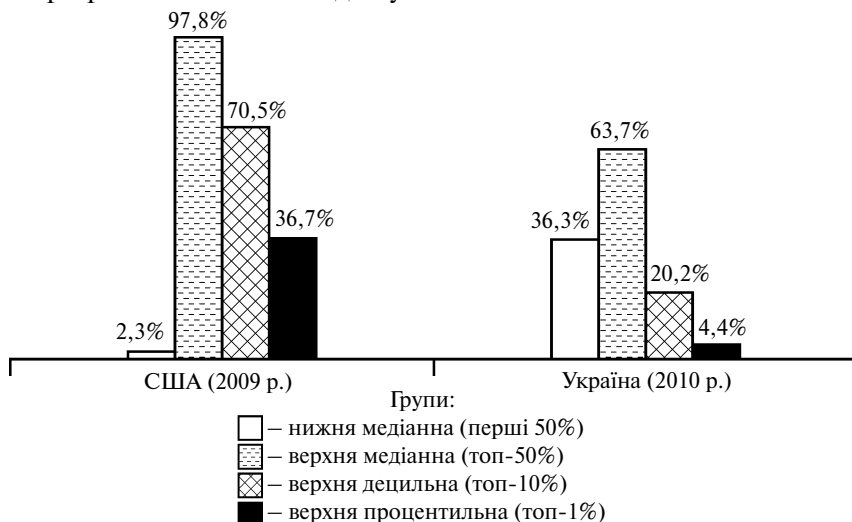


Рис. 3. Розподіл загальної суми податків на доходи населення між окремими групами

Розрахунки ІДСД за даними Державної казначейської служби України та Казначейства США.

За твердженням А. Лаффера [2], податки мають бути різноманітними, поширюватися на велику кількість платників і мати невисоку ставку. Логіка, на мою думку, є неспростовною — зниження завищених ставок матиме своїм наслідком детінізацію зарплат і економіки в цілому, отже, сприятиме справедливішому розподілу економічних результатів. Саме таку мету декларувала українська влада на початку 2000-х років, коли аргументувала відмову від прогресивної шкали оподаткування доходів населення на користь пропорційної. Проте рисунок 4 чітко ілюструє різке зниження питомої ваги податків у ВВП у 2004 р., відразу після запровадження пропорційної шкали оподаткування, і наступну дворічну стагнацію цього показника. Це спростовує гіпотезу про існування лага (одно- або дворічного) у реакції роботодавців на зниження податків і відповідну детінізацію зарплат.

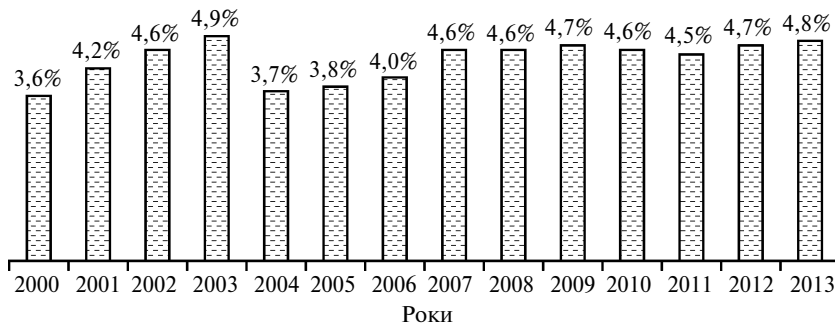


Рис. 4. Питома вага податків на доходи фізичних осіб у ВВП України

Розрахунки автора за даними Державної казначейської служби України і Держстату України за відповідні роки.

Зростання частки податків на доходи населення у ВВП у 2006 р. було безпосереднім — і, до речі, миттєвим — наслідком підвищення ставки оподаткування з 13% до 15%. Відновлення прогресивної (точніше, квазіпрогресивної) шкали оподаткування із запровадженням другої (17-процентної) ставки практично не позначилося на питомій вазі податків у ВВП: у 2011 р. спостерігалось дуже невелике зниження,

яке повністю компенсувалося збільшенням частки надходжень уже наступного року. Можна стверджувати, що варіювання цього показника протягом 2007–2013 рр. пов'язано, скоріше, з підвищеннями мінімальної зарплати, ніж із змінами у системі оподаткування. У цілому і у 2013 р. не вдалося досягти рівня 2003 р. — останнього року існування в Україні повноцінної багатоступінчастої прогресивної шкали оподаткування. На жаль, проведення подальших розрахунків унеможливило ситуація в Криму і Донбасі — ряд динаміки перестав бути порівняним.

З 2016 р. майже удвічі знижено ставку єдиного соціального внеску — з 38% (у середньому) до 22%. Очікування ефекту від цього були також пов'язані з детінізацією зарплат. Проте динаміка середніх показників поки що їм не відповідає. Якщо у травні 2015 р. середня зарплата становила 117% січневої, то відповідний показник цього року — 114%, хоча у січні — травні 2015 р. мінімальна зарплата не змінювалась, а у травні 2016 р. — зросла на 5,2% (у травні зростання середньої зарплати становило 1,8%). Отже, є всі підстави стверджувати, що майже дворазове зниження ЄСВ, яке спричинило драматичне зменшення доходів і без того дефіцитного бюджету Пенсійного фонду, не справило очікуваного впливу на доходи населення і було помилкою.

Вплив неефективної політики доходів на суспільні настрої та оцінки

Рівень життя і доходи є тими індикаторами, які формують ставлення населення до влади. Цілком закономірно, що тривале невдоволення рівнем оплати праці та соціальних трансфертів трансформується у недовіру до Президента, Верховної Ради, Уряду. Так, протягом усього періоду спостережень (1994–2015 рр.) додатного сальдо довіри до Уряду жодного разу не спостерігалось (рис. 5): найгіршою ситуація була у 2013 р., коли йому зовсім або частково не довіряли 72% населення України. Найкращою в цьому сенсі ситуація була у 2010 р.: не довіряли Уряду 43,5% населення, а баланс становив мінус 23,9%.

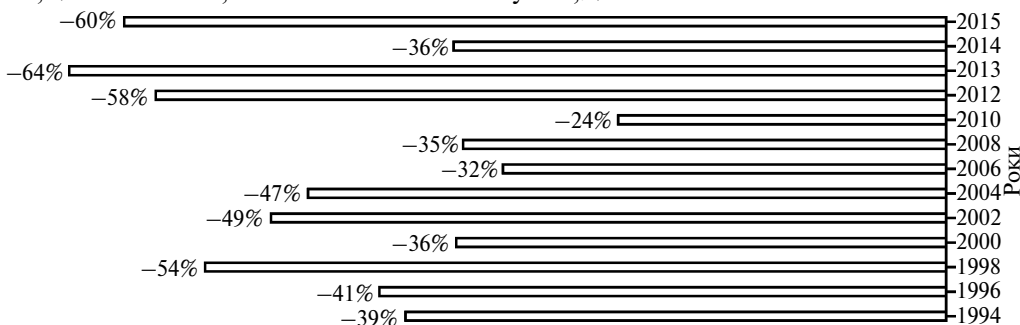


Рис. 5. Сальдо довіри/недовіри населення України до Уряду, різниця між часткою тих, хто довіряє йому, і часткою тих, хто не довіряє

Побудовано автором за [3, с. 545].

Стрімке зростання від'ємного сальдо у 2015 р. не може не турбувати, і пов'язано воно, скоріше, саме з прорахунками у політиці доходів. Далися взнаки такі неприємні для більшості українців явища, як підвищення цін, передусім — стрімке зростання вартості житлово-комунальних послуг, цін на ліки і транспорт, що в умовах фактичного "заморожування" зарплат, пенсій та інших соціальних трансфертів закономірно спричиняє зниження реальних доходів населення. Важко сприймаються і численні прояви корупції, на що в останні роки значно частіше звертають увагу ЗМІ. Врешті-решт, не варто нехтувати і цілком імовірним впливом розчарування через невиконання владою тих сподівань, які обґрунтовано (а частіше необґрунтовано) покладалися на неї після подій на Майдані.

Радикальні реформи потребують формування широкої коаліції груп, які виступають проти чинної системи корумпованих представників влади. Активність населення, спрямована на реалізацію реформ, може виникнути спонтанно, але без рішучого і авторитетного лідерства та ефективної організації має такі настрої не трансформуються в реальні зміни. Водночас економічні, і особливо соціальні, зрушення на кшталт Революції гідності об'єднують людей у нові групи, які хочуть іншої, сучаснішої, некорумпованої політики [4]. Чи може на це вплинути політика доходів? Очевидно, так. Сьогодні в Україні є досить багато людей, які вірять у власні можливості впливати на події в країні, мають досвід збройного протистояння, часто володіють зброєю. Навряд чи їх можна переконати обіцянками світлого майбутнього – цим людям потрібні наочні зміни в системі урядування на державному і місцевих рівнях. І найбільш очевидним проявом таких змін можуть і повинні стати підвищення рівня та покращення якості життя. Навіть якщо це не стосуватиметься всіх, вибіркова спрямованість має бути зрозумілою, дії та наміри влади – відповідним чином роз'яснені, існуючі ризики як дій, так і бездіяльності – чітко визначені.

Традиційна недовіра українців практично до всіх владних структур у поєднанні з довірою до свого найближчого оточення – сім'ї, родичів, колег, сусідів, загалом співвітчизників (рис. 6) – також є свідченням слабкості та неефективності держави, передусім, у соціальній сфері. Доволі високий (59%) рівень довіри до волонтерів зумовлений, головним чином, їх надзвичайно відданою та ефективною діяльністю під час першого періоду військового конфлікту в Донбасі і визнанням їхньої ролі у подіях останніх років у цілому. Демонстрована довіра до науковців (51%) пов'язана, скоріше, з проведенням опитування фахівцями інституту НАН України, ніж з дійсним поширенням в українському суспільстві престижу науки. Довіра до Збройних сил України (41%) вочевидь викликана неочікувано рішучим опором агресору.

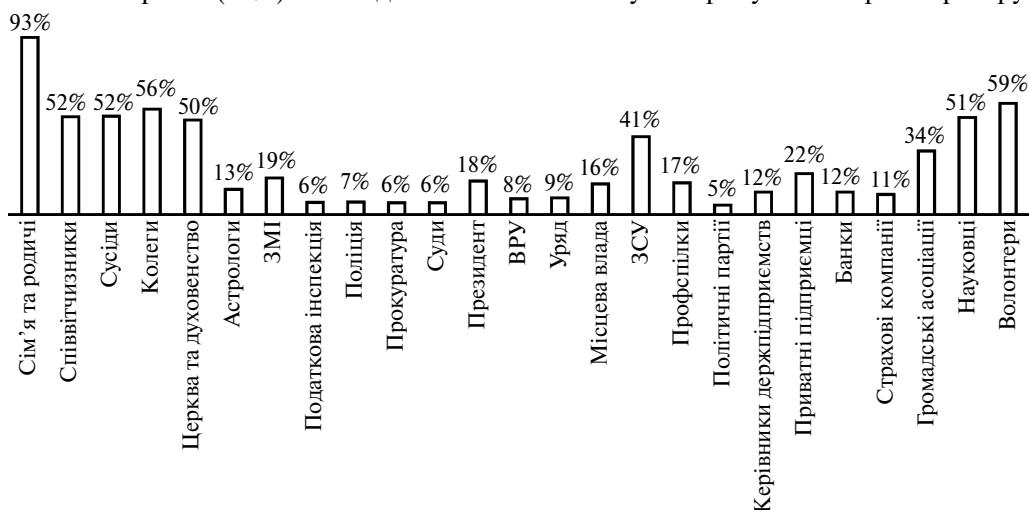


Рис. 6. Ступінь довіри населення до головних акторів в Україні у 2015 р.

Побудовано автором за [3, с. 539–551].

Необхідно визнати, що за умов низької довіри населення майже до всіх владних структур успішність проведення радикальних економічних реформ, які вимагають підтримки широких верств суспільства, є вельми проблематичною. Але водночас слід підкреслити ознаки сталого – можливо, не настільки швидкого, як хотілося б, – процесу формування в Україні сучасного громадянського суспільства, зокрема, постійне додатне сальдо довіри українців до своїх співвітчизників

(найвищим воно було саме у 2015 р.: 51,5% цілком або переважно довіряли своїм співвітчизникам і тільки 12,8% — не довіряли; меншим останній показник був лише у 2006 р. — 11,2%) (рис. 7).

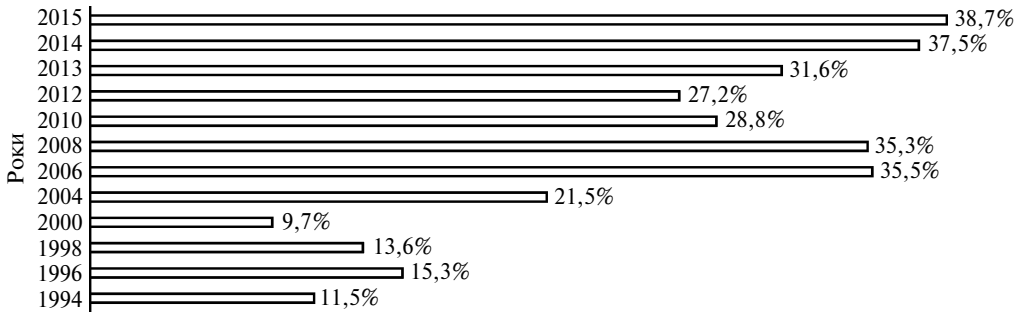


Рис. 7. Сальдо довіри українців до співвітчизників, різниця між часткою тих, хто довіряє, і часткою тих, хто не довіряє

Побудовано автором за [3, с. 539].

Вже саме по собі додатне сальдо ставлення до співвітчизників є свідченням довгоочікуваних суспільних зрушень. Адже перехід від вертикально до горизонтально організованого суспільства без громадянських структур, без активної поведінки представників різних верств щодо захисту своїх прав, електоральної поведінки, налагодження та здійснення постійного контролю за діями влади є абсолютно неможливим. Проте за умови низького рівня життя виникає ризик трансформації цієї активної поведінки у певну квазігромадянську діяльність, яка камуфлюватиме традиційні для українського суспільства результати загравання влади (опозиції) з населенням.

Надзвичайно важливою для проведення реформ і розбудови сучасного суспільства є наявність значної групи людей, переконаних у своїх можливостях впливати на власне життя і готових брати на себе відповідальність за це. На фоні загальної спокійної обстановки в країні у 2013 р. 67,1% респондентів вважали, що вони не несуть ніякої відповідальності за те, що відбувається в країні, 57,9% — не готові були нести відповідальність за стан справ у своєму місті (селі). Але наступні події значно розширили зону особистої відповідальності українців. У результаті у 2015 р. частка тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у своєму місті (селі), зросла з 26% до 41,9%, а тих, хто відчуває власну відповідальність (повну або часткову) за те, що відбувається в країні, — з 17,7% до 33,1%. Самі по собі такі зрушення можна трактувати як вагомий соціальний ресурс, який слід використати для впровадження та підтримки суспільних змін [5, с. 167]. Проте хоча частка тих, хто саме у власній поведінці вбачає можливості впливу на своє життя, останніми роками зросла, вона все ще залишається надто малою. На жаль, поки що в Україні таких людей менше третини (рис. 8).

До того ж громадянська самоідентифікація членів українського суспільства не підкріплюється соціальною відповідальністю: якщо частка тих, хто вважає себе відповідальним за стан справ у країні, серед людей, які ототожнюють себе з громадянами України, становить 37% (це найвищий з-поміж усіх груп показник — серед тих, хто ідентифікує себе як мешканця села, міста або регіону, таких 25%), то частка тих, хто не відчуває власної відповідальності, — 57% [6, с. 266]. **Таким чином, громадянська байдужість створює в суспільстві сприятливі умови для розвитку політичного авантюризму.**

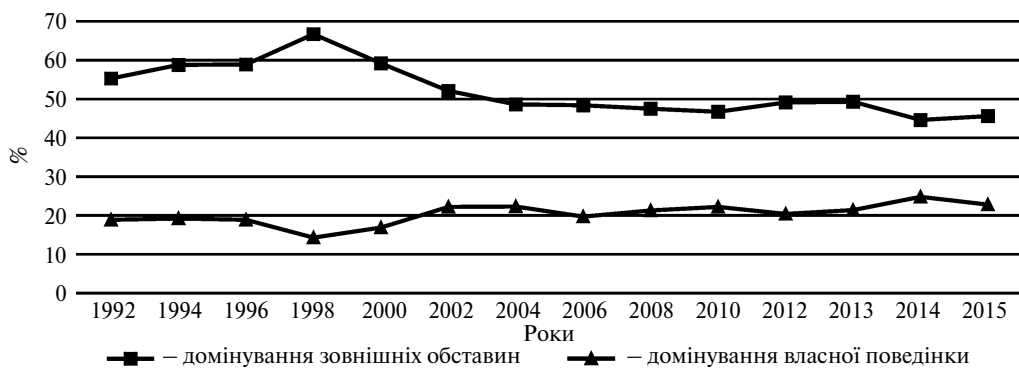


Рис. 8. Оцінки населенням факторів впливу на власне життя

Побудовано автором за [3, с. 556].

Висновки

Кінцевою метою політики доходів мають бути сприяння забезпеченню (підтримці) прийнятної рівня життя переважної частини населення при стимулюванні активної поведінки і власної відповідальності кожного, а також надання необхідної допомоги тим, хто її потребує. На жаль, протягом 25 років українська влада зосереджувалася в основному на підтримці вразливих верств населення шляхом надання їм різноманітної допомоги. З різних причин поза увагою залишається діяльність щодо досягнення справедливого рівня оплати праці. Безпосереднім наслідком цього є руйнування засадничих співвідношень між заробітною платою і соціальними трансфертами, що, у свою чергу, не стимулює, а навпаки, перешкоджає активізації економічної поведінки доволі значних груп населення. Багатьом простіше не працювати, отримуючи допомогу по бідності, субсидію на оплату житлово-комунальних послуг тощо.

Неможливість отримання без додаткової оплати послуги, яка фінансується з бюджету, формує нерозуміння напрямів бюджетних видатків і провокує небажання сплачувати податки. Аналогічно, мізерні пенсії більшості населення негативно позначаються на сплаті внесків на соціальне, зокрема пенсійне, страхування. Розмиваються межі прийнятної в суспільстві економічної поведінки – нелегальна трудова і економічна діяльність сприймається майже як норма.

Економічні наслідки прорахунків у політиці доходів у цілому можна згрупувати так:

- прагнення багатьох людей працювати нелегально, не сплачуючи ані податків, ані внесків на соціальне страхування;
- надмірна, несправедлива і неприйнятна для багатьох нерівність;
- масштабна бідність;
- небажання частини населення працювати за наявності достатньої кількості вакансій;
- неприйнятна для європейської країни у XXI ст. структура споживчих витрат населення;
- надзвичайно високе навантаження на бюджет соціальних трансфертів, отже, неможливість належного фінансування освіти, медицини, соціальних послуг, благоустрою;
- відсутність достатніх накопичень в інвестиційних установах і, відповідно, необхідних для розвитку економіки інвестиційних ресурсів;

— відсутність у переважної частини населення необхідних запасів для демпфування неминучого соціального удару при реструктуризації економіки.

Соціальні наслідки є складнішими, не такими очевидними, але їх важко переоцінити. Безпосереднє невдоволення політикою доходів формує загальне невдоволення владою, створює підґрунтя для масштабних соціальних протестів. Але водночас масштабне незадоволення рівнем оплати праці трансформується у спроби отримати додаткові доходи за надання послуг, які, за законом, є безплатними або коштують значно менше. Поширення такої практики спричиняє корупцію навіть у тих сферах, яким вона не притаманна. Формується суспільне сприйняття такої діяльності. У кінцевому підсумку такі оцінки трансформуються в соціальний нігілізм.

Чи є можливості кардинально змінити політику доходів в умовах економічної кризи і нестачі коштів у сфері публічних фінансів? Вважаємо, що так. Зокрема, нагально необхідно переорієнтувати всю систему з надання допомоги нужденним на стимулювання підвищення оплати праці. Це означає:

— докорінну зміну всієї системи оподаткування, зокрема, відновлення на принципово інших засадах повномасштабної прогресивної шкали;

— монетизацію одних видів пільг і немонетарної допомоги та субсидій і скасування інших, які суперечать ідеології активізації економічних процесів;

— зміну практики визначення вартості публічних послуг (медичних, освітніх, житлово-комунальних, соціальних тощо) і механізму їх сплати (державний бюджет, місцеві бюджети, фонди страхування населення тощо); спрямування системи тарифів не тільки на компенсацію витрат надавачів публічних послуг, а й на економію обсягу їх споживання;

— визначення і надалі чітке дотримання співвідношень між основними соціальними стандартами і державними гарантіями (мінімальна заробітна плата, співвідношення оплати праці в бюджетній сфері та мінімальної заробітної плати, узгодження (неузгодження) окладів за тарифною сіткою з мінімальною заробітною платою, співвідношення мінімальної заробітної плати і мінімальних соціальних трансфертів, диференціація пенсій у солідарній системі тощо);

— диференціацію соціальних трансфертів за працездатністю, економічною активністю та зайнятістю — стимулювання працездатного населення до максимально активної поведінки на ринку праці та в економіці в цілому;

— запровадження жорсткої системи контролю витрат і рівня споживання з метою унеможливлення масштабних незареєстрованих доходів — на перших етапах це має стосуватися чиновників та працівників бюджетної сфери, у подальшому — поширюватися на все населення країни.

Ефекту швидко досягти не вдасться, більше того, кардинальні зміни у політиці доходів майже неминуче спричинять потужну протидію тих її суб'єктів, які зазнають втрат (скоріше, потенціальних, ніж фактичних), але нехтування наявними ризиками загрожує соціальними конфліктами і розхитуванням української держави.

Список використаної літератури

1. Бевзенко Л. Уявлення про дієві ресурси досягнення соціального успіху як фактор вибору стратегії соціальної поведінки / Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг ; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — С. 307–317 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/soc-mon-2012.pdf>.

2. Лаффер А. Вам придется делать то, что делали в Европе 100 лет назад, а не сейчас // Европейская правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2015/09/14/7038229/>.

3. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг ; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — 660 с.

4. Фукуяма Ф. Що таке корупція? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/52257>.

5. Злобіна О. Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах / Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін : зб. наук. праць. — Вип. 2 (16) ; [гол. ред. В. Ворона, М. Шульга]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2015. — С. 165–174 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/files/u/us2015.pdf>.

6. Шульга М. Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції / Там же. — С. 263–269.

References

1. Bevzenko L. *Uyavlennya pro dievi resursy dosyagnennya sotsial'nogo uspiikhу yak faktor vyboru strategii sotsial'noi povedinky, v: Ukrain's'ke Suspil'stvo 1992–2012. Stan ta Dynamika Zmin. Sotsiologichnyi Monitoryng, za red. V. Vorony, M. Shul'gy* [Ideas of the efficient resources for the attainment of a social success as a factor of the choice of a strategy of the social behavior, in: Ukrainian Society 1992–2012. The State and Dynamics of Changes. Sociological Monitoring], edited by V. Vorona, M. Shul'ga. Kyiv, Inst. of Sociology of the NAS of Ukraine, 2012, pp. 307–317, available at: <http://i-soc.com.ua/institute/soc-mon-2012.pdf> [in Ukrainian].

2. Laffer A. *Vam pridetsya delat' to, chto delali v Evrope 100 let nazad, a ne seichas* [You must do what was made in Europe one century ago, but not what is being made now]. *Evrop. Pranda — Evrop. Truth*, available at: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2015/09/14/7038229/> [in Russian].

3. *Ukrains'ke Suspil'stvo 1992–2012. Stan ta Dynamika Zmin. Sotsiologichnyi Monitoryng, za red. V. Vorony, M. Shul'gy* [Ukrainian Society 1992–2012. The State and Dynamics of Changes. Sociological Monitoring], edited by V. Vorona, M. Shul'ga. Kyiv, Inst. of Sociology of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].

4. Fukuyama F. *Shcho take koruptsiya?* [What is corruption?], available at: <http://zbruc.eu/node/52257> [in Ukrainian].

5. Zlobina O. *Osoblyvosti mobilizatsii lyuds'kogo potentsialu v kryzovykh umovakh, v: Ukrain's'ke Suspil'stvo. Monitoryng Sotsial'nykh Zmin. Vyp. 2 (16), gol. red. V. Vorona, M. Shul'ga* [Peculiarities of the mobilization of a human potential under crisis conditions, in: Ukrainian Society. Monotoring of Social Changes], Eds. V. Vorona, M. Shul'ga. Kyiv, Inst. of Sociology of the NAS of Ukraine, 2015, Iss. 2 (16), pp. 165–174, available at: <http://i-soc.com.ua/files/u/us2015.pdf> [in Ukrainian].

6. Shul'ga M. *Identychnisna bezvidpovidal'nist' yak pereshkoda na shlyakhу sotsial'noi integratsii* [Conjugational irresponsibility as a hindrance on the way to a social integration], *ibid.*, pp. 263–269 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18 липня 2016 р.



В. Д. БАЗИЛЕВИЧ,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
декан економічного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

V. D. BAZYLEVYCH,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Honored Worker of Sciences and Technique of Ukraine,
Dean of the Economic Faculty,
T. Shevchenko National University of Kyiv*

УДК 330.1 : 330.8

ЕКОНОМІЧНА НАУКА ТА ОСВІТА В ЕПОХУ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: НОВІ ВИКЛИКИ І ЗАПИТИ ДО ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Проаналізовано процес ідейного і теоретико-методологічного оновлення української економічної науки в трансформаційний період. На основі узагальнення досвіду роботи колективу економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка розкрито найважливіші віхи на цьому шляху. Доведено, що плідотворний розвиток університетської економічної науки в умовах системних трансформацій уможливив змістовну, структурну та організаційно-інституційну перебудову вітчизняної економічної освіти. Акцентовано увагу на нових викликах, завданнях теоретико-методологічного вдосконалення і перспективах розвитку вітчизняної економічної науки.

Ключові слова: фундаментальна економічна теорія, системні трансформації, економічна наука, економічна освіта, українська економічна думка, парадигмальні зрушення в економічній теорії, теоретико-методологічне оновлення економічної науки.

ECONOMIC SCIENCE AND EDUCATION IN THE EPOCH OF SYSTEM TRANSFORMATIONS: NEW CHALLENGES AND REQUESTS FOR THE FUNDAMENTAL THEORY

The process of ideological and methodological-theoretic renewal of the Ukrainian economic science in the transformational period is analyzed. On the basis of a generalization of the experience of the operation of the collective of the Economic Faculty of N. Shevchenko National University of Kyiv, the most significant milestones on this way are clarified. It is proved that the fruitful development of the economic science at the University under conditions of the system transformations allowed the substantial, structural, and organizational institutional reconstruction of the domestic economic science to be realized. The attention is paid to new

© Базилевич Віктор Дмитрович (Bazylevych Viktor Dmytrovych), 2016; e-mail: v_bazil@ukr.net.

Keywords: fundamental economic theory, system transformations, economic science, economic education, Ukrainian economic thought, paradigmatic changes in economic theory, methodological-theoretic renewal of economic science.

Двадцятип'ятирічний поступ незалежної України – важлива віха на складному шляху інтелектуального та духовного сходження, що спонукає до зосередженої і заглибленої наукової рефлексії, вимогливо-критичного осмислення пройденого, усвідомлення фундаментальних зрушень, аналізу проблем, суперечностей та перспектив розвитку економічної науки в епоху глибинних системних трансформацій та радикального соціально-економічного реформування всіх сфер суспільної життєдіяльності.

Як відомо, перші кроки шляхом державної незалежності України були ознаменовані початком *кардинальних міжсистемних перетворень* – зламу командно-адміністративної, планово-розподільчої соціально-економічної системи й переходу до сучасної економіки ринкового типу. Масштабність здійснюваних перетворень загострила потребу в адекватному концептуальному осмисленні та світоглядно-ідеологічному забезпеченні новітніх трансформацій на основі глибокого розуміння природи та закономірностей перехідних процесів. Однак реальна складність полягала в тому, що у пострадянській економічній науці зазначені проблеми досліджувалися в межах політичної економії в широкому розумінні, змістовне наповнення та логічна структура якої не передбачали здійснення інверсійного переходу від планової до ринкової економіки. Водночас провідні течії та школи західної економічної науки аналізували трансформаційні процеси, спираючись на ортодоксальний теоретико-методологічний інструментарій неокласичної теорії, адекватний практиці функціонування розвинутої ринкової економіки.

Таким чином, **метою статті** є узагальнення фундаментальних зрушень в економічній науці та освіті України у трансформаційний період та висвітлення на цій основі проблем і перспектив розвитку вітчизняної економічної теорії в умовах сучасної надскладної та динамічної господарської реальності.

Відсутність глибокого теоретичного підґрунтя для вирішення проблем лібералізації та макроекономічної стабілізації постсоціалістичних економік, інституціоналізації послідовності, обсягу, фазування та швидкості соціально-економічних перетворень, визначення критеріїв їх ефективності та історичної прогресивності зумовила хаотичний, непрозорий і подекуди відверто протиправний характер ринкових перетворень, низький рівень соціальної легітимності приватної власності та суспільної довіри до трансформаційних процесів, посиливши ризики соціальної нестабільності та конфліктності економічних інтересів.

Отже, перед науковцями країни постали надскладні науково-практичні завдання, що стали черговим викликом як для вітчизняних академічних наукових центрів, так і для класичних університетів, які за всіх часів виступали генераторами інтелектуальної енергії, *в тому числі в галузі фундаментальної економічної теорії*. Принагідно хотілося б підкреслити, що класичний університет за своїм суспільним призначенням та організаційно-інституційною функціональністю поправу можна вважати одним з найвищих цивілізаційних досягнень і надбань, адже він завжди постає справжнім осередком духовності й культури, задовольняючи одну з вищих суспільних потреб – збереження і примноження інтелектуально-знаннє-

вого потенціалу суспільства, нації, людства. Саме на класичні університети на всіх етапах їх історичного розвитку покладалася надзвичайно важлива і благородна соціальна місія: репрезентувати, плекати і розвивати інтелектуально-духовні цінності та соціокультурні надбання. Виконання цієї відповідальної просвітницької місії шляхом залучення нових поколінь до скарбниці людських знань, створених людством за всю історію свого існування, забезпечує безперервний духовний зв'язок поколінь, без якого неможливий поступальний суспільний розвиток.

У трансформаційний період на класичні університети країни лягла особлива відповідальність як на провідні осередки розвитку фундаментальної економічної науки. Стратегічні завдання господарської практики в умовах системного економічного реформування створили нові виклики і запити до самої економічної теорії — її змісту, методологічних засад, комплексної реалізації теоретико-пізнавальної, практичної та прогностичної функцій.

Нові трансформаційні реалії, у свою чергу, надзвичайно актуалізували місце і роль самої економічної теорії як загальнотеоретичної та методологічної бази для решти економічних наук, для господарської практики і реформаторської діяльності. Конкретні економічні науки досліджують окремі сфери і галузі господарського життя суспільства, і тільки фундаментальна економічна теорія може на основі цього продукувати системне, інтегративно-узагальнююче наукове бачення і теоретичне відтворення цілісності економічного буття суспільства та економічної життєдіяльності людини, а також множинної і складної взаємодії чинників їхнього функціонування і розвитку.

Інтелектуальним підґрунтям цих надскладних суспільних та соціально-економічних трансформацій став процес ідейного і теоретико-методологічного оновлення української економічної науки, який заклав підвалини для змістовної, структурної та організаційно-інституційної перебудови всієї системи економічної науки та освіти в Україні. Актуалізувалася потреба в концентрації наукових і дослідних зусиль учених-економістів на розробці фундаментальних проблем трансформаційної економіки, обґрунтуванні стратегічних перспектив національного господарського розвитку, напрямів і цілей глибоких структурних змін, виявленні ендегенних та екзогенних ризиків і механізмів ефективної реінтеграції у глобальний економічний простір. Це, у свою чергу, зумовило необхідність глибокого переосмислення гносеології, методології та теорії наукового економічного пізнання, проблем фундаментальної економічної теорії, розробки на нових ідейно-теоретичних засадах надзвичайно важливих методологічних проблем історико-економічної галузі, пошуку ефективних прямих і зворотних зв'язків фундаментальної економічної теорії з галузевими економічними дисциплінами тощо. Розбудова в Україні соціально привабливої та економічно ефективної суспільної системи, її реальна та повноцінна інтеграція у світовий економічний простір зумовили потребу нового рівня наукового осмислення і творчого опанування здобутків світової економічної думки в усій її теоретичній різноманітності, глибині та складності.

Як відомо, за радянської доби у вітчизняній історії домінувало жорстке ідейне протистояння та протиставлення радянської економічної теорії світовій економічній науці. Такий підхід був сформований на ґрунті панівного ідеологічного монізму, ідейно-класової заангажованості та догматизму. За цих умов культивувались ідеологічне протистояння і протидія методологічному плюралізму в економічній науці, класові трактування та фактичне заперечення науковості провідних

напрямів і течій світової економічної теорії. Проявом цього була занадто звужена та ідеологічно заангажована оцінка творчих здобутків видатних українських учених-економістів, зокрема науковців Київського університету, XIX – початку XX ст. Зокрема, у ювілейних виданнях радянської доби, присвячених Київському університету, їхні наукові досягнення повністю замовчувались або викладались у викривленому вигляді. Наукову спадщину тих з них, чий погляд розвивався у руслі тогочасних провідних загальноєвропейських тенденцій, спіткав тривалий період забуття: їх праці не видавалися, а теоретичний доробок не вивчався і не досліджувався.

Поступове подолання цих застарілих хибних підходів у науковій свідомості українських учених-економістів сприяло формуванню сучасного розуміння множинності напрямів розвитку економічної науки, інтегрального бачення загальної еволюції світової та вітчизняної економічної теорії в їх органічній єдності з розвитком економічної політики та практики господарювання. Тим самим створювалися нові можливості для відновлення порушеної спадкоємності у вітчизняній економічній науці, усвідомлення тривалості наукових традицій, природності та закономірності поступальної реінтеграції української науки у світову.

Новітній концептуальний підхід до висвітлення історичної еволюції світової та вітчизняної економічної думки на основі розкриття існуючих моделей розвитку економічної науки, наукових парадигм та змісту наукових революцій уперше був втілений у *новому університетському підручнику “Історія економічних учень”*, виданому у 2004 р. [1]. У процесі його написання авторський колектив економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка виходив з глибокого усвідомлення тієї відповідальної теоретико-методологічної, пізнавальної, просвітницької та культурної місії, яку історія економічних учень виконує в системі сучасної фахової економічної освіти, у формуванні культури та широти економічного мислення, економічного світогляду фахівців цієї галузі. Даний підручник започаткував нову серію університетських навчально-методичних видань сучасного рівня “Класичний університетський підручник”, приурочену до знаменної віхи в розвитку української університетської освіти – 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка та 60-річчя економічного факультету.

Дане видання увібрало та репрезентувало результати наполегливої багаторічної роботи колективу вчених і викладачів кафедри економічної теорії Київського національного університету, яким було акумульовано не тільки власний досвід, але й кращі наукові та методичні здобутки вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі історико-економічного наукового аналізу та викладання історії економічної науки. Цей підручник містить історичні портрети епох, інтелектуальні біографії видатних мислителів, учених-економістів (Конфуція, Платона, Аристотеля, А. Сміта, К. Маркса, А. Маршалла, Дж.М. Кейнса, Й. Шумпетера та інших; економістів XX ст. – лауреатів Нобелівської премії з економіки; українських економістів світового рівня – М. Бунге, М. Зібера, М. Туган-Барановського, Є. Слуцького, С. Подолинського та інших). У ньому вперше було вміщено ґрунтовний, фаховий історико-економічний глосарій, який налічує близько 400 основних категорій та понять. Особливістю підручника стало висвітлення складних та малодосліджених проблем історичного розвитку української, в тому числі університетської, економічної науки крізь призму еволюції світової економічної думки.

Автори цього енциклопедичного за обсягом видання, розвиваючи традиції класичних університетів, водночас прагнули втілити в ньому сучасні стандарти якості економічної освіти. Численні публічні обговорення та публікації засвідчили, що цей класичний університетський підручник задовольняє інтелектуальний попит широкого кола читачів, усіх, хто вивчає історію світової та вітчизняної економічної думки, а також сприяє вихованню поваги і гордості за те, що становить світову славу вітчизняної наукової думки. Підтвердженням цього стало здобуття у 2006 р. авторським колективом підручника Державної премії України в галузі науки і техніки.

Формуванню у читачів вдумливого та заінтересованого ставлення до вивчення першоджерел також сприяло видання *хрестоматії з історії економічних учень, вітчизняної та світової економічної науки*, яка увібрала у себе розвиток економічних ідей від Стародавнього світу до сучасної нобелелогії [2].

Таким чином, з перших років незалежності України університетська економічна наука дійшла стійкого розуміння того, що вирішення завдань національного відродження країни, становлення її як незалежної, економічно розвинутої держави, розбудова її ефективної економіки не можливі без глибокого вивчення та осмислення історичної спадщини українського народу. Усвідомлення цього посилювало нагальність та вагомість *дослідження історичного розвитку української наукової економічної думки*. Поглиблене вивчення, активне використання і примноження власного самобутнього національно-історичного спадку, в тому числі і в галузі економічної теорії, надзвичайно актуалізувалися завдяки загальним процесам національного відродження та подальшого розвитку України як незалежної держави. Не потребує зайвих доказів той факт, що плідотворне функціонування і розвиток національної економічної науки значною мірою детерміновані знаннями її історії, оскільки незаперечним залишається твердження про те, що народ, який не знає чи забув своє минуле, не має майбутнього.

Вагомим кроком на цьому шляху стало *наукове переосмислення історії української економічної думки*, її звільнення від догматизму та ідеологічних перекручень, розробка на цій основі нової навчально-методичної бази для впровадження її наукових здобутків у навчальний та виховний процеси. У навчальних виданнях економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка повною мірою було втілено наукове висвітлення реального процесу становлення та розвитку української економічної думки, тісно пов'язаного з етногенезом українського народу та розвитком усіх сфер його життєдіяльності на основних історичних етапах — від давніх часів утворення Київської Русі й до сьогодення, покликане сприяти ліквідації "білих плям" [1; 3]. Аналіз основних історичних джерел переконливо засвідчив, що українська економічна думка від найдавніших часів до початку 30-х років XX ст. розвивалась як органічна складова загальнослов'янського та світового процесу створення суспільно-економічної культури, вбираючи та збагачуючи на самобутніх підвалинах її найкращі надбання. Формуючись як особливе і своєрідне явище, вона справляла плідотворний зворотний вплив на світову економічну культуру, а в ряді випадків — визначала розвиток нових перспективних напрямів економічної теорії на багато десятиліть уперед (М. Туган-Барановський, Є. Слуцький).

Усвідомлення того, що сучасна вітчизняна система економічної науки та освіти має спиратися на *знання власної інтелектуальної спадщини*, відродження і роз-

виток національних наукових традицій, творчо-критичне опанування здобутків української економічної думки та економічної культури, стало поштовхом для започаткування колективом учених економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та видавництвом “Знання” *серії наукових монографій “Славенні постаті”*. Її метою стала реалізація високої просвітницької місії, що полягає в розширенні теоретико-історичного та наукового світогляду вітчизняних фахівців-економістів шляхом введення у науковий оборот визначальних і разом з тим невиправдано маловідомих імен, праць, ідей, які не тільки мали провідне значення у формуванні витоків вітчизняної науки, але й у сучасних умовах здатні істотно збагатити її теоретичний розвиток.

Видання цієї серії акумулювало індивідуальні та колективні здобутки вчених Київського національного університету та інших провідних наукових закладів України, результати проведених на базі економічного факультету наукових конференцій, семінарів, круглих столів, присвячених широкій методологічній, історико-економічній, теоретичній та науково-практичній проблематиці. Оригінальність даної серії полягає в тому, що вона містить повний або частковий виклад та сучасне осмислення фундаментальних, але разом з тим малодоступних сучасному читачеві творів таких видатних економістів минулого, як В. Вернадський, М. Бунге, С. Булгаков, Є. Слуцький [4–7]. Підбір цих наукових персоналій був зумовлений їх безпосередньою належністю до започаткування і розвитку наукових традицій Київського університету, а також тим, що їх ідейна і теоретична спадщина великою мірою визначила загальну історичну траєкторію розвитку вітчизняної економічної науки протягом II половини XIX – початку XX ст., залишила глибокий, але не до кінця оцінений слід в історії української та світової економічної науки. Автори наукової серії у ряді її видань переконливо довели, що наукові ідеї цих могутніх творчих постатей витримали найсуворішу перевірку часом, але при цьому не тільки не втратили своєї актуальності, але набули нового звучання і значення для сучасності.

Важливо зауважити, що наукові дослідні традиції та реформаторські стратегії, започатковані в історичному минулому в надрах вітчизняної економічної науки, не позбавлені вагомості і для сучасності. Їх творче переосмислення на фоні здійснення системної трансформації, інституційних змін та широкомасштабних реформ у сучасній Україні має важливе значення для глибшого розуміння загальної траєкторії історичного розвитку, поєднання національних, соціокультурних та інституційних чинників типовості та своєрідності української економіки, успішного використання нагромадженого історичного досвіду реформування, адже кардинальне оновлення та розвиток економічної теорії і, відповідно, практики господарювання багато в чому залежать від знання історії та врахування її уроків.

У пошуку найбільш ефективної стратегії економічних перетворень в Україні та зміцнення її конкурентних позицій у світовому господарстві на будь-якому етапі слід зважати на уроки минулого – необхідність поєднання універсальності та багатоваріантності світової економіки із самобутністю та унікальністю національної моделі економічного розвитку країни. Підтвердженням цього стало присудження колективу авторів серії наукових монографій *“Славенні постаті”* у 2013 р. вищої академічної відзнаки – премії імені М.І. Туган-Барановського НАН України.

Вихід колективу кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка на новий рівень філософсько-економічного, науково-теоретичного осмислення новітніх господарських явищ і процесів знайшов відображення у *формуванні потужних наукових шкіл, визнаних в Україні та за її межами*:

— наукової школи "Розвиток і трансформація економічних систем", представники якої сконцентрували зусилля на дослідженні проблем: функціонування, розвитку і трансформації економічних систем; формування нових парадигмальних підходів в економічній науці; теорії та практики інноваційно-інвестиційного розвитку ринкової економіки; грошово-кредитної політики і механізмів її реалізації в Україні; економічної природи та особливостей розвитку державної власності та підприємництва; становлення ринку нерухомості в національній економіці; економічної теорії добробуту, рівня життя та людського розвитку;

— наукової школи "Теоретико-методологічні проблеми розвитку історії економічних учень, макро- та мікроекономіки в контексті новітніх парадигмальних зрушень", прибічники якої займаються розробкою та реалізацією новітніх методологічних підходів у вивченні: макро- та мікроекономіки; закономірностей соціально-економічних перетворень в умовах невизначеності та ризику; економіко-філософської думки сучасного світу; суперечностей економічної глобалізації; теоретичних аспектів розвитку фондового ринку, ринку інтелектуальної власності; економічної природи страхування; новітніх парадигмальних підходів в історико-економічних розробках.

Актуальність, багатоаспектність та практична значущість таких досліджень знайшла відображення у тематиці монографій та захищених докторських дисертацій, наприклад:

- страховий ринок України: природа та особливості функціонування;
- детінізація економіки в трансформаційних суспільствах;
- міжурядові трансфери в умовах системної економічної трансформації;
- трансформація економічних систем в умовах глобалізації;
- розвиток галузевих ринків в умовах глобалізації;
- інвестиційно-інноваційна модель розвитку економіки України в умовах ринкової трансформації;
- нагромадження капіталу в суспільному відтворенні трансформаційних економік;
- розвиток підприємництва у сучасних транзитивних економічних системах;
- трансформація ринкових структур в умовах глобалізації;
- розвиток корпоративних структур в умовах глобальної конкуренції;
- еволюція методологічних засад парадигми інституціоналізму;
- становлення та розвиток теорії інформаційної економіки у II половині XX — на початку XXI ст. [8—18].

Новий рівень осмислення фундаментальних проблем економічної науки, господарської практики, а також наукові здобутки нової генерації дослідників знайшли відображення у наукових статтях, опублікованих у фахових економічних вітчизняних та зарубіжних виданнях, зокрема у "Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія Економіка".

На ґрунті плідного розвитку університетської економічної науки в трансформаційний період стало можливим докорінне та комплексне оновлення

навчально-методичної бази фундаментальної економічної освіти, що знайшло органічне втілення у підготовці серії *“Класичний університетський підручник”*, у якій був опублікований ряд підручників нового покоління з економічної теорії, мікро- та макроекономіки, історії економічних учень, теорії страхування, цінних паперів, фондового ринку тощо [19–25]. Якісними ознаками зазначених видань стали їх висока аналітичність, інформативність та ілюстративна насиченість викладу матеріалу, відповідність науково-теоретичного, методологічного та дидактико-методичного рівня сучасним вимогам реформування вищої освіти в Україні в контексті вимог Болонського процесу. Йдеться про доповнення текстів підручників розгалуженим наочним методичним забезпеченням: аналітичними та порівняльними таблицями, структурно-логічними та класифікаційними схемами основних наукових і навчальних проблем, етапів і напрямів їх наукової розробки та практичної реалізації, навчальні тренінги до кожного розділу, покликаних активізувати творчу самостійну роботу студентів.

Кардинальні зрушення в системі економічної науки та освіти в Україні актуалізували питання посилення практичної спрямованості підготовки фахівців у сфері економічної теорії. Його вирішенню значною мірою сприяли публікація практикумів з економічної теорії, макро- і мікроекономіки [25–29], розробка та викладання (в тому числі англійською мовою) нових навчальних дисциплін (*“Інтелектуальна власність”*, *“Економіка галузевих ринків”*, *“Трансформація економічних систем”*, *“Інституційна та еволюційна економіка”*, *“Інформаційна економіка”*, *“Поведінкова економіка”*, *“Комерціалізація інтелектуальної власності”* тощо).

Інституціональні зміни в економічному науково-освітньому просторі України, що відбулись у трансформаційний період, сприяли усвідомленню важливості глибинного філософського осмислення об’єктивної економічної реальності та місця у ній людини у подоланні кризового стану вітчизняної економічної науки та господарської практики. Цьому в зазначений період сприяв ряд видань нової філософсько-економічної наукової серії [30–32]. Як відомо, ця дослідна галузь пройшла тривалий шлях розвитку, починаючи від пам’яток стародавніх цивілізацій і завершуючи сучасними постмодерністськими дискурсами. Саме завдяки філософії людина зазвичай прагнула визначити, як поєднати гармонію Космосу і господарства, природу та культуру, божественний задум і його реалізацію у свободі волі індивіда. В умовах становлення української державності та здійснення радикальних системних трансформацій філософсько-економічне осмислення об’єктивної економічної дійсності, економічної онтології та антропології дозволило глибше осягнути сутність багатства, власності, вартості, грошей, ціни, праці, а також їх значення в досягненні сенсу життя соціальної спільноти та окремої особистості.

У зв’язку з цим зауважимо, що практично в усій сучасній економічній літературі присутнє нібито аксіоматичне твердження про те, що у кінцевому рахунку всі головні аспекти життя людини визначаються модусом економіки. Проте, на нашу думку, існують і зворотні, не менш складні та множинні зв’язки і впливи, оскільки поряд з етосом економічного в економічному бутті та життєдіяльності розгортається всеосяжна і багатогранна сфера людського духу – культура, етика і мораль, релігія тощо. Усі ці невід’ємні елементи множинних цивілізаційних та соціокультурних моделей економічного розвитку людства формують кумулятивну

причинність і детермінованість економічного буття у його часовому та просторовому вимірах, а тому також мають стати невід'ємним об'єктом сучасної поглибленої філософсько-економічної рефлексії.

Йдеться про те, що зміст економічного далеко не вичерпується тимчасовими формами, оскільки за явищами та їх зовнішніми маніфестаціями завжди криються множинні смисли. У цьому контексті аналіз метафізичної сутності економічного знання сприяє виявленню співвідношення між економічною теорією, філософією економіки, етичною економією та філософією господарства. Дослідження метафізичної сутності "духу" і "душі" економіки, її феноменологічного статусу, раціонального, ірраціонального і трансцендентного рівнів розуміння економічного буття відкриває нові горизонти і перспективи розвитку вітчизняної науки у вивченні трансформацій свідомості людини та її світогляду в епоху тотальних економічних раціоналізацій соціокультурної реальності.

Важливого значення у цьому зв'язку набуває розуміння економіко-філософської думки сучасного світу, яке розкриває стратегію економіко-філософського мислення в методологічному, теоретичному та пізнавальному контекстах. Аналіз проявів сучасного економіко-філософського знання неможливий без усвідомлення основних викликів сучасного глобалізованого світу, наявних систем цінностей, тотальних політичних впливів, домінуючих тенденцій сучасного інноваційного розвитку, невпинного поступу економічно розвинутого світу до інформаційної економіки.

Як уже зазначалося, фундаментальні соціально-економічні трансформації, кризові явища та потрясіння перехідного періоду виявили суперечливість, неповноту і неадекватність базових економічних концепцій і моделей, загостривши потребу в теоретичному осмисленні нової реальності та перегляді звичного методологічного і поняттєвого апарату. Науковому осмисленню парадигмальних зрушень в економічній теорії XXI ст. були присвячені *Міжнародні науково-практичні конференції "Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст."*, які відбулися на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2012 та 2015 рр. Особливістю цих конференцій стало поєднання в їх тематиці фундаментальних проблем світової і вітчизняної економічної теорії та актуальної проблематики реальної економіки і практики господарювання в умовах економічних викликів сучасності [33; 34].

Висновки

Таким чином, нинішнє осмислення з відстані історичного часу великої кількості тих реальних викликів, перед якими постала вітчизняна та світова економічна теорія останнього десятиліття XX — початку XXI ст., дозволяє дійти висновку, що реалізація радикальних економічних реформ в Україні, як і в решті країн Східної Європи, яскраво висвітлила справжню глибину проблеми реальних можливостей і обмежень економічної теорії. Свідченням цього виявилась нездатність економічної теорії передбачити та вирішити ряд наріжних проблем перехідних і трансформаційних економік. Це стосується закономірностей соціально-економічних трансформацій, суперечностей ходу і наслідків економічних реформ, характеру їх послідовності та передбачуваності, численних інституційних пасток, дефектних станів і ознак "квазіринковості" перехідних економік. Причому ця констатація рівною мірою стосується як вітчизняних теоретиків, так і визнаних на

Заході експертів-професіоналів, під егідою яких розроблялися рекомендації для пострадянських країн.

Усе це приводить до усвідомлення, по-перше, потреби у глибшій та реалістичнішій оцінці загального характеру зв'язку економічної теорії та економічної практики (політики); по-друге, необхідності реалістичних оцінок реальних можливостей та обмежень реалізації пізнавально-перетворюючої функції економічної теорії в умовах сучасної надскладної та динамічної економічної дійсності.

Разом з тим не можна не визнати, що в епоху динамічних трансформаційних перетворень та глибинних міжсистемних зламів потужним імпульсом і каталізатором подальшого розвитку економічної теорії ставали саме кризові економічні явища та загострення ряду економічних проблем. Проте ця діалектично суперечлива взаємодія економічної реальності та економічної теорії ще чекає на своє належне наукове осмислення. Йдеться про таке:

- сучасна економічна теорії перебуває у складній і часом суперечливій взаємозалежності з динамікою об'єктивної економічної дійсності. З одного боку, теорія постає як концептуально-аналітичне відтворення господарської реальності в системі наукового знання, а з іншого — вона є відносно самостійним фактором зворотного впливу на господарську практику, здатним прискорювати чи гальмувати реалізацію економічних процесів і хід соціально-економічних перетворень;

- усвідомлення уразливості та обмеженості аналітичних можливостей традиційних науково-дослідних програм у науковому осмисленні та адекватному концептуальному відтворенні мегатрендів сучасного господарського розвитку, а саме: глобалізації, фінансіалізації, інформатизації, інтелектуалізації та соціалізації економіки, ставить перед економічною наукою непросте завдання оновлення її теоретико-методологічного арсеналу для гідної відповіді на глобальні виклики сучасності. Вирішення цього складного завдання визначає не тільки вектори подальшого розвитку економічних досліджень, але й реальну економічну політику і практику трансформаційних змін національної економіки;

- закономірною рисою сучасності є актуалізація філософсько-методологічної проблематики економічних досліджень як безпосереднього результату і свідчення набутого ступеня зрілості самої економічної науки, її здатності до заглиблення у теоретико-методологічну рефлексію — самоусвідомлення та самопізнання;

- розвиток економічної теорії на початку XXI ст. характеризується посиленням тенденції до її парадигмальної диференціації, що простежується на рівні як мейнстріму, так і гетеродоксії. Зростаючий парадигмальний плюралізм унеможливорює пошук однієї зразкової парадигми, яка б репрезентувала сучасне наукове економічне знання. Наслідком цього є розширення спектру науково-дослідних програм на основі їх взаємопроникнення та парадигмального дрейфу в міждисциплінарні сфери — на стику суміжних і навіть віддалених наукових галузей;

- перспективні тенденції розвитку вітчизняної економічної теорії пов'язані з її плідним концептуальним оновленням і вдосконаленням методологічних можливостей у міжпарадигмальній та міждисциплінарній площинах, поверненням економічної науки до її найбільш продуктивних та інтелектуально значущих основ, пов'язаних з філософським сприйняттям економіки як надскладної відкри-

тої системи, невід'ємної складової багатогранної та динамічної людської життєдіяльності;

— вкорінення економічної науки в новій реальності спричиняє парадигмальні зрушення в межах її предметного поля, актуалізуючи проблематику загальнолюдських цінностей, довіри та справедливості. При цьому аксіологічна складова економіко-теоретичного знання набуває нових відтінків, пов'язаних з посиленням професійної доброчесності та наукової етики, підвищенням якості результатів наукових досліджень, покликаних уособлювати не тільки прагматично орієнтовану ринкову діяльність, але й глибинні духовно-ціннісні та морально-етичні засади національного буття та ідей, які пропонуються суспільству;

— визначальними інтегруючими тенденціями та найважливішими каталізаторами парадигмальних зрушень у межах сучасного інтелектуального ландшафту є екологізація та гуманізація соціально-економічного розвитку. Зазначена проблема є однією з найбільш гострих і дискусійних напрямів сучасних економічних досліджень, однак дієвих способів та механізмів її вирішення поки що не запропоновано [33; 34].

Таким чином, на сучасному етапі соціально-економічних змін і трансформацій *перед економічною теорією постають нові виклики та непрості завдання подальшого теоретико-методологічного вдосконалення*. Нині на перший план виходить завдання адекватного відображення нової соціально-економічної реальності, що формується в процесі постіндустріальних і глобальних перетворень економіки і суспільства в цілому. При цьому відчувається дефіцит, насамперед, ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень, спрямованих на глибоку системну інтерпретацію новітніх явищ і процесів, пов'язаних з: інформатизацією, екологізацією економічних відносин, багаторівневою інтеграцією соціуму, формуванням єдиного світогосподарського середовища, а також із зростанням невизначеності та загостренням глобальних проблем.

Масштаб таких дослідних завдань потребує *активних міждисциплінарних комунікацій і творчого використання нагромадженого світовою економічною наукою теоретичного арсеналу*. Слід також урахувати, що перспективи подальшого розвитку вітчизняної економічної теорії значною мірою залежатимуть від затребуваності практикою, здатності творчо використовувати багатство інтелектуальної спадщини попередніх поколінь, уміння долати шаблони, інертність і застій наукового мислення, розвивати інноваційні аналітичні методи та науково-дослідні підходи.

Список використаної літератури

1. Історія економічних учень : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2004. — 1300 с. — (Класичний університетський підручник).
2. Історія економічних учень : хрестоматія : навч. посіб. ; [за ред. проф. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2011. — 1198 с.
3. Васильєва Р.Х., Горкіна Л.П., Петровська Н.А. та ін. Історія економічної думки України : навч. посіб. — К. : Либідь, 1993. — 272 с.
4. Слуцький Є. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності : моногр. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2007. — 919 с.
5. Вернадський І. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні : моногр. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2009. — 862 с.

-
6. М. Бунге: сучасний дискурс : моногр. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2005. — 697.
7. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2006. — 903 с.
8. Базилевич В.Д. Страховий ринок України : моногр. — К. : Товариство “Знання”, КОО, 1998. — 374 с.
9. Гайдай Т.В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : моногр. — К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. — 296 с.
10. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін : моногр. — К. : Знання, 2008. — 431 с.
11. Дучинська Н.І. Нагромадження капіталу в умовах трансформації економіки України : моногр. — К. : ННЦ ІАЕ, 2007. — 400 с.
12. Ігнатюк А.І. Галузеві ринки: теорія, практика, напрями регулювання : моногр. — К. : ННЦ ІАЕ, 2010. — 465 с.
13. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : моногр. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2006. — 329 с.
14. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : моногр. — К. : Аграр Медіа Груп, 2012. — 432 с.
15. Осецький В.Л. Інвестиції та інновації: проблеми теорії і практики : моногр. — К. : ІАЕ УААН, 2003. — 412 с.
16. Слухай С.В. Міжбюджетні трансферти у постсоціалістичних країнах: від теорії до реалій : моногр. — К. : АртЕк, 2002. — 279 с.
17. Філюк Г.І. Конкуренція і монополія в епоху глобалізації : моногр. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 404 с.
18. Уманців Ю.М. Корпоративні структури у глобальному конкурентному просторі : моногр. — К. : ННЦ ІАЕ, 2012. — 407 с.
19. Економічна теорія: Політекономія : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2012. — 702 с. — (Класичний університетський підручник).
20. Історія економічних учень : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — У 2 ч. — К. : Знання, 2006. — Ч. 1. — 582 с.; Ч. 2. — 575 с. — (Класичний університетський підручник).
21. Макроекономіка : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2008. — 743 с. — (Класичний університетський підручник).
22. Мікроекономіка : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2007. — 677 с. — (Класичний університетський підручник).
23. Страхування : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2008. — 1019 с. — (Класичний університетський підручник).
24. Фондовий ринок : підруч. — У 2 кн. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2015. — Кн. 1. — 621 с.; Кн. 2. — 686 с. — (Класичний університетський підручник).
25. Цінні папери : підруч. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2011. — 1094 с. — (Класичний університетський підручник).
26. Економічна теорія: Політекономія: практикум : навч. посіб. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2010. — 494 с.
27. Макроекономіка: практикум: навч. посіб. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2010. — 550 с.

28. Мікроекономіка: практикум : навч. посіб. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2010. — 490 с.
29. Цінні папери: практикум : навч. посіб. ; [за ред. В.Д. Базилевича]. — К. : Знання, 2013. — 791с.
30. Базилевич В.Д., Ильин В.В. Метафизика экономики : моногр. — К. : Знання; М. : Рыбари, 2010. — 719 с.
31. Базилевич В.Д., Ильин В.В. Философия экономики. История : моногр. — К. : Знання; М. : Рыбари, 2011. — 927 с.
32. Базилевич В.Д., Ильин В.В. Экономико-философская мысль современного мира. — К. : Знання, 2015. — 821 с.
33. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст. : матер. Міжнар. науково-практич. конф. — К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf.
34. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст. : матер. II Міжнар. науково-практич. конф. — К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/materials2015.pdf.

References

1. *Istoriya Ekonomichnykh Uchen'*, za red. V.D. Bazylevycha [History of Economic Doctrines], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2004 [in Ukrainian].
2. *Istoriya Ekonomichnykh Uchen'*, za red. V.D. Bazylevycha [History of Economic Doctrines], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2011 [in Ukrainian].
3. Vasylyeva R.Kh., Gorkina L.P., Petrovs'ka N.A. et al. *Istoriya Ekonomichnoi Dumky Ukrainy* [History of Economic Thought in Ukraine]. Kyiv, Lybid', 1993 [in Ukrainian].
4. Sluts'kyi E. *Vyznannya. Tvorchy Spadshchyna z Poglyadu Suchasnosti*, za red. V.D. Bazylevycha [Recognition. Creative Heritage from the Modern Viewpoint], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2007 [in Ukrainian].
5. Vernads'kyi I. *Vytoky. Tvorchy Spadshchyna u Konteksti Istorii Ekonomichnoi Dumky v Ukraini*, za red. V.D. Bazylevycha [Sources. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2009 [in Ukrainian].
6. M. Bunge: *Suchasnyi Dyskurs*, za red. V.D. Bazylevycha [M. Bunge: Modern Discourse], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2005 [in Ukrainian].
7. Bulgakov S. *Rozmysly. Tvorchy Spadshchyna u Konteksti XXI Stolittya*, za red. V.D. Bazylevycha [Thoughts. Creative Heritage in the Context of the XXI Century], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2006 [in Ukrainian].
8. Bazylevych V.D. *Strakhovyi Rynok Ukrainy* [Ukraine's Insurance Market]. Kyiv, Znannya, 1998 [in Ukrainian].
9. Haidai T.V. *Paradygma Instytutstionalizmu: Metodologichniy Kontekst* [Paradigm of Institutionalism: Methodological Context]. Kyiv, Kyiv Univ., 2008 [in Ukrainian].
10. Grazhevs'ka N.I. *Ekonomichni Systemy Epokhy Global'nykh Zmin* [Economic Systems of the Epoch of Global Changes]. Kyiv, Znannya, 2008 [in Ukrainian].
11. Duchyns'ka N.I. *Nagromadzhennya Kapitalu v Umovakh Transformatsii Ekonomiky Ukrainy* [Capital Accumulation under Conditions of Transformation of Ukraine's Economy]. Kyiv, IAE, 2007 [in Ukrainian].

-
12. Ignatyuk A.I. *Galuzevi Rynky: Teoriya, Praktyka, Napryamy Regulyuvannya* [Branch Markets: Theory, Practice, Directions of Regulation]. Kyiv, IAE, 2010.
 13. Mazur I.I. *Detinizatsiya Ekonomiky Ukrainy: Teoriya ta Praktyka* [Withdrawal of Ukraine's Economy from Shadow: Theory and Practice]. Kyiv, Kyiv Univ., 2006 [in Ukrainian].
 14. Maslov A.O. *Informatsiina Ekonomika: Stanovlennya, Struktura ta Teoretychne Osmyslennya* [Informational Economy: Establishment, Structure and Theoretical Comprehension]. Kyiv, Agrar Media Grup, 2012 [in Ukrainian].
 15. Osets'kyi V.L. *Investysii ta Innovatsii: Problemy Teorii i Praktyky* [Investments and Innovations: Problems of Theory and Practice]. Kyiv, IAE of the NAASU, 2003 [in Ukrainian].
 16. Slukhai S.V. *Mizhbyudzhetni Transferty u Postsotsialistychnykh Krainakh: vid Teorii do Realii* [Interbudget Transfers in the Post-Socialism Countries: from Theory to Realities]. Kyiv, ArtEk, 2002 [in Ukrainian].
 17. Fylyuk G.I. *Konkurentsia i Monopoliya v Epokhu Globalizatsii* [Competition and Monopoly in the Globalization Epoch]. Zhytomyr, I. Franko Zhytomyr State Univ., 2009 [in Ukrainian].
 18. Umantsiv Yu.M. *Korporatyvni Struktury u Global'nomu Konkurentnomu Prostoru* [Corporative Structures in the Global Competitive Space].], Kyiv, IAE, 2012 [in Ukrainian].
 19. *Ekonomichna Teoriya: Politekonomiya, za red. V.D. Bazylevycha* [Economic Theory: Political Economy], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2012 [in Ukrainian].
 20. *Istoriya Ekonomichnykh Uchen', za red. V.D. Bazylevycha. U 2 ch.* [History of Economic Doctrines], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2006, Parts 1, 2 [in Ukrainian].
 21. *Makroekonomika, za red. V.D. Bazylevycha* [Macroeconomics], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2008 [in Ukrainian].
 22. *Mikroekonomika, za red. V.D. Bazylevycha* [Microeconomics], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2007 [in Ukrainian].
 23. *Strakhuvannya, za red. V.D. Bazylevycha* [Insurance], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2008 [in Ukrainian].
 24. *Fondovi Rynok, za red. V.D. Bazylevycha. U 2 kn.* [Share Market], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2015, Vols. 1, 2 [in Ukrainian].
 25. *Tsinni Papery, za red. V.D. Bazylevycha* [Securities], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2011 [in Ukrainian].
 26. *Ekonomichna Teoriya: Politekonomiya, za red. V.D. Bazylevycha* [Economic Theory: Political Economy], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2010 [in Ukrainian].
 27. *Makroekonomika, za red. V.D. Bazylevycha* [Macroeconomics], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2010 [in Ukrainian].
 28. *Mikroekonomika, za red. V.D. Bazylevycha* [Microeconomics], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2010 [in Ukrainian].
 29. *Tsinni Papery, za red. V.D. Bazylevycha* [Securities], edited by V.D. Bazylevych. Kyiv, Znannya, 2013 [in Ukrainian].
 30. Bazilevich V.D., Il'in V.V. *Metafizika Ekonomiki* [Metaphysics of Economy]. Kyiv, Znannya; Moscow, Rybari, 2010 [in Russian].

31. Bazilevich V.D., Il'in V.V. *Filosofiya Ekonomiki. Istoriya* [Philosophy of Economy. History]. Kyiv, Znannya; Moscow, Rybari, 2011 [in Russian].

32. Bazilevich V.D., Il'in V.V. *Ekonomiko-Filosofskaya Mysl' Sovremennogo Mira* [Economic Philosophical Thought of the Modern World]. Kyiv, Znannya, 2015 [in Russian].

33. *Paradygmal'ni Zrushennya v Ekonomichnii Teorii XXI St., Mater. Mizhnar. Naukovo-Praktych. Konf.* [Paradigm Changes in the Economic Theory of the XXI Century. Proceedings of the Intern. Sci.-Pract. Conference]. Kyiv, T. Shevchenko National Univ. of Kyiv, 2012, available at: http://econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/conf_materials.pdf [in Ukrainian].

34. *Paradygmal'ni Zrushennya v Ekonomichnii Teorii XXI St., Mater. II Mizhnar. Naukovo-Praktych. Konf.* [Paradigm Changes in the Economic Theory of the XXI Century. Proceedings of the II Intern. Sci.-Pract. Conference]. Kyiv, T. Shevchenko National Univ. of Kyiv, 2015, available at: http://www.econom.univ.kiev.ua/paradigm_et/materials2015.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11 липня 2016 р.



О. І. АМОША,
професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
директор Інституту економіки промисловості
НАН України
(Київ)

O. I. AMOSHA,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Director of the Institute of Industrial Economy
of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

УДК338.45.(477.62)

ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ НА ШЛЯХУ ДО ВІДНОВЛЕННЯ

Визначено місце і роль Донбасу в промисловому розвитку України. Наголошено на необхідності вирішення актуальних на даний час проблем регіону – соціальних, економічних, екологічної безпеки, які критично загострилися в результаті бойових дій. Зазначено, що після встановлення миру в Донбасі для виправлення ситуації будуть потрібні титанічні зусилля, спрямовані на відновлення економіки інноваційного типу, відродження великих і малих підприємств, залучення інвестицій у перспективні виробництва, їх кадрове забезпечення, розвиток науки та освіти.

Ключові слова: економічний потенціал, галузі промисловості, збройний конфлікт, завдана шкода виробництву та інфраструктурі, напрями відновлення та розбудови, промислова політика, кадрове забезпечення, інновації, інвестиції, роль науки та освіти.

THE INDUSTRY OF DONBAS ON THE WAY TO THE RESTORATION

The place and role of Donbas in Ukraine's industrial development are determined. The necessity of the solution of region's problems urgent at this time, namely, the social problems and ones of ecological security, which became critically sharp as a result of the war actions, is emphasized. It is noted that, after the establishment of the peace in Donbas in order to improve the situation, the huge efforts directed to the restoration of the economy of the innovative type, renewal of great and small enterprises, attraction of investments to promising productions, their provision with personnel, and development of science and education will be required.

Keywords: economic potential, branches of the industry, armed conflict, caused harm to the production and infrastructure, directions of restoration and development, industrial policy, provision with personnel, innovations, investments, role of science and education.

Майже чверть століття Україна функціонує у світовому співтоваристві як держава, що декларує шлях до політичної та економічної незалежності, принципів демократії, громадянського суспільства, різних і рівноправних форм власності, ринкових відносин, співпраці з іншими країнами та світовими інститутами. Ці та

інші положення закріплено в Конституції та законах України, і їх виконання на практиці є першочерговим.

Водночас задекларовані завдання поки що є далекими від реальних результатів. Економіка країни так і не досягла показників початку незалежності за рівнями ВВП, продуктивності праці та ін. За даними і українських, і міжнародних організацій, структурну перебудову економіки та промисловості з метою формування конкурентоспроможного виробництва на базі сучасних технологій так і не було реалізовано. Нині немає прогресу, знижено якість освіти, охорони здоров'я і навколишнього природного середовища, загострилися протиріччя між різними соціальними групами з приводу майнових, національних, релігійних та інших відносин. У цілому стабільних позитивних економічних і соціальних тенденцій в державі немає; зникають регіональні та загальнодержавні переваги економіки України, втрачаються реальні можливості поступального руху держави та її регіонів.

У ряді регіонів виклики та загрози набули критичного характеру, особливо це стосується Донбасу [1]. Так, займаючи місця в першій п'ятірці серед регіонів України за реалізацією продукції, Донецька область у 2012 р. в рейтингу "сталій розвиток" посіла лише 17-те місце, "сприятлива демографія" — 22-ге, "інноваційність" — 18-те, "екологія" — 27-ме, а Луганська область — відповідно, 20-те, 26-те, 13-те і 26-те місця [2].

До подій кінця 2013—2014 рр. Донецька та Луганська області порівняно з іншими регіонами мали високий рівень промислового розвитку не тільки в Україні, але й у СНД. Вони займали, відповідно, третє та четверте місця в рейтингу реалізації промислової продукції регіонів України. У наступні роки ситуація значно погіршилась, а у зв'язку із збройним конфліктом на Південному Сході України кожна з цих областей виявилася поділеною на дві частини, одна з яких перебуває під юрисдикцією України, а інша — управляється самопроголошеними владами.

Нині промислові та інші підприємства Донецької та Луганської областей працюють не на повну потужність. Велика частина підприємств або зруйнована, або залишилася без сировини, енергоносіїв, ринків збуту. Вугільні шахти в основному зупинились, а деякі навіть є затопленими. Завантаженість металургійних підприємств не перевищує 30—50%, і то не всіх. У зоні АТО практично зупинено роботу підприємств хімічної промисловості і значною мірою машинобудування, істотно пошкоджено виробничу та цивільну інфраструктури. Внаслідок воєнного протистояння країна зазнала великих людських втрат. Багато найбільш кваліфікованих фахівців, підприємців, вчених, освітян покинули зону конфлікту, стали тимчасовими переселенцями та біженцями, кількість яких перевищує 1 млн. осіб. Проте рано чи пізно, після завершення бойових дій, треба буде відроджувати економіку Донеччини та Луганщини, забезпечувати їх кваліфікованою робочою силою, відновлювати зруйноване, будувати нове, перспективне, сучасне виробництво.

Таким чином, **мета статті** — показати значення регіону для економіки України, вплив збройного конфлікту на промисловість, запропонувати шляхи подолання його наслідків та розбудови сучасного виробництва.

Економічний потенціал Донецької та Луганської областей

У період, що передував кризі 2013—2014 рр., Донецька і Луганська області були серед найбільш економічно розвинутих регіонів України, тому рівень економіки

в цих областях багато в чому визначав потенціал країни. За підсумками 2012 р., їх частка у структурі національного ВВП становила близько 17% (12,4% — Донецька область і 4,4% — Луганська область). Вони входили до групи регіонів з високим рівнем промислового розвитку разом з Дніпропетровською, Запорізькою та Полтавською областями [3]. У структурі промислового виробництва питома вага Донбасу становила 24,6% (Донецька область — 18,5%, Луганська — 6,1%) *. У Донецькій області було розташовано понад 2000 промислових підприємств, 800 з яких — найбільші в Україні. Обидві області забезпечували понад 23% експортних надходжень, у них сукупно було сконцентровано більш як 90% покладів кам'яного вугілля, харчової солі, вогнетривких глин, близько 15% руд чорних металів, понад 60% ртуті.

Економіка Донецької області налічувала понад 150 галузей, серед яких: металургійна, вугільна та хімічна промисловість, машинобудування, сільське господарство, харчова промисловість, інші високоприбуткові галузі з потужним ресурсним потенціалом. На Донецьку область припадало близько 12,5% ВРП України (це другий результат після Києва). Донецьк був одним з найбільших економічних, фінансових і бізнесових центрів України, де було зареєстровано кілька десятків підприємств із списку 200 найбільших українських компаній. Донецьк разом з Макіївкою (по суті, його передмістям) займали друге місце за чисельністю населення серед міських поселень та утворювали найбільший в Україні Донецько-Макіївський промисловий вузол [4], в якому зосереджено вугільну та металургійну промисловість, машинобудування.

За даними каталогу провідних підприємств України **, основними перевагами *Донецької області* на той час були:

1. Вигідне географічне положення, оскільки вона межує з найбільш густонаселеними та економічно розвинутими областями України: Дніпропетровською, Харківською, Запорізькою, Луганською, а також Ростовською областю Російської Федерації.

2. Зручний доступ до ринків Східної Європи та інших регіонів. Область підтримувала давні та тісні міжнародні зв'язки з партнерами майже із 100 держав. Використовуючи вихід до Чорноморсько-Середземноморського басейну, вона здійснювала торговельні відносини з країнами Балканського півострова, Близького Сходу, Африки, Центральної та Південно-Східної Азії.

3. Найбільший в Україні та розвинутий ринок праці становив 2 млн. осіб з добре підготовленими фахівцями широкого профілю. Система освіти в Донецькій області теж була однією з найефективніших і престижних в Україні. Вищі навчальні заклади щороку випускали близько 40 тис. фахівців. За кількістю навчальних закладів Донецька область займала третє місце в Україні після таких вузівських центрів, як Київ і Харків. Вона була одним з найважливіших науково-дослідних центрів України. В області діяли 8 інститутів Національної академії наук України, 100 науково-дослідних і проектних інститутів, бюро, дослідних станцій і філій.

* Обсяг реалізованої промислової продукції за січень — грудень 2013 року та індекс обороту (реалізації) в Україні / Державна служба статистики : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

** Экономический потенциал регионов Украины. Донецкая область [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rada.com.ua/rus/RegionsPotential/Donetsk/>.

4. Високорозвинуті автотранспортні та залізничні комунікації, міжнародні аеропорти в Донецьку та Маріуполі. Потужність Маріупольського торгового порту становила 12 млн. т вантажів на рік, а його фарватер дозволяв приймати судна вантажопідйомністю до 16 тис. т. Порт відкривав доступ до Чорноморсько-Середземноморського басейну.

5. Запаси природних багатств становлять 12% від загальноукраїнських — більше, ніж у будь-якій іншій області, що дозволяло забезпечувати власні потреби та поставляти до інших регіонів України такі корисні копалини, як кам'яне вугілля, сіль, вапняки, доломіт, вогнетривкі та керамічні глини, каолін, ртуть, азбест, гіпс, крейду, будівельний і облицювальний камінь та ін.

6. Розвинута промисловість. У чорній металургії функціонувало 3 великих металургійних комбінати, 4 металургійних заводи, 2 підприємства з виробництва металевих труб (трубний і трубопрокатний) та металопрокатний завод. Потужність виробництва чавуну становила 18,2 млн. т, сталі — 22,9 млн. т, готового прокату — 15,8 млн. т на рік. Питома вага експортної продукції в зовнішньоторговельному обороті дорівнювала майже 70%, металопродукцію області купували в більш як 50 країнах світу.

До машинобудівного сектору Донецької області входило майже 220 підприємств, які забезпечували більшу частину потреб України в різних видах машин та устаткування. Всі підприємства мали розвинуту інфраструктуру для забезпечення їх сировиною та реалізації готової продукції. Серед найбільших виробників машинобудівної продукції — ЗАТ "Новокраматорський машинобудівний завод", концерн "Азовмаш", СКМЗ, Ясинуватський машзавод, "Точмаш", горлівські машинобудівні підприємства гірничого обладнання.

У хімічній промисловості працювали 15 підприємств різної спеціалізації, які виробляли широкий спектр продукції: мінеральні добрива, кислоти, соду, пластмаси. Лідером був ВАТ «Концерн "Стирол"». Значна частина виробленої ним продукції експортувалася до країн СНД, Європи, Азії.

Вугільна промисловість об'єднувала понад 100 шахт і шахтоуправлінь, 12 шахтобудівних підприємств, 33 збагачувальні фабрики. Виробнича потужність вугледобувних підприємств становила майже 56 млн. т на рік, балансові промислові запаси вугілля — 14,3 млрд. т, у тому числі коксівного — 7,5 млрд. т. У рамках програми реструктуризації вугільної галузі проводилася робота з реконструкції та закриття неперспективних шахт.

Електроенергетика була представлена комплексом генеруючих, мережних, ремонтно-технічних виробництв. Потужність семи теплових електростанцій (близько 10 тис. МВт) покривала потреби області й дозволяла експортувати електроенергію за межі регіону.

Багатий чорноземом ґрунт Донецької області забезпечував широкі можливості для виробництва сільськогосподарської продукції. У сільському господарстві області використовувалося близько 2 млн. га сільськогосподарських угідь. Основними видами виробленої тут сільськогосподарської продукції були: озима пшениця, олія, насіння соняшника, овочі, свинина, яловичина, птиця та риба. В агропромисловому комплексі в результаті реформування 414 колективних сільськогосподарських підприємств було створено 567 агроформувань ринкового типу, функціонувало 2132 фермерських господарства.

Харчопереробна промисловість формувала один з найбільш привабливих секторів для вкладення капіталу. Донецька область була великим центром ви-

робництва напоїв, спеціалізувалася на високоякісному пиві та шампанських винах.

Для населення області близько 400 підприємств легкої промисловості випускали товари широкого вжитку, меблі, холодильники, газові плити, пральні машини, одяг, взуття, трикотажні вироби тощо.

7. Значний досвід інвестиційної та інноваційної діяльності і можливості функціонування підприємств у спеціальних режимах ВЕЗ і ТПР у Донецькій області.

На території *Луганської області* було зосереджено близько 4,6% основних фондів України, 5% трудових ресурсів, вона забезпечувала 4,5% сукупного ВРП регіонів України, тут було близько 30 промислових підприємств, одна третина з яких припадала на машинобудування, ще одна третина – на металургію [4].

Перевагами географічного положення області до 2013 р. були: розвинута мережа залізниць, наявність транзитних магістралей, близькість до найважливіших сировинних районів (Придніпров'я, Північного Кавказу, Чорноземного центру Росії), сусідство з великими промисловими регіонами (промисловим центром Росії, Харковом, Ростовом-на-Дону), розвинута промисловість з видобування вугілля, металургія, важке машинобудування, хімічна промисловість і сільське господарство *.

В області лідирувала переробна промисловість (71,6%), яка була представлена підприємствами з виробництва коксу та продуктів нафтопереробки, машинобудування, хімічної, нафтохімічної, харчової, целюлозно-паперової, легкої промисловості і будівельних матеріалів. У важкій промисловості першочергове значення мав паливно-енергетичний комплекс, основна роль належала добувній промисловості, яка в загальному обсягу виробництва становила п'яту частину (18%), у якій переважали вугільні підприємства.

У Луганській області сформувалися три великих промислових вузла: Луганський – підприємства машинобудування, металообробки та легкої промисловості; Алчевсько-Стаханівський – підприємства вугільної, металургійної та машинобудівної галузей; Лисичансько-Рубіжансько-Севєродонецький – підприємства хімічної, нафтохімічної промисловості. Близько десятка промислових підприємств перебували в загальнодержавному рейтингу 100 найбільших з них.

Як свідчать наведені дані, промислові регіони Донецької та Луганської областей були системоутворюючими для національної економіки та вітчизняної промисловості, оскільки їх частка у структурі промислового виробництва становила 25% усього промислового потенціалу України.

Бойові дії на Сході України вкрай негативно вплинули на стан промисловості на території Донецької та Луганської областей. Усі економічні показники в цих регіонах стрімко впали. Тільки за 2014 р. (порівняно з попереднім роком) промислове виробництво Донецької області скоротилося на 31,5%. У грудні 2014 р. (порівняно з груднем 2013 р.) показники промислового виробництва знизилися майже у 2 рази, відбувся глибокий спад у машинобудуванні (у 2 рази), виробництві основних фармацевтичних продуктів і препаратів (у 2,3 рази), харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (у 2,2 рази), вугільній промисловості (в 15,9 рази).

* Луганская область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrgold.net/index.php/ru/luganskaya-oblast>.

На початку 2015 р. в цілому промислове виробництво знову скоротилося (на 18,5% порівняно з кінцем 2014 р. і на 50% порівняно із січнем 2014 р) *. У 2015–2016 рр. ситуація різко погіршилась. У зв'язку з бойовими діями виникли проблеми з доставкою сировини та відвантаженням готової продукції, відновленням зруйнованої транспортної та енергетичної інфраструктур. Аналогічне становище склалось і в Луганській області **. У цей період значних пошкоджень зазнали багато підприємств. Станом на 1 березня 2015 р., за даними департаменту економіки Донецької облдержадміністрації, в Донецькій області було пошкоджено або зруйновано понад 10 тис. об'єктів, зокрема: 7409 об'єктів житлового будівництва, 1346 – електропостачання, 62 – теплопостачання, 58 – водопостачання, 848 – газопостачання, 19 – каналізаційного господарства. Крім того, постраждали 70 закладів охорони здоров'я, 176 загальноосвітніх шкіл, 86 дошкільних закладів, 28 ПТЗ і 19 ВНЗ, 26 об'єктів фізичної культури і спорту, 54 установи культури. Отримали пошкодження 128 об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури, 66 об'єктів промисловості, 95 підприємств торгівлі, 4 банківські установи та 123 об'єкти інших сфер економіки ***.

У Донецькій і Луганській областях зазнали руйнувань 962 км автомобільних доріг загального користування (250,5 км – у Донецькій та 711,5 км – у Луганській), 24 мости і шляхопроводи протяжністю більш як 2394 погонних метри; пошкоджено 483 об'єкти залізничної інфраструктури (станції, колії, контактні мережі, пристрої електропостачання та ін.). Практично зруйновано інфраструктуру міжнародних аеропортів Донецька та Луганська.

Значні проблеми виникли в енергетичному комплексі Донбасу, що пов'язано з пошкодженнями об'єктів електропостачання і загрожує зниженням виробничого потенціалу, а в окремих випадках і безповоротними втратами промислових активів. В Україні приблизно половина всієї електроенергії вироблялася вугільними тепловими електростанціями (ТЕС); 13 з 14 ТЕС постачали електроенергію на український енергетичний ринок, 6 з цих станцій знаходяться в Донецькій і Луганській областях. Їх встановлена сумарна потужність дорівнює близько 15% загальної потужності.

У результаті бойових дій об'єкти інфраструктури (будівлі, комунікації) усіх ТЕС Донбаської енергосистеми були різною мірою пошкоджені. Значних пошкоджень зазнали магістральні та локальні лінії електропередачі та підстанції. Повністю зупинено роботу Слов'янської ТЕС і частково Луганської ТЕС (працюють два енергоблоки з п'яти встановлених). За даними Міненерго, на початку серпня 2015 р. на територіях Луганської та Донецької областей було пошкоджено більш як 10 високовольтних ліній на 220 і 330 кВ і понад 20 ліній на 110 кВ [5].

На коксохімічних підприємствах залишилися не вирішеними питання постачання сировини та вивезення готової продукції залізничним транспортом. Проб-

* Дані Головного управління статистики у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://donetskstat.gov.ua>.

** Деякі дані по промисловості та соціально-економічному розвитку Луганської області обмежуються показниками за травень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lg.ukrstat.gov.ua.

*** В Донецькій області пошкоджено или разрушено более 10 тысяч объектов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://donoda.gov.ua/?lang=ru&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:24598>.

леми в коксохімічній галузі *, руйнування транспортної інфраструктури, пошкодження ліній електропередачі унеможливають роботу підприємств металургійної галузі. У результаті повністю зупинили свою роботу 10 металургійних заводів. Крім того, через попадання артснаряду пошкоджено одну з аглофабрик **.

Із 135 діючих шахт Донбасу 100 знаходяться на території, що є не підконтрольною Україні, а з 35 вуглевидобувних шахт, розташованих на підконтрольній Україні частині Донбасу, працюють тільки 28 [6]. Зупинення шахт негативно впливає не тільки на промисловість Донецької області. Електростанції, розташовані в інших регіонах України, ТЕЦ, які працюють на вугіллі (у тому числі Дарницька ТЕЦ м. Києва), також забезпечуються вугіллям з Донбасу. Для повноцінного та своєчасного постачання вугілля шахти повинні безперебійно працювати, а це складно забезпечити в зоні бойових дій. Поновлення діяльності вуглевидобувних, металургійних і коксохімічних підприємств залежатиме від подальшого розвитку подій у регіоні і, головним чином, забезпечення стабільності залізничного сполучення, постачання електроенергії.

Населення регіону дуже скоротилося через міграцію. Можна припустити, що тенденція відпливу населення з Донецької області триватиме. І для цього є всі підстави. Так, заробітна плата найманих працівників у Донецькій та Луганській областях за липень 2014 р. становила лише 76,4% порівняно з липнем 2013 р., у тому числі у промисловості вона впала до 82,9%, у будівництві — до 62,6%, у професійній, науково-технічній діяльності — до 39,1% ***. Ці показники продовжують погіршуватися. Співробітники непрацюючих підприємств узагалі залишилися без роботи. До того ж наукова й освітянська інфраструктури в Донецькому регіоні зазнали значних втрат.

Основні напрями відновлення промисловості Донецької та Луганської областей

Довоєнний рівень промисловості Донецької та Луганської областей — результат тенденцій, які склалися протягом тривалого періоду. Їх розвиток був зумовлений історично сформованою орієнтацією економіки країни на розширене використання та екстенсивну експлуатацію природних ресурсів. Підприємства чорної металургії, електроенергетики, машинобудування та металообробки, паливної промисловості у більшості своїй підпорядковувалися центру та виробляли продукцію загальнодержавної спеціалізації, тобто розвивалися галузі важкої промисловості, орієнтовані переважно на вивезення виробленої продукції за межі цих регіонів. Таким чином, перший тренд економічного розвитку областей — значне превалювання галузей важкої промисловості над іншими.

За роки незалежності адаптація промислових галузей регіону до нових економічних умов відбувалася, головним чином, не за рахунок створення нових високотехнологічних виробництв, а шляхом закриття окремих підприємств і навіть зникнення цілих галузей (наприклад, легкої промисловості), продукція яких ви-

* Итоги работы металлургических предприятий Донецкой области в феврале [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://donoda.gov.ua/?lang=ru&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:24753>.

** Артснаряд повредил аглофабрику Макеевский металлургический комбинат имени Ильича [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ilyichsteel.metinvestholding.com/ru/press/news/show/3504>.

*** Заробітна плата найманих працівників Донецької області за липень 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.donetskstat.gov.ua/>.

явилася неконкурентоспроможною. Багато з тих підприємств, які зуміли пристосуватися до нових економічних відносин (у добувній галузі, чорній металургії, електроенергетиці, газовій, хімічній та нафтохімічній промисловості, машинобудуванні), використовували застарілі техніку і технології, що продовжувало позначатися на продуктивності праці та екологічному стані регіону.

Новий тренд у розвитку Донецької області могли б визначити ті заходи промислової політики, які влада стала запроваджувати з метою підтримки та стимулювання розвитку промисловості. У 1996 р. було прийнято Концепцію державної промислової політики, в розробці якої взяв участь Інститут економіки промисловості НАН України (як і в інших важливих рішеннях щодо промислової політики), у 2003 р. — Концепцію промислової політики та Державну програму розвитку промисловості на 2003–2011 роки. У 2013 р. було ухвалено Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року, використано методи податково-бюджетної та грошово-кредитної політики.

У свій час Законом України "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України" (1999 р.) було запроваджено пільговий режим оподаткування для підприємств гірничо-металургійного комплексу на 1999–2002 рр., а Закон України "Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності у Донецькій області" (1998 р.) гарантував суб'єктам господарювання податкові та митні пільги за умов реалізації в пріоритетних для регіону видах економічної діяльності інвестиційних проектів на суму від 1 млн. дол. Проте реалізовувалася промислова політика незадовільно. Для формування довгострокових цільових програм розбудови промисловості індустриальних регіонів варто було б чіткіше визначити пріоритети промислового розвитку і викласти їх у законах, стратегічних і програмних документах Кабінету Міністрів України, стратегіях розвитку відповідних міністерств і відомств, стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів.

На майбутнє Донецька та Луганська області як регіони з високим рівнем промислового розвитку повинні залишатися ключовим елементом економічної системи східної частини країни і, відповідно, фундаментом для становлення інших секторів економіки. Але при цьому потрібно враховувати високий рівень спрацьованості основних фондів, який негативно вплине на конкурентоспроможність економіки регіону, створить загрози для навколишнього середовища та здоров'я населення, викличе надмірну орієнтованість провідних видів діяльності промисловості регіону на світові ринки, що зробить їх залежними від зовнішньої кон'юнктури, підвищить матеріало-, енерго- та капіталомісткість виробництва продукції. Це також спровокує збитковість значної частини вугільних підприємств. Слід зважати і на недостатні обсяги державних коштів, що виділялися на підтримку та дотації таким підприємствам, і на необхідність оптимізації шахтного фонду для забезпечення його рентабельності.

В умовах певного збереження тренду розвитку, що існував, для перспективної частини промислового комплексу регіону основними напрямками розвитку мають бути: підвищення конкурентоспроможності продукції підприємств шляхом модернізації промислових виробництв за рахунок забезпечення інформування місцевих підприємців про новітні прогресивні технології та обладнання, впровадження відповідних інноваційних наукомістких технологій; створення значно-

го інноваційного сектору в промисловості на основі об'єднання наукових і виробничих організацій, великих підприємств і малого бізнесу, загальної активізації інноваційного процесу; реалізація комплексних заходів з підвищення якості продукції та її сертифікації.

Для залучення інвестицій в економіку регіону потрібно забезпечити сприятливий інвестиційний клімат, підвищити інвестиційну привабливість підприємств і сприяти пошуку потенціальних інвесторів; створювати підприємства з іноземним статутним капіталом; визначати пріоритети інвестиційної політики території, які мають бути зафіксовані в документах з регіонального та міського розвитку, тобто бути легітимними для інвесторів.

Для промислових міст пріоритетні напрями інвестиційної політики слід визначати шляхом: аналізу стану і конкурентоспроможності галузей промисловості міста, а також динаміки їх розвитку; оцінки науково-технічного потенціалу міста як основи розвитку різних галузей промислового виробництва; вибору пріоритетних напрямів розвитку промисловості й відповідності стратегії соціально-економічного розвитку міста трендам розвитку національної та глобальної економіки. Потрібно краще стимулювати виробництво імпортозамінної та експортоорієнтованої наукомісткої високотехнологічної продукції, впроваджувати технології, що зменшують забруднення промисловими підприємствами атмосфери, підземних і поверхневих вод, ґрунтів, надр, озонового шару. Питання кадрового забезпечення повинні вирішуватися шляхом створення умов для розвитку ринку праці, зниження дефіциту висококваліфікованих кадрів промислових підприємств; формування та виконання комплексних заходів з підготовки, перепідготовки та закріплення кадрів на підприємствах; сприяння розробці та реалізації проектів у рамках розбудови системи "Освіта впродовж життя": виявлення освітніх потреб населення і міського господарства, вивчення учбово-матеріальної бази, моніторинг розвитку освітнього простору території. Треба посилити увагу до перенавчання шахтарів, створення робочих місць для них у сфері малого бізнесу; досягти узгодженості в позиціях та інтересах роботодавців, професійних навчальних закладів і служб профорієнтації та адаптації; відновити підготовку кадрів у професійних навчальних закладах, звертаючи особливу увагу на спеціальності, потрібні в першу чергу для відбудови виробничої та соціальної інфраструктур.

Для просування продукції промисловості на внутрішньому і зовнішньому ринках необхідно розвивати міжрегіональні та міжнародні зв'язки; реально сприяти розвитку експорту та промислової кооперації, виставкової діяльності, ринкової інфраструктури і торговельної мережі підприємств; стимулювати виробництво комплектуючих виробів і розвивати кооперацію на підприємствах малого та середнього бізнесу.

Важлива роль має бути відведена пріоритетним напрямкам промислової діяльності, а саме: формуванню та реалізації програм або комплексних заходів з розвитку галузей, які забезпечують виробництво конкурентоспроможної імпортозамінної продукції; створенню умов для розвитку нових виробництв, малих промислових підприємств, що використовують унікальні наукомісткі виробництва, сучасні технології; стимулюванню виробництв, які працюють на місцевих сировинних ресурсах, застосовують технології з переробки відходів виробництва, очищення стічних вод і зниження шкідливих викидів в атмосферу.

З метою взаємовигідного соціально-економічного партнерства потрібно розвивати взаємовідносини з промисловими підприємствами, об'єднаннями промисловців, громадськості та профспілками для успішної реалізації промислової політики; формувати в суспільстві і трудових колективах внутрішню злагоду з приводу цілей розвитку і засобів для їх досягнення, які забезпечують поступове зростання економіки та промисловості завдяки моделі розширеного відтворення на основі переходу на інноваційно-інвестиційний шлях розвитку і підвищення ефективності.

На місцевому рівні реалізація вказаних завдань сприятиме виконанню заходів щодо надання організаційної, інформаційної та методологічної підтримки створенню та розвитку інноваційно-технологічних центрів, бізнес-інкубаторів; розбудові інфраструктури для просування на ринок науково-технічних розробок і наукомісткої продукції, надання послуг у сфері використання результатів інноваційної діяльності, охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності; організації конкурсного відбору інноваційних проектів відповідно до пріоритетів науково-технічного, економічного і соціального розвитку міста.

Важливою складовою системи заходів мають бути: формування міської політики управління об'єктами зруйнованих територій, визначення умов і характеру їх відновлення, особливостей нового використання з урахуванням їх гідрогеологічного, гідрогеохімічного стану, можливостей інженерної інфраструктури; створення реєстру територій промислової забудови, придатних для реконструкції та будівництва нових об'єктів; забезпечення доступу до цієї інформації для потенціальних інвесторів; стимулювання розвитку діючих і створення в місті нових виробництв на основі рециклінгу відходів промислового виробництва та продукції, яка втратила свої споживчі властивості.

На території промислових міст для подолання наслідків бойових дій в основі стратегії розвитку кожного міста має бути програма його відновлення. Як інструмент можна використати програмно-проектний підхід, який дозволяє в інтересах розвитку в єдиному документі поєднувати планово-адміністративні та ринкові ініціативи, адміністративний ресурс і підприємливість, узгоджено задовольняти міські потреби шляхом інтеграції влади, науки, бізнесу та суспільної думки. Крім того, є можливість розподіляти фінансування програм і проектів між бюджетом міста, бізнесом та населенням, що не тільки значно скоротить видатки і підвищить ефект від реалізації бізнес-проектів, але й знизить тиск на регіональний і місцевий бюджети.

Невідкладною є робота із створення реєстру об'єктів з числа зруйнованих, які потребують відновлення або допомоги [7; 8]. Разом з тим бізнес має сформулювати список заходів щодо подолання наслідків ведення бойових дій у промислових містах Донбасу, які він може підтримати. Об'єднання зусиль місцевих органів влади і бізнесу щодо відбудови міст сприятиме швидкій мобілізації людських та матеріальних ресурсів і, відповідно, прискоренню темпів економічного відновлення Донецької та Луганської областей.

Галузеві особливості відновлення виробництва

Процеси відновлення виробництва у провідних галузях промисловості Донбасу мають свої особливості. Так, основними проблемами в металургії Донецької області залишаються: дефіцит сировинних ресурсів і труднощі з вивезенням готової продукції внаслідок пошкодження транспортної, насамперед залізничної, та

енергетичної інфраструктур; значні ускладнення в системі фінансово-економічних розрахунків унаслідок макроекономічної, курсової та банківської нестабільності; порушення традиційних логістичних схем руху ресурсів, продукції та послуг через транспортну блокаду регіону; втрата ринкових ніш, особливо на зовнішньому металоринку, через згортання виробництва та зростання витрат, відсутність інновацій.

За умов завершення збройного протистояння та встановлення миру до загальнодержавних заходів, які є першочерговими для відновлення діяльності металургійної промисловості Донбасу, слід віднести: якнайшвидше припинення економічної та транспортної блокади регіону, забезпечення реальної роботи міністерств з метою відновлення Донбасу, проведення на державному та регіональному рівнях інвестиційних форумів щодо збирання коштів для фінансового забезпечення соціально-економічної відбудови регіону. Доцільно залучити до відновлення пошкодженої інфраструктури регіону та житлових будинків місцеві металургійні підприємства, що дасть змогу завантажити їх виробничі потужності та переорієнтувати роботу на внутрішній ринок. Участь металургійних підприємств Донбасу у відновленні транспортної та інших інфраструктур регіону повинна відбуватися з використанням передового світового досвіду та найновіших технологій, щоб відповідати постійно зростаючим стандартам. Для цього металургія має розвиватися на основі неоіндустріалізації, що означає: зниження ресурсо- та енергомісткості на всіх етапах виробництва; підвищення екологічності виробничого процесу; інтенсифікацію проведення та впровадження інноваційних розробок із створення принципово нових техніко-технологічних рішень для металургійного виробництва; вдосконалення сортаменту продукції, що випускається, з акцентом на індивідуальних потребах та вимогах замовника; поглиблення співпраці з іншими галузями та розширення внутрішнього ринку металопродукції для одержання істотного позитивного синергетичного ефекту в межах усього національного господарства.

Щодо вугільної промисловості, то в подальшому першочерговою проблемою буде запуск зруйнованих, пошкоджених шахт, що потребуватиме певного часу і значних коштів. Логічно відновлювати шахти на сучасній основі, з використанням новітніх техніко-технологічних рішень, що, проте, може істотно збільшити вартість відновлювальних робіт, тому цей підхід слід визнати доцільним тільки для найбільш потужних і перспективних шахт. Непродуктивні й безперспективні шахти відбудовувати взагалі не слід, рішення щодо них мають бути економічно обґрунтованими і соціально виваженими. Зважаючи на загальний стан вугільної промисловості, необхідно намагатися не просто її відновити у форматі, що склався в минулому, але й здійснити радикальну організаційно-економічну та техніко-технологічну модернізацію з орієнтацією на досягнення беззбитковості галузі, розробку, а з часом і реалізацію альтернативних варіантів переробки вугілля в інші види палива, перетворення самих вугільних шахт в енергопідприємства шляхом будівництва когенераційних модулів та ін. [9; 10].

Ефективне відновлення і розвиток теплової електроенергетики доцільно розглядати як створення ресурсозбалансованої енергетичної системи, зокрема, на основі модернізації існуючих енергоблоків та електричних мереж. Порядок і масштаби модернізації конкретних енергоблоків існуючих ТЕС доцільно встановлювати з огляду на їх стан і перспективний попит у розрізі регіонів і країни в цілому

на енергоресурси, які виробляються ними, потреби в капітальних вкладеннях, соціальні проблеми, заінтересованість і можливості інвесторів.

Головним моментом стратегії відновлення та розвитку енергетики є визначення закономірностей формування регіонального попиту на енергоресурси, потенціальних можливостей та ефективності різних джерел електрогенерації з урахуванням соціальних аспектів, міжобласних і трансграничних поставок. Отже, регіональний і міжрегіональний енергобаланси мають формуватися за різними сценаріями розвитку місцевої енергетики, включаючи варіанти комплектації генеруючого парку модернізованими енергоблоками існуючих ТЕС, нових генеруючих фондів у складі когенераційних модулів на промислових підприємствах і в комунальному секторі.

До першочергових заходів слід віднести створення резервів антрацитового палива завдяки імпорту і переведенню антрацитових електростанцій у центр країни на високореакційне паливо. Відновлення енергетики Донбасу доцільно здійснювати на основі державно-приватного партнерства, за участю енергетичних компаній, вуглевидобувних і вуглезбагачувальних підприємств, металургійних корпорацій, компаній з виробництва електрогенеруючого і мережевого обладнання. Такий принцип повинен використовуватись і в інших провідних галузях регіону [1] при розробці заходів щодо їх відновлення і розбудови.

Висновки

1. Нинішній незадовільний стан виробничого потенціалу Донбасу вимагає кардинальних змін структури та спеціалізації економіки регіону в процесі відновлення і розбудови його економіки. Для цього потрібно розробити Стратегію структурної перебудови економік Донецької та Луганської областей і відповідні інструменти для її реалізації, серед яких ключову роль має відігравати спеціальний фонд по типу Структурних фондів Європейського Союзу — Фонд реструктуризації Донбасу. Стратегія повинна бути сфокусована на: пошуку кластерів та окремих ніш посилення конкурентоспроможності великих, середніх та малих підприємств регіону; його подальшому інтегруванні в єдиний економічний простір країни, Європи та світу; вирішенні гострих соціально-економічних проблем областей та окремих депресивних територій; інноваційному партнерстві представників державних і регіональних органів влади, місцевого самоврядування, приватного бізнесу та громадськості. При забезпеченні високої якості опрацювання такого документа, прозорості розробки та належного його оприлюднення Стратегія може стати дороговказом для приватних інвесторів і фінансових донорів, у тому числі міжнародних, для наповнення фонду реструктуризації.

2. З метою підвищення активності господарюючих суб'єктів щодо впровадження інновацій пропонується посилити регіональну інноваційну систему під координацією регіонального наукового центру НАН та МОН України за рахунок мережі наукових та індустріальних парків на базі промислових майданчиків тих підприємств, відновлення діяльності яких у сучасних умовах є недоцільним. Для цього необхідно прийняти відповідний закон про експериментальні стимулюючі регуляторні режими в них. Потрібно використати можливості сусідніх з Донбасом областей, а також Північно-Східного та Придніпровського наукових центрів.

3. Через бойові дії велика кількість об'єктів житлового фонду та інфраструктури в Донецькій та Луганській областях потребує оновлення і капітального ремонту. Це дасть шанс для розвитку малого і середнього бізнесу в таких сферах

економічної діяльності, як будівництво, виробництво будівельних матеріалів, ремонтні роботи тощо. Сприяння розвитку відповідних підприємств може включати заходи щодо надання ремонтним і будівельним малим та середнім підприємствам пільгових податкових канікул з урахуванням обсягів робіт, які виконуватимуться за регіональним чи місцевим замовленням; перепрофілювання промислових майданчиків підприємств, які не працюють (наприклад, зупинених шахт), та створення промислових парків, зокрема, для невеликих і середніх будівельних та ремонтних підприємств; пільгового кредитування таких суб'єктів для придбання матеріалів, техніки, замовлень на проектні роботи тощо.

Беручи до уваги те, що Донбас навіть у мирний час відрізнявся високими рівнями захворюваності населення на онкологічні, серцево-судинні, професійні хвороби та виробничого травматизму, слід визнати за пріоритетне завдання розвиток підприємництва у таких сферах, як медичні послуги, виробництво медичних препаратів, техніки, ортопедичних виробів. Розвитку фармацевтичної промисловості в регіоні сприятиме також наявність великої кількості хімічних підприємств, науково-дослідних організацій у галузі хімії та медицини. У перспективі є можливості для створення в регіоні кластеру медичних послуг завдяки залученню також рекреаційних зон Донеччини та Луганщини.

4. Важливу роль може відіграти відновлення договірних відносин “центр – регіон” (наприклад, Кабінет Міністрів – область або в цілому Донбас) щодо окремих конкретних питань відновлення об'єктів загальнодержавного призначення.

Можливо, нині, під час кризи, також є сенс створити консультативний комітет Верховної Ради України з регіональної проблематики (для початку як експеримент, з чотирма підкомітетами для Центру, Заходу, Півдня і Сходу країни, за участю в кожному представників депутатського корпусу від відповідних регіонів) для апробації та більш глибокого доопрацювання з урахуванням регіональної специфіки рішень, які стосуються областей перелічених регіонів України (не підлягають обговоренню в такому Комітеті питання виключно центральної влади: забезпечення оборони держави, національної безпеки, організації кредитно-фінансових і міжнародних відносин, а також забезпечення політики збалансованого та комплексного економічного і соціального розвитку держави, сфер охорони здоров'я, екології, освіти, науки та культури).

Висновки відповідного підкомітету могли б стати додатковим аргументом при прийнятті органами влади остаточного рішення щодо того чи іншого питання відновлення Донбасу завдяки можливості повнішого вивчення та врахування місцевих обставин.

5. Як експериментальну пропозицію також можна розглянути питання не тільки децентралізації та регіоналізації економіки згідно з уже прийнятими рішеннями влади, а й децентралізації управління держави з метою наближення відповідних міністерств і відомств (їх підрозділів) до промислових регіонів (наприклад, враховуючи досвід попередніх років, коли міністерства, пов'язані з вугільною промисловістю, були розташовані в Донецьку, а з металургією – в Дніпропетровську) та більш професійного вирішення їх завдань завдяки вивченню регіональної ситуації на місцях, залученню краще підготовлених для цього місцевих кадрів.

6. Згідно із світовим досвідом розвинутих країн, потрібно ефективніше використовувати можливості наукової та освітньої спільноти як регіону, так і країни в цілому при розробці стратегічних та практичних заходів щодо відновлення і

розбудови в майбутньому економіки Донбасу, обґрунтування конкретних галузевих та регіональних програм. До того ж Донецький науковий центр як форма організації регіонального управління академічною та вузівською наукою був першим і показовим для інших регіонів України. Він разом з Президією Національної академії наук України та Міністерством освіти і науки України мав значний досвід із залучення наукового потенціалу країни, використання сучасних інноваційних технологій для наукового обґрунтування та вирішення завдань соціально-економічного розвитку виробництва в регіоні. Існують додаткові можливості для використання з цією метою сучасних форм інтеграції науки, освіти і виробництва, їх взаємного розвитку за рахунок організації тимчасових спільних груп для вирішення нагальних науково-практичних завдань, обміну досвідом, стажування науковців в освіті, освітян — у науці, а одних та других — на виробництві і т. п.

Практичне вирішення проблем відновлення регіону можна прискорити завдяки співпраці науковців, освітян і виробничників при підготовці кадрів за інноваційними спеціальностями у філіях закордонних університетів та коледжів, які доцільно було б організувати для запровадження у виробництво технологій V та VI укладів як логічного процесу інноваційного розвитку регіону.

7. При реалізації завдань економічного відродження регіону важлива роль має бути відведена розвитку інформаційного супроводу розробки та реалізації програм і заходів, їх результатів у засобах масової інформації, проведенню круглих столів, конференцій за участю фахівців, представників центральної, регіональної та місцевої влади, небайдужої громадськості для моніторингу ситуації в регіоні, зміні стратегії та поточних дій. Це дало б можливість для додаткового роз'яснення політики держави щодо вирішення конкретних проблем, сприяло б зростанню авторитету державних і регіональних органів влади на територіях, прилеглих до конфліктної та контрольованої зон.

Аналогічна робота повинна проводитися на всіх підприємствах і в організаціях, які задіяні в роботі з відновлення економіки, з метою обговорення, постійного контролю та участі громадськості в прийнятті й реалізації рішень, дотриманні виробничої та фінансової дисципліни. До речі, це було б однією з форм народного контролю над діями керівництва підприємств і владних структур, традиційного громадського контролю в усіх сферах суспільного життя над станом соціальної та економічної ситуації. Це можна було б використати і для переорієнтації в конструктивне русло можливих стихійних процесів і виступів як механізму внесення вимог народних мас до першочергових завдань і дій законодавчої та виконавчої влади, керівників підприємств і організацій, що дозволило б "узаконити" та впорядкувати протестні ініціативи. Можливо, також було б потрібно внести зміни і до законодавства, щоб у такий спосіб додатково "цивілізувати" місцеві майдани і в інших регіонах.

Усе це, разом із створенням постійно діючої об'єктивної та незалежної медіа-системи для висвітлення стану справ в економічній та соціальній сферах регіону, сприяло б більш ефективному здійсненню державної політики щодо налагодження нормального життя в Донбасі.

8. Відбудова регіону неможлива без збереження, часткового повернення та нового формування інтелігенції, середнього класу, провідних фахівців, управлінців, науковців і викладачів на всіх рівнях виховання та підготовки кадрів, відданих державній справі розбудови соціально орієнтованої економіки, а також подо-

лання економічної, екологічної та гуманітарної катастрофи в Донбасі, який завжди був і повинен залишатись одним з провідних промислових лідерів та важливою частиною промислової бази економіки країни. І чим скоріше будуть створені умови (а це в першу чергу мир) для відновлення та розбудови економіки Донбасу, тим дешевше і швидше можна буде все це виконати, і тим менш імовірним буде перетворення ще недавно квітучого краю на постійно конфліктну, небезпечну для життя і непривабливу для економічної діяльності територію.

Список використаної літератури

1. Промисловість Донецької та Луганської областей: деякі проблеми подальшого функціонування та відновлення ; [за ред. О.І. Амоші, І.П. Булеєва]. — Київ, Краматорськ : ІЕП НАН України, 2015. — 157 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Amosha_Buleev.pdf.
2. Омаров Ш.А. Стратегія сталого розвитку регіонів України: оцінка та прогнозування. — Харків : ВД “ІНЖЕК”, 2014. — 288 с.
3. Промисловість і промислова політика України 2013: актуальні тренди, виклики, можливості ; [за заг. ред. В.П. Вишневського]. — Донецьк : ІЕП НАН України, 2014. — 200 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Dopovid_prom.pdf.
4. За что воюют: 20 важных для Украины городов на востоке [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://m.forbes.ru/article.php?id=256671>.
5. Гламаздин В. Энергосистема Донбасса. Проблемы локальные — последствия глобальные... [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eircenter.com/ua-analitiika/energosisistema-donbassa-problemyi-lokalnyie-%E2%80%93posledstviya-globalnyie%E2%80%A6/>.
6. Костюк Б. Шахты: дешевле закрыть чи реформувати? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kvpu.org.ua/uk/video/117>.
7. Составлен список разрушений в Донецкой области [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zn.ua/UKRAINE/sostavlen-spisok-obektov-razrushennyh-v-rezultate-boev-v-doneckoy-oblasti-152508_.html.
8. На восстановление промпредприятий Луганщины нужны миллиарды (список) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zn.ua/UKRAINE/navosstanovlenie-promyshlennosti-luganschiny-nuzhno-400-mln-grn-i-170-mln-doll-153110_.html.
9. Амоша А., Череватский Д. Угольная промышленность: время закладывать парки // Зеркало недели. — 2015. — № 25. — С. 8.
10. Амоша А., Череватский Д. Энергетика Робинзона, или Все при деле // Зеркало недели. — 2015. — № 30. — С. 9.

References

1. *Promyslovist' Donets'koi ta Lugans'koi Oblastei: Deyaki Problemy Podal'shogo Funktsionuvannya ta Vidnovlennya*, za red. O.I. Amosha, I.P. Buleeva [Industry of the Donets'k and Lugansk Regions: Some Problems of the Further Functioning and Restoration], edited by O.I. Amosha, I.P. Buleev. Kyiv, Kramators'k, IEI of the NASU, 2015, available at: http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Amosha_Buleev.pdf [in Ukrainian].
2. Omarov Sh.A. *Strategiya Stalogo Rosvytku Regioniv Ukrainy: Otsinka ta Prognozuvannya* [Strategy of Sustainable Development of Ukraine's Regions: Evaluation and Forecasting]. Kharkiv, Inzhhek, 2014 [in Ukrainian].

3. *Promyslovist' i promyslova polityka Ukrainy 2013: aktual'ni trendy, vyklyky, mozhyvosti, za red. V.P. Vyshnevs'kogo* [Industry and Industrial Policy of Ukraine in 2013: Actual Trends, Challenges, Possibilities], edited by V.P. Vyshnevs'kyi. Donetsk, IEI of the NASU, 2014, available at: http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Dopovid_prom.pdf [in Ukrainian].

4. *Za chto voyuyut: 20 vazhnykh dlya Ukrainy gorodov na vostoce* [They fight for the following: 20 eastern cities important for Ukraine], available at: <http://m.forbes.ru/article.php?id=256671> [in Russian].

5. Glamazdin V. *Energosistema Donbassa. Problemy lokal'nye – posledstviya global'nye...* [Donbas's power system. Local problems – global consequences...], available at: <http://eircenter.com/ua-analiitika/energosistema-donbassa-problemyi-lokalnyie-%E2%80%93posledstviya-globalnyie%E2%80%A6/> [in Russian].

6. Kostyuk B. *Shakhty: deshevshe zakryty chy reformuvaty?* [Mines: is it cheaper to shut or to reform?], available at: <http://kvpu.org.ua/uk/video/117> [in Ukrainian].

7. *Sostavlen spisok razrushenii v Donetskoi oblasti* [The list of damages in the Donetsk region is completed], available at: http://zn.ua/UKRAINE/sostavlen-spisok-obektov-razrushennyh-v-rezultate-boev-v-doneckoy-oblasti-152508_.html [in Russian].

8. *Na vosstanovlenie prompredpriyatii Luganshchiny nuzhny milliardy (spisok)* [Billions are needed for the restoration of the industrial enterprises of the Lugansk region (list)], available at: http://zn.ua/UKRAINE/na-vosstanovlenie-promyshlennosti-luganschiny-nuzhno-400-mln-grn-i-170-mln-doll-153110_.html [in Russian].

9. Amosha A., Cherevatskii D. *Ugol'naya promyshlennost': vremya zakladyvat' parki* [Coal industry: the time to establish the parks]. *Zerkalo Nedeli – Week's Mirror*, 2015, No. 25, p. 8 [in Russian].

10. Amosha A., Cherevatskii D. *Energetika Robinzona, ili Vse pri dele* [Robinson's power industry, or All are in the matter]. *Zerkalo Nedeli – Week's Mirror*, 2015, No. 30, p. 9 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28 липня 2016 р.



Б. В. БУРКИНСЬКИЙ,
*професор, доктор економічних наук,
академік НАН України,
директор Інституту проблем ринку
і економіко-екологічних досліджень
НАН України
(Одеса)*

B. V. BURKYN'S' KYI,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Director of the Institute of Market Problems and Economic
Environmental Studies
of the NAS of Ukraine
(Odesa)*

УДК 656.61

ВЕЛИКІ МОЖЛИВОСТІ ТА НЕДОСЯЖНІ МРІЇ

Розглянуто стан і проблеми розвитку морського транспортного комплексу України. Оцінено загрози та втрачені можливості, надано рекомендації щодо подолання негативних явищ у морегосподарському комплексі країни.

Ключові слова: морський транспортний комплекс, проблеми та перспективи розвитку.

GREAT OPPORTUNITIES AND INACCESSIBLE DREAMS

The article presents the state and problems of the marine transport sector of Ukraine. Defined Threats and missed opportunities are evaluated, and some recommendations to overcome the negative effects are proposed.

Keywords: maritime complex, problems and prospects of development.

Із здобуттям незалежності Україні дісталася близько чверті морської інфраструктури і цивільного флоту Радянського Союзу, а також структура економіки, зорієнтована на морські транспортні, рибогосподарські та військово-морські технології. У власність Української держави перейшло понад 700 одиниць суден різного призначення. У цілому ж Україна стала володіти 27% загальносоюзного морського торгового флоту (за тоннажем), 25% основних виробничих фондів Мінсудпрому СРСР. Крім того, під її юрисдикцію перейшов численний промисловий флот, суднобудівні та судноремонтні підприємства, а також інше майно галузевих організацій, яке належало морегосподарському комплексу.

Флот Чорноморського, Азовського та Дунайського пароплавств виконував більше половини перевезень сухих вантажів у закордонному плаванні (зовнішньоторговельних та між іноземними портами), близько третини — у великому та малому каботажі Міністерства морського флоту СРСР і майже четверту частину перевезень вантажів у прикордонному плаванні. Чорноморське морське пароплавство також експлуатувало найбільший у Радянському Союзі пасажирський флот. Морські

© **Буркинський Борис Володимирович (Burkyns'kyi Borys Volodymyrovych), 2016;** e-mail: iprei@odessa.ukrtel.net.

торговельні порти, які входили до складу пароплавств, обробляли понад 30% загально-союзної товарної маси вантажів, призначених для перевезення морем.

Проте отриманий у спадщину потенціал економіки в цілому, в тому числі море-господарського комплексу, на жаль, не був реалізований, а морська справа для України не стала одним з джерел економічного зростання — могутнім стимулом для розвитку інших видів економічної діяльності. Безумовно, про такий стан справ у галузі та причини, які його викликали, говорилося на всіх нарадах і у спеціальній науковій літературі. Слід зазначити, що головною причиною сьогоднішніх наших проблем є відсутність дієвої системи державного управління, відповідної державної політики, що призвело до недбалого ставлення до отриманої спадщини, до прийняття економічно неправильних рішень на рівні як держави, так і самих підприємств. У результаті морський торговий флот було повністю втрачено, суднобудівельну галузь доведено до занепаду, а від рибпромислового флоту лишилася жалюгідна частина.

Таким чином, **мета статті** — висвітлити проблеми розвитку морського транспортного комплексу країни, які виникли за часів незалежності України у зв'язку з руйнуванням державної системи управління, і надати рекомендації щодо подолання негативних явищ у цьому секторі економіки.

Фактично єдиним вірним кроком держави в морському господарстві можна вважати тільки повне припинення державної підтримки, що з точки зору положень GATS (General Agreement on Trade in Services — Генеральна угода з торгівлі послугами) — прогресивним досягненням у сфері державного регулювання морегосподарського комплексу. Вихід з даної ситуації напрошувався сам: для цілісного реформування цієї галузі, як і всієї економіки держави, для розв'язання фундаментальних проблем розвитку і країни, і окремих підсистем господарського комплексу *необхідно створити ефективну систему державного управління*. Вчені НАН України не лишилися осторонь від вирішення цих важливих для успішного реформування економіки країни питань, зокрема, від управління її транспортною інфраструктурою, морегосподарським комплексом.

Ще на початку економічних реформ було заплановано створення єдиного для всіх видів транспорту міністерства, що давало б можливість подолати відомчі розбіжності, скоординувати діяльність, тобто реалізувати емерджентний ефект, потенціал якого на транспорті, через необхідність забезпечення належної взаємодії окремих його видів, є надзвичайно великим, сформувані єдиний транспортний простір, інакше кажучи, створити те, чого не було у СРСР, — єдину транспортну систему країни. Нова організаційна структура управління транспортом не була в повному обсягу наділена новими функціями, оскільки формувалася на уламках старої адміністративної системи, далекої від розуміння ринкових відносин. Міністерство стало єдиним управлінським комплексом, тоді як раніше це були окремі підрозділи, жодним чином не пов'язані між собою ані функціонально, ані адміністративно, ані виробничими функціями. Безумовно, система реформування управління галуззю потребує якісних перетворень, вибору ефективного шляху розвитку, нової ідеології свого поступу з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх факторів.

Сьогодні тільки морські порти ще продовжують функціонувати у більш-менш прийнятному економіко-експлуатаційному стані. За період незалежності у портах практично з нуля побудовано контейнерні термінали, які нині здатні переробляти понад 3500 одиниць двадцятифутового еквіваленту, і термінали з перевалки соняш-

никової олії, майже у 10 разів збільшено потужності з перевалки зернових тощо. Поряд з державними швидко розвивалися приватні порти і термінали, вантажооборот яких перевищує вантажооборот портів державної власності. Проте навряд чи це можна вважати заслугами керівництва країни. Більше того, воно є безпосередньо причетним до розбазарювання коштів морської галузі.

У травні 2008 р. РНБО України підбила підсумки діяльності морегосподарського комплексу країни за період незалежності. Її рішенням було затверджено найважливіші заходи щодо подолання негативного стану в морській галузі, і якби вони були реалізовані своєчасно, то сьогодні ми б не мали більшості проблем. Проте, на жаль, зміна української влади у 2010 р. поставила крапку і на реалізації тих заходів, які вже були вжиті. Так, одними з перших постанов тодішнього Кабміна було скасування прийнятих у 2009 р. “Морської доктрини України” та Концепції Закону України “Про морську політику України”. Було фактично загальмовано прийняття Закону України “Про Міжнародний реєстр суден України”, затвердження якого було також передбачено рішенням РНБО, припинено фінансування програми будівництва військових кораблів (Програма “Корвет”). Також було зруйновано Державний департамент морського та річкового транспорту України, а державні морські порти підготували до приватизації олігархічними структурами. Прийнятий Закон України “Про господарський експеримент у суднобудуванні”, яким передбачалося створення економічних і податкових умов для більш-менш конкурентоспроможного функціонування цієї галузі, на світовому ринку не виконувався, тобто фактично український морегосподарський комплекс у 2010–2015 рр. не тільки ніяк не розвивався, а навпаки, опинився у ще більшому занепаді. До цього слід додати створення Адміністрації морських портів України (АМПУ) *, яка стала власником усього їх стратегічного майна, централізувала в собі функцію стягнення портових зборів і повинна була забезпечити їх ефективне використання для нормальної експлуатаційної діяльності портів, а в реальності почала займатися власною комерційною діяльністю, несвоечасно і не завжди за цільовим призначенням використовувала зібрані кошти, що призвело до втрати певної їх частки.

Розглядаючи питання про стан функціонування портової галузі, Асоціація морських портів України (“Укрпорт”) підтримала пропозицію вчених і дійшла висновку, що “створена у формі державного підприємства Адміністрація морських портів України стала гальмом на шляху розвитку портової інфраструктури, органом перекачування портових зборів у заробітну плату для численного апарату управління та фінансування непрофільних об’єктів за рахунок цільових коштів” **. Про це повною мірою свідчить рішення Рахункової палати України ***.

* Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.03.2013 р. № 133-р “Про погодження пропозиції щодо реорганізації державних підприємств морського транспорту”, згідно з наказом Міністерства інфраструктури від 19.03.2013 р. № 163 «Про заходи щодо реорганізації державних підприємств морського транспорту і створення державного підприємства “Адміністрація морських портів України”», вона входить до сфери управління Міністерства інфраструктури України.

** Перспективи подальшого розвитку морських портів як найбільш значущих елементів національних ТТС : доповідна записка ІПРЕД НАН України від 14.08.2013 р. № 22/391 (Асоціація морських портів України).

*** Про результати аудиту ефективності виконання Міністерством інфраструктури України повноважень з управління стратегічними об’єктами державної власності, які закріплені за державним підприємством “Адміністрація морських портів України” : рішення Рахункової палати України від 27.10.2015 р. № 7-2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.dropbox.com/s/w9xxbr49jyhussd/R_RP_7-2.pdf?dl=0.

Крім того, реалізація прийнятого Верховною Радою України проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління об'єктами державної власності" може призвести до втрати галузю портів зборів у цілому, внаслідок виведення АМПУ із сфери управління Міністерства інфраструктури України. Тому система управління морськими портами також потребує негайного вдосконалення, зокрема — встановлення більш чіткої регламентації їх діяльності та правового статусу, усунення надмірної централізації управління, відокремлення комерційної складової діяльності Адміністрації морських портів від функцій державного управління, наприклад, тих, що стосуються створення сприятливих, рівних та безпечних умов для користувачів транспортної інфраструктури, забезпечення відповідальності держави за безперебійну і надійну роботу портової галузі, посилення цільового характеру використання портів зборів. Проте, незважаючи на це, АМПУ продовжує функціонувати і надалі.

Слід зазначити, що за роки незалежності в країні було затверджено 17 програм діяльності Кабінету Міністрів України, які відрізнялись одна від одної, але їх об'єднувало те, що вони не містили стратегічних цілей щодо реформування економіки в цілому та окремих її галузей зокрема. Наприклад, в останній програмі Уряду — жодної цифри, жодної дати стосовно досягнення задекларованих заходів щодо реформування, жодної відповідальної особи. Водночас у розділі XIII "Інфраструктура і транспорт" окреслено, скоріше, напрями діяльності Уряду, ніж програмні заходи: "Ефективне використання портової інфраструктури...", "Розвиток мережі міжнародних транспортних коридорів та пріоритетних сполучень" тощо. Це було б прийнятним, якби разом з програмою були представлені конкретні плани з її реалізації, але їх немає.

Сьогодні тільки морські порти досить успішно функціонують як елемент морсько-господарського комплексу країни, але цей сектор, згідно з намірами Кабінету Міністрів України, підлягає реформуванню, тобто приватизації (насамперед, у таких формах, як концесія та оренда). Основним фактором, який зумовлює приватизацію портів у світі, є необхідність залучення значних інвестицій для вирішення існуючих у портової діяльності проблем. Однак чи буде вирішена ця проблема для портів України в тому напрямі, в якому це необхідно державі й суспільству? Чи надійдуть інвестиції взагалі в умовах відсутності механізму недержавного регулювання портової діяльності, оскільки належність портів олігархічним структурам усунуть їх з ринку портів послуг і перетворить на звичайні технологічні елементи виробничого процесу цих структур. Сьогодні немає обґрунтованих доказів, чи буде забезпечена добросовісна конкуренція, чи така приватизація призведе до чергового провалу. Тим часом робота державного портового підприємства теж може бути високопродуктивною, приклад — порт Сінгапуру або порти Данії та Китаю. Для цього необхідно, щоб досить сильне керівництво порту ефективно підтримувалося владою.

Сама по собі хаотична приватизація пов'язана із значними ризиками. Вона може спричинити появу (навіть у межах одного порту) монопольних структур, які стримуватимуть конкуренцію на ринку, переносючи акцент з розвитку порту (в тому числі соціального та екологічного) на отримання прибутку, причому в іншій, непортової, сфері. Це може призвести до конфліктних ситуацій з користувачами, і в результаті приватизації не підвищаться якість портів послуг і ефективність виробничої діяльності. Тому, перш ніж починати роздержавлення і приватизацію портів, необхідно визначитися з механізмами, які будуть здатні забезпечити: до-

тримання добросовісної конкуренції на ринку портових послуг, гарантії власникам вантажу щодо його обов'язкового прийняття у переробку на задекларованих портах за умов. Сьогодні в Україні ці механізми не розроблено, а більшість керівного складу галузі, можливо, і не здогадується про їх необхідність, хоча є випадки, коли порти, навіть за наявності резервів перевантажувальних потужностей, відмовляють деяким відправникам у прийнятті їх вантажів.

Ухвалений кілька років тому закон про морські порти * не вніс істотних змін для виправлення існуючої в галузі проблемної ситуації. Більше того, можна сказати, що він навіть її погіршив, узаконивши можливість оренди та концесії портових перевантажувальних комплексів, що викликало нездоровий азіотаж. Усі спроби АМПУ розробити ефективний для держави економічний механізм недержавного функціонування перевантажувальних комплексів портів так і не були реалізовані. Причина цього – орієнтація на приватизацію портів національними фінансово-промисловими групами, у першу чергу – “Систем Кепітал Менеджмент” (СКМ) Р. Ахметова. Це зумовило і характер дій з підготовки до приватизації: ґрунтовні підготовчі роботи з підвищення ринкової привабливості за рахунок держави і максимально вигідні умови для концесіонера щодо плати, утримання тощо. Ось тільки запитання, чи є вигода від такої приватизації для держави, залишилося без відповіді. Інтерес до портів у СКМ полягає в можливості оптимізації просування на товарні ринки власної продукції, і прибуток є, але тільки в іншій сфері – сфері товарного обороту, але як він перерозподілиться до державного бюджету – невідомо. При цьому абсолютно зрозуміло, що пропускати через приватизований термінал продукцію своїх конкурентів економічно не доцільно. А чи потрібно таке використання портових потужностей державі? Напевно, ні.

Інтерес держави полягає у збільшенні вантажопереробки, залученні транзитних (і не тільки російських) вантажопотоків, що спричинить зростання вантажовороту інших видів транспорту і відповідне збільшення надходжень до держбюджету. Звичайно, реалізовувати ці плани такий концесіонер не буде. Тому, перш ніж вирішувати питання про передання в концесію, оренду або використовувати іншу форму роздержавлення портів, необхідно визначитися концептуально: для яких цілей, на яких принципах і кому передавати, потім слід розробити економічно ефективний механізм і вже тоді оголошувати про початок даного процесу. Крім того, треба пам'ятати, що сьогодні Українська держава живе фактично в стані війни, і під час війни транспорт мобілізують, а не приватизовують, тому, на наш погляд, необхідно дочекатися стабілізації військово-політичної ситуації, завершити проведення економічних реформ у країні, а вже потім займатися роздержавленням.

Слід також урахувати, що морські порти посідають значне місце в діяльності транспортного (і не тільки) комплексу України. Проте сума податку на прибуток морських портів оцінюється в розмірі близько 6% від загальної суми надходжень до держбюджету. Порти становлять більш як 45% за чисельністю; 70% – щодо заробітної плати; 45% – щодо амортизації; 70% доходів і 90% суми податку на додану вартість від усіх підприємств колишнього “Укрморрічфлоту”, однак сучасний їх стан можна охарактеризувати як передкритичний. Це пов'язано з істотним спрацюванням основних виробничих фондів, активна частина яких (у

* Про морські порти України : Закон України від 17.05.2012 р. № 4709-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124709.html.

більшості своїй кранове господарство) вже відпрацювала всі можливі строки; недостатніми глибинами і довжиною причалів, до 30% яких підлягають капітальному або профілактичному ремонту. Так, близько 5 км хвилеломів і огорожувальних молів нині перебувають в аварійному стані, інші також потребують капітального або профілактичного ремонту. Проте, як уже підкреслювалося, сьогодні державні морські порти є чи не єдиним сектором економіки, який успішно функціонує, але, перераховуючи 75% свого прибутку до державного бюджету країни, неспроможний розвиватися на необхідному рівні.

Найважливішим реальним показником виробничої діяльності портів є вантажооборот, який, починаючи з 2004 р., в основному стабілізувався, а нині навіть намітилася певна тенденція до його зменшення. Назвемо головні причини цього:

- втрата експортерами України своїх ринкових позицій на деяких світових товарних ринках;
- розвиток пропускних спроможностей конкурентних для нас російських портів, у результаті чого їх величина досягла обсягів російських вантажопотоків і надалі збільшуватиметься випереджальними темпами;
- неадекватні існуючій ситуації (яка намітилася ще у 2002–2003 рр.) тактичні й стратегічні рішення щодо розвитку портової діяльності, прийняті керівництвом Мінтрансу і безпосередньо портів;
- постійне "перетасовування" керівних кадрів у цій сфері.

Проте навіть в умовах стабілізації вантажопотоків недовикористана пропускна спроможність морських портів України становить понад 40%, тобто приблизно у 2 рази перевищує свій нормальний рівень. Слід зазначити, що це стосується переважно перевантажувальних комплексів універсального призначення з крановим варіантом робіт, за якого складно досягти високої інтенсивності і відносно низької собівартості, отже, і задовольнити сьогоднішні вимоги клієнтів. Таким чином, конкурентоспроможність портів України, порівняно з портами інших країн Чорноморсько-Азовського басейну, є відносно незначною. На її рівень також впливають досить високі тарифи "Укрзалізниці", незадовільний загальний стан залізничних і автомобільних шляхів України, наявність митних, карантинних та інших проблем. Вони не зникають, навпаки, з початком у минулому році корпоратизації "Укрзалізниці" слід очікувати подальшого збільшення залізничних тарифів, що ще погіршить ситуацію, яка склалася. Тому дуже важливими завданнями реформування портового сектору економіки держави є розробка і реалізація державної політики в галузі морського та річкового транспорту, яка забезпечить комплексний підхід до їх розвитку з урахуванням відповідних зрушень в інших видах транспорту нашої країни. Інакше кажучи, не можна вирішувати питання розвитку окремих елементів транспортної системи країни без системної ув'язки цього процесу. На жаль, саме такий безглуздий підхід ми спостерігаємо сьогодні у транспортній галузі.

Закон "Про морські порти України" передбачає, що "Стратегія розвитку морських портів України на 25 років" (ст. 7) повинна базуватися на головних принципах державної політики у сфері транспорту і враховувати плани розвитку інших транспортних галузей. Отже, збалансованість у розбудові залізничних та автомобільних підходів до портів та їх пропускна спроможність є пріоритетними завданнями Міністерства інфраструктури України з удосконалення транспортно-дорожнього комплексу держави. Процеси роздержавлення портів і кор-

поратизації “Укрзалізниці” не можуть вирішуватись ізольовано, оскільки сьогодні великі обсяги перевезень виконуються за відповідними транспортно-технологічними системами (ТТС), і їх нескоординовані дії будуть навіть не кроком, а стрибком назад на шляху ефективного використання і транспортної системи, і транзитного потенціалу країни, стрибком, який може призвести до ситуації, коли негативні зміни стануть незворотними або потребуватимуть надмірних витрат для повернення до початкового стану.

Практика функціонування транспортного комплексу України свідчить, що головною перешкодою для ефективного розвитку ТТС є відомча і технологічна роз’єднаність складових транспортного комплексу, відсутність єдиного підходу до державного регулювання перевезень як нерозривного процесу, ефективність здійснення якого пов’язана з комплексним використанням усіх видів транспорту та постійних устроїв транспортної мережі. Зрозуміло, що функціонування, наприклад, ролкерної ТТС вимагає крім наявності відповідних портових терміналів ще й розвинутої системи автошляхів відповідного класу за ступенем навантаження градієнтами спрямлення; зернової ТТС – наявності системи елеваторів, зерносховищ, засобів перевантаження, безпечних у всіх відношеннях; ТТС навалювальних вантажів (вугілля, руда, сірка) – станцій розморожування у зимовий період та засобів забезпечення екологічної безпеки у процесах перевалки та перевезення. Інакше кажучи, кожна ТТС має виключно свої специфічні особливості та вимоги як у техніко-технологічному, так і в економіко-правовому і комерційному відношеннях, які слід ураховувати комплексно для кожної ТТС. Таким чином, існуючий галузевий підхід, який реалізується в системі державного регулювання транспортного комплексу України, не тільки не сприяє розвитку ТТС, а навпаки, створює перепони, гальмує його і у підсумку призводить до транспортної непривабливості України як транзитної території та до погіршення конкурентоспроможності товарів українського експорту на світових товарних ринках через неоптимальну транспортну складову.

Водночас у кожній окремій транспортній галузі існують свої системні проблеми: забезпечення безпеки перевезень, обґрунтування вимог до рухомого складу, дотримання міжнародних правил і норм тощо. Усе це підсилюється неузгодженістю з ключовими аспектами організації перевезень на міжнародному рівні, коли кожний перевізник у ТТС несе ризики невизначеності своєї відповідальності.

Міністерство інфраструктури України є центральним органом виконавчої влади з формування державної політики щодо транспортно-дорожнього комплексу країни, проте її реалізація здійснюється окремо для кожного виду транспорту без комплексного, системного, логістичного підходу, тобто кожний вид транспорту розвивається ізольовано, без урахування інших видів транспорту. Таке ставлення до проблеми взаємодії транспортних підсистем істотно знижує пропускну спроможність кожної з них, а також ефективність використання транспортної інфраструктури в цілому.

Ознайомлення с планами розвитку морських портів на перспективу, до 2038 р., свідчить про те, що в жодному з них не розглядаються і не пропонуються рішення стосовно розвитку портів як морських транспортних хабів, які б забезпечували системність і надійність транспортних зв’язків за основними напрямками вантажопотоків. Затвердження таких планів АМПУ та Міністерством інфраструктури України говорить про те, що це зроблено всупереч пп. 4.13 та 4.14 Положення

“Про Міністерство інфраструктури України”, якими передбачено, що Міністерство забезпечує взаємодію підприємств різних видів транспорту, вантажовласників експедиторських структур щодо організації та своєчасного забезпечення перевезень вантажів у повному обсягу, а також задоволення потреб населення в пасажирських перевезеннях (п. 4.13), затверджує в межах компетенції нормативно-правові акти щодо оптимізації внутрішніх, зовнішньоторговельних, транзитних транспортних потоків та функціонування транспортних вузлів на логістичних принципах, з організацією роботи пунктів пропуску на Державному кордоні України, спрощує процедури перетину Державного кордону (п. 4.14). Таким чином, зрозуміло, що забезпечення комплексного, системного, логістичного підходу до розвитку транспортно-дорожнього комплексу держави є пріоритетним завданням органів державного управління. Цей підхід повинен бути врахований і при реалізації політики держави у сфері реформування портового комплексу. Він вимагає, на нашу думку, внесення відповідних коригувань не тільки до “Стратегії розвитку морських портів України на 25 років”. Докорінної перебудови потребує і сам підхід до організації державного управління та регулювання на транспорті. Ці перебудови необхідно пов’язувати з подальшим упровадженням ТТС у практику перевезень як найбільш ефективного в умовах нашої країни засобу організації транспортного процесу, який здатен надати транспортній клієнтурі необхідні послуги відповідного рівня.

Вирішити зазначені проблеми неможливо в рамках існуючої одногількової структури державного регулювання транспортної діяльності, коли один державний орган займається всіма без винятку проблемами — технічними, технологічними, політичними, правовими, економічними і комерційними, тим більше, що економічні, правові та комерційні вимагають вирішення не на галузевому (окремий вид транспорту), а на міжгалузевому рівні, з урахуванням інтересів транспортної клієнтури, пов’язаних з конкурентним позиціонуванням їхніх товарів на відповідних товарних ринках. Тому вважаємо за доцільне розділити сфери державного регулювання функціонування і розвитку ТТС між Міністерством інфраструктури України (відповідні департаменти за видами транспорту) та Національною комісією з регулювання транспорту (НКРТ).

Принципово цей розподіл виглядатиме так. За Міністерством інфраструктури закріплюються функції забезпечення безпеки функціонування транспортного комплексу, технічної політики, розвитку транспортних засобів, шляхового господарства, форм власності у транспортному комплексі. Ці функції взагалі є традиційними, притаманними структурам Мінтрансв’язку, які існували раніше. За НКРТ закріплюються функції забезпечення балансу інтересів між суб’єктами транспортного комплексу, які, у свою чергу, забезпечують діяльність ТТС. Баланс інтересів між операторами ТТС і вантажовласниками досягається встановленням кожною ТТС, насамперед, взаємоприйнятних тарифів, правил перевезення, класифікацій, типових угод і документів, винятків та обмежень відповідальності тощо.

Такий підхід до процесів регулювання та управління розвитком транспортного комплексу забезпечить реалізацію єдиної політики і стратегії розвитку всіх транспортних суб’єктів господарювання в рамках кожної окремої ТТС і особливості організації діяльності безпеки руху та розвитку кожної окремої транспортної галузі, отже, сприятиме ефективності використання транспортної системи країни в цілому.

Висновки

Таким чином, сьогодні треба підготувати і внести зміни до:

1) Законів України “Про морські порти” і “Про залізничний транспорт”, включивши до них положення про обов’язкову публічність діяльності всіх суб’єктів господарювання, так чи інакше створених на базі державного майна портів та “Укрзалізниці” або таких, які використовують зазначене майно у своїй господарській діяльності;

2) стратегії та програми розвитку морських портів України, забезпечивши їх ув’язку з аналогічними документами щодо інших видів транспорту і з урахуванням подальшого розвитку ТТС перевезення вантажів;

3) програми корпоратизації “Укрзалізниці”, передбачивши, принаймні, у її оновленій структурі наявність підрозділів, пов’язаних з функціонуванням зазначених ТТС перевезення вантажів.

Також Кабінету Міністрів України необхідно розробити і затвердити своєю постановою положення про порядок ціноутворення у транспортному комплексі та доступу до об’єктів транспортної інфраструктури загального користування, які мають обмеження щодо пропускнуої спроможності в умовах публічності діяльності суб’єктів транспорту та координації їх роботи. Також необхідно переглянути розподіл повноважень між Міністерством інфраструктури та НКРТ, організувати їх спільну, цілеспрямовану діяльність щодо забезпечення ефективного функціонування ТТС перевезення вантажів і діяльності транспортного комплексу в цілому. Водночас необхідно повернутися до виконання рішень РНБО від 16 травня 2008 р. стосовно заходів щодо забезпечення розвитку України як морської держави. І тільки такий цілісний підхід здатний, на наш погляд, зупинити негативні тенденції у діяльності морегосподарського комплексу України і створити передумови для його ефективного розвитку.

Стаття надійшла до редакції 7 липня 2016 р.

SUMMARIES

HEYETS V. M. "Social capital – 25: establishment of the state or its development?"

For 25 years since the proclamation of the state sovereignty by Ukraine, our society was always oriented to the necessity and the possibility of changes, by preserving, in this case, the optimistic hopes for the future. But far from all hopes were realized. In our opinion, the development in the "society – state – economy" triad depends now on the social capital and on its ability to put the state and its economy on the trajectory of growth. The success will depend on the strategic vision of future problems and contradictions. In the lacking of such vision, we shall remain among the underdeveloped countries of the world.

One more crucial challenge for Ukraine consists in that the state should not allow itself to be lost in the quite egocentric world. For this purpose, we need the intense work of scientists, namely, the studies, analysis, and development of a strategic approach. It is necessary to construct such society structure system, whose development will be unambiguously finished by appropriate reforms, just on the innovative basis, in the sphere of public administration and in the economy on the whole.

Based on the well-known thesis asserting that the national interests of the own country are of the highest importance, we invite all authors who are anxious for Ukraine's future to take participation in the discussion. We consider that the accent should be shifted to the side of a concentration of the attention of the society, state, and business on the solution of the tasks of a technological and economic development of the country on the principles of an increase in the role of a human capital and on the use of its potentialities with the orientation to competitive advantages and the realization of national interests in the context of the mutually beneficial collaboration in the frame of the Ukraine-EU Association Agreement.

ZVERYAKOV M. I. "Lessons of the market transformation in Ukraine" – The article presents the analysis of the results of socio-economic transformations in Ukraine's economy for 25 years.

The reasons for failures of the market transformation in Ukraine are shown. It is emphasized that the market transformation started from the introduction of institutions and managerial practices, which were developed by the previous experience of market transformations and fixed at the "Washington consensus" in the economy. The detailed explanation of the inefficient interaction of the declared new institutions with the management structure and the traditions of management inherited from the past is given.

The article clarifies the factors that affected summarily the formation of the model of economy, which was composed in our society. The study of the acting economic model allows the author to answer two following important questions: First, how much is it stable and viable? Second, which are its potentialities and boundaries? The instability and the bounded possibilities of growth in the given model are explained by a number of reasons presented in the article. First of all, it is the gradual increase in fundamental reproductive disproportions between the norms of accumulations and savings, which led to the long-term period of stagnation.

The analysis of the experience of socio-economic transformations in Ukraine in 2014–2015 indicated the realization of the next round of the scenario of "shock therapy" given by the program of Memorandum signed by our state with IMF. It is shown that the attainment of a macroeconomic balance does not guarantee the economic growth. The necessity of the transition to a new economic policy of economic growth is substantiated. The question about its main element such as the strategic targeting is put. The objective

necessity of the short-, middle- and long-term forecastings as an important element of the economic policy in the country, which needs the overrunning growth is grounded. The main tasks that should be solved on each of the stages of a realization of the economic policy are proposed.

VYSHNEVS'KYI V. P. "Global neoindustrialization and its lessons for Ukraine" –

The modern tendencies to the neoindustrialization of national economies that is the priority development of the industry on the basis of a contemporary production, where the chains of supplies and the creation of value leave, as a rule, the state's borders and are placed globally in correspondence to the competitive advantages of separate regions of the world, countries, and companies, are considered.

The author substantiates that the Ukrainian national economy belongs now to those economies that are guided by natural resources and depend critically on the world prices of those resources and the key rate of FRS of the USA: changes of the key rate affect essentially the long-term interest rates, exchange rate of a USA dollar, and prices of raw materials and, through them, the development of a national industry.

In order to avoid such critical dependence of Ukraine, it is necessary to ensure the fast development of the national industry by means of the copying and localization of leading European institutions and technologies, as well as the entry new foreign markets. To make it, we need a targeted national industrial policy, which would be able to ensure the successful use of "windows of possibilities" to imitate and to localize the advanced technological experience of more developed countries.

The following proposals as for the formation of the national industrial policy are developed:

- creation of a subject of the industrial policy in the form of a special national body of strategic planning, which will act on the principles of an independent regulating agency and will form "long-term" "rules of game" brought outside the current political directives and electoral preferences;

- gradual formation of a "biological" diversity of enterprises (small, medium, and great ones in various types of processing industry), which will compose the "complete" national industrial system;

- realization of state's measures as for the allocation of "cheap" money related to leading productions and the implementation of a tax policy of the matrix type with the orientation to taxes, which are neutral on the whole, but are favourable for innovations.

DANYLYSHYN B. M. "The tactics of evolutionism in world's modern economic development (in the aspect of the third and fourth industrial revolutions)" – The political, economic, socio-psychological, and epistemic circumstances of the appearance of the modern capitalism in the West Europe, as well as of the First and Second industrial revolutions, are complexly studied. The complete analysis of factors that favoured the implementation of the First and Second industrial revolutions in the western countries and other states is performed. The influence of ideas of the evolutionism on the modern Third and started Fourth industrial revolutions is studied. The assumptions about the scenario of development of the Fourth industrial revolution and its consequences for peoples and governments are made. Some proposals and recommendations for the governments of developing countries (Ukraine belongs to them) of nonendogenic capitalism are formulated. They concern the successful transformation of a society in the direction of higher stages of development in the technological epoch of the Third and Fourth industrial revolutions.

LIBANOVA E. M. "Crisis of the incomes policy in Ukraine" – The orientation of the incomes policy mainly to the support of vulnerable strata of the population and the neglect of a justice in the payment for labour and the relations between wages and social transfers provoke the economic passivity. The necessity to pay for the services that are financed from the budget provokes the non-payment of taxes, and the too small pensions lead to the non-payment of insurance contributions. The illegal economic activity is perceived almost as a norm.

The economic consequences of errors are as follows: expansion of the shadow employment; excessive unjust inequality that is unacceptable for many persons; large-scale poverty; economic passivity; distorted structure of population's expenses; overloading of the budget by social transfers, and, hence, impossibility of the required financing of education, medicine, social services, and provision of all amenities; and absence of sufficient accumulations, which results in the absence of investment resources and funds for the softening of social consequences of a restructurization of the economy.

The social consequences are complicated and not obvious, but are extremely important: the total discontent by the power, which creates the foundation for large-scale social protests; inclination to get additional incomes for the provision of services, which are free of charge by law or whose cost is low; expansion of the corruption in spheres, where it was not present; social acceptance of the shadow activity; social nihilism.

We need the reorientation from the help to needy citizens to the stimulation of a growth of the payment for labour: the essential change of the taxation system; monetization of a part of benefits and supports and cancellation of the rest ones; change in the mechanism of determination of the value of public services and their payment; orientation of tariffs on the compensation of expenditures and on the economizing of the consumption; determination and holding of the relations between the main social standards and guarantees; differentiation of social transfers for the activation of the economic behaviour of the able-bodied population; and control over the expenditures and the level of consumption for the elimination of nonregistered incomes.

The effect will not fast. The cardinal changes will induce the powerful counteraction. But the neglect of risks threatens by social conflicts.

BAZYLEVYCH V. D. "Economic science and education in the epoch of system transformations: new challenges and requests for the fundamental theory" – The article analyzes the process of ideological, theoretical, and methodological modernization of Ukraine's economy in the transformation period. Summarizing the experience of the Economic Faculty team of Taras Shevchenko National University of Kyiv, the author distinguishes the most significant stages of this modernization such as the implementation of the modern conceptual approach to the coverage of the historical evolution of economic science; scientific rethinking of the history of the Ukrainian economic thought, its release from dogmatism and ideological bias; establishment of powerful scientific schools acknowledged in Ukraine and abroad; shift to a deep philosophical understanding of the economic reality study of the urgent issues in the theory and practice of the management that arise under the global challenges of our time; integration of the Ukrainian economics into the global economic science.

The fruitful development of the Ukrainian economic thought in the transformation period enables the structural, substantial, organizational, and institutional restructuring of the national economic education. As a consequence, the new generation of textbooks of economic theory, micro- and macroeconomics, history of economic thought, theory

of insurance, securities, and stock market, as well as workbooks of economic theory, macro- and microeconomics were published. Moreover, new disciplines were suggested and implemented into the University program, part of which was taught in English.

At the current stage of the socio-economic transformation, economic theory is facing new challenges and problems of theoretical and methodological improvement. The prospects of its further development largely depend on its practical value, ability to use the intellectual heritage of the previous generations in a creative manner, capacity to overcome inertia and stagnation of the scientific thinking and develop innovative analytical methods and research approaches.

AMOSHA O. I. “The industry of Donbas on the way to the restoration” – For last 25 years, Ukraine’s economy did not attain those indicators, which would testify to the independence of the state, competitiveness of its companies on the internal and external markets, and social development of the society. Moreover, the absence of stable positive economic and social tendencies in the state and separate regions led to the critical challenges and threats.

This concerns especially Donbas, where the conflict situation was transformed in the armed confrontation. As a result, a significant part of local enterprises was destroyed, remained without raw materials, energy carriers, and sales markets, or works at an incomplete power. The majority of coal mines were stopped. The losses in the metallurgy, chemical industry, power industry, and machine-building industry are very high. The productive and civil infrastructures are essentially damaged. Hence, after the termination of combat operations, the significant efforts should be applied to the recovery of a normal functioning of the economy of the industrial region, provision it with a skilled manpower, and development of a new modern production. It is necessary to make all possible things for the maximal use of natural and human resources of the Donetsk and Lugansk regions with the purpose of the innovative development of state’s economy on the whole and the solution of urgent social tasks.

For the promising part of Donbas’ industrial complex, the main direction of development must be an increase in the competitiveness of products of the enterprises due to the support of a modernization of industrial plants by means of the introduction of innovative science-intensive technologies, total activation of the innovative process, integration of institutions of science, education, and production, formation of complex measures for the efficient development of large enterprises and small business, essential enhancement of the quality of products and the environmental security of productions, the training of personnel, and their requalification with regard for structural changes in the economy. For each industrial branch, the complex programs of recovery and development should be created. They together with the programs in other branches and in social and ecological policies must form a common program of actions aimed at the return of the region to the normal life. The efficiency of the program of recovery and development of Donbas can be increased due to the development of a Strategy of structural reconstruction of its economy and the establishment of a special fund for its restructuring from private and international sources.

BURKYN’S KYI B. V. “Great opportunities and inaccessible dreams” – Since the independence, Ukraine has got about a quarter of the marine infrastructure and the civilian fleet, as well as the economic structure focused to the maritime transport, fisheries, and maritime technology. This would be a powerful potential source of the economic development of not only the marine economy, but the entire economy as well. Meanwhile,

the inability of the country to effectively use the property led to the loss of most of its components. As of the present date, only Ukraine's ports transport complex operates more or less normally. But the government of the country has decided to privatize them through lease and concession. The main factor that determines the implementation of the privatization of ports in the world is the need to attract the significant investments to address the existing problems of the port activity. However, nobody can now give a substantiated answer to the question whether this problem for Ukraine's ports will be solved in the direction necessary for the state and the society.

By itself, the chaotic privatization is associated with significant risks. It can lead even to the emergence of port monopolies that will restrain the competition on the market, by shifting the focus of the port development (including social and environmental) to the technological parts of other business and to the getting of a profit in other economic sectors. This can cause the conflicts with clients. Therefore, the result of the privatization will not lead to a better quality of port services and the efficiency of production activities.

So, before the start of the denationalization and the privatization of ports, it is necessary to determine the mechanisms that will be able to enforce a fair competition in the port services.

To achieve this, the authors propose to amend the Laws of Ukraine "On sea ports" and "On railway transport", Strategy and Program of development of Ukraine's sea ports, Program of corporatization of Ukrainian railways, etc.

At the same time, for overcoming the crisis in other components of the marine economy of the country, Ukraine's government should return to the implementation of a decision of the National Security Council on May 16, 2008 "On measures to ensure the development of Ukraine as a maritime state". Only such a complex approach can stop, in our opinion, the negative trends in the functioning of Ukraine's marine economy and can create conditions for its efficient development.

Науковий журнал
“ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ”
№ 8 (657)/2016

The scientific journal
“ECONOMY OF UKRAINE”
No. 8 (657), 2016

Реєстраційне свідоцтво: КВ № 1027 від 26 жовтня 1994 р.
Registration certificate: KB № 1027 of October 26, 1994

Видавець: Державне підприємство “Редакція журналу “Економіка України”
Publisher: State Enterprise Company “Editorial Office “Economy of Ukraine”

Над журналом працювали: Горобець Л.А., Єгорченкова Н.В.,
Загорний В.І. (комп’ютерна верстка), Кухтін В.В., Олешко Г.Г.,
Пасека Г.І. (випускаючий редактор), Шмигирівська О.І.

Адреса редакції: вул. Московська, 37/2, 01015, Київ, Україна
Телефони: заст. головного редактора 280-52-75,
директора 280-32-71,
завідуючого редакцією 280-31-10 (тел./факс)
e-mail: ecoua@mail.ru
<http://www.economukraine.com.ua>

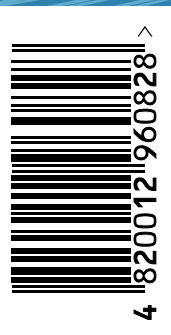
Address of the Editorial Board: 37/2, Moskovs’ka Str., Kyiv-15, Ukraine.
Phones: Deputy Editor-in-Chief +38(044) 280-52-75,
Director +38(044)280-32-71,
Fax: +38(044) 280-31-10
e-mail: ecoua@mail.ru
<http://www.economukraine.com.ua>

Підписано до друку 12.08.16. Формат 70х108¹/₁₆. Папір офсетний. Офсетний друк.

Загальний тираж 561
Circulation 561

Віддруковано у ТОВ “Наш формат”
02105, Київ, пр. Миру, 7, к. 45.
Реєстраційне свідоцтво ДК № 4540 від 7 травня 2013 р.

Передплатний індекс “Укрпошти” 74158



ISSN 0131-775X.
Економіка України
2016. № 8. 1-122.